

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

BERTÓK LÁSZLÓ verse 865
VARGA LAJOS MÁRTON: Bertók László költészete 867

*

RÁBA GYÖRGY versei 874
HORGAS BÉLA—LEVENDEL JÚLIA: Társalkodások 877
CZAKÓ GÁBOR: Eufémia (elbeszélés) 886
FODOR ANDRÁS versei 891
TATAY SÁNDOR: Bakony (*Emlékek és találkozások, XI.*) 893
LÁSZLÓ LAJOS: Sorsváltozatok (*Riportok a dél-dunántúli nemzetiségek életéből, I.*) 901
VÁRADY SZABOLCS versei 913

*

BORI IMRE: Jugoszláviai szemle 915
SPIRÓ GYÖRGY: Ivo Andrić (*Kelet-európai íróportrék, II.*) 920
BALÁZSOVICS MIHÁLY versei 927
BELLAK GÁBOR: Nemes Endre művészete 928
LÁNCZ SÁNDOR: Képzőművészeti krónika 931
MAJOR MÁTÉ: Az építészet szolgálatában (*Breuer Marcel levelezéséből, II.*) 935
PASS LAJOS verse 940
GÉCZI JÁNOS verse 941
TÜSKÉS TIBOR: Nagy László (tanulmány, IX. rész) 942
KOCZKÁS SÁNDOR: „A végső szívárvány” (*Szécsi Margit: A Rózsaszínű Dzsip*) 948

1982

OKTÓBER

FENYŐ ISTVÁN: Egy munkásember életútja (*Gyurkó László élet-
rajza Kádár Jánosról*) 951
POMOGÁTS BÉLA: Az alkony éve (*Rónay György regénye*) 954
CS. VARGA ISTVÁN: Pintér Lajos: Európai diákdal 958
BAKONYI ISTVÁN: Kárpáti Kamil: Erotikus kánikula 959

KÉPEK

CSÍZY LÁSZLÓ rajzai 873, 876, 885, 890, 914, 919, 926, 930

Műmellékleten

NEMES ENDRE kiállítása a Pécsi Galériában
(*Kőhegyi Zoltán fotói*)

Tág a világ, mint az álom,
mégis eltér egy ritágon.
Weöres Sándor.

JELENKOR

XXV. ÉVFOLYAM

10. SZÁM

Főszerkesztő
SZEDERKÉNYI ERVIN

Szerkesztő
CSORDÁS GÁBOR

*

A szerkesztőség munkatársai

CSORBA GYÖZÖ
főmunkatárs

BERTÓK LÁSZLÓ, HALLAMA ERZSÉBET, PARTI NAGY LAJOS,
PÁKOLITZ ISTVÁN

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17. I. emelet, Telefon: 10-673.

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Baranya megyei Lapkiadó V. 7625 Pécs, Hunyadi János út 11. Telefon: 15-000.

Felelős kiadó: Braun Károly

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál és a Posta Központi Hirlap Irodánál (1900 Budapest, József Nádor tér 1.) közvetlenül, vagy átutalással a KHI MNB 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Évi előfizetési díj 144,— Ft.

82-4024 Pécsi Szikra Nyomda – F. v.: Szendrői György igazgató

Index: 25-906. ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

EMLÉKÜNNEPSÉGET rendeztek szeptember 4–5-én Keszthelyen, az 1932-es Balatoni Íróhét 50. évfordulója alkalmából. Előadások hangzottak el az Íróhét eseményeiről, az Írók Gazdasági Egyesülete történetéről, és megemlékeztek Bölöni Györgyről, az Irodalmi Alap felszabadulás utáni első igazgatójáról. Vitát tartottak továbbá Keszthely és a Balaton helyzetéről, jövőjéről. A rendezvényen szerkesztőségünket *Bertók László* és *Csorba Győző* képviselte.

*

„MUNKÁSOK A MŰBEN – MŰVEK A MUNKÁSOK KÖZÖTT” címmel szeptember 9–10-én Pécsen rendezte tanácskozását a Magyar Írók Szövetsége József Attila Köre. *Vitányi Iván* vitaindító előadása, *Kolosi Tamás*, *Gergely András* és *Halmos Ferenc* referátuma után számos felszólalás hangzott el. A bevezetőt és néhány referátumot a közeljövőben publikálunk, a tanácskozás teljes anyagának közlését a József Attila Kör tervezi.

*

A VII. ORSZÁGOS KERÁMIA BIENNÁLÉ szeptember 12-én nyílt meg a Pécsi Galériában. *Dr. Nagy József* országgyűlési képviselő megnyitó beszéde után átadták a biennálé díjait. Az első díjat *Szalai László*, a másodikat *Geszler Mária*, a harmadikat *Orbán Katalin* kerámikus kapta. Az Iparművészeti Vállalat díját *Kecskeméti Sándor*, a KISZ Központi Bizottsága díját *Fekete László*, a siklósi kerámia szimpozionét pedig *Fusz György* vette át. – A biennálé anyaga október 17-ig tekinthető meg. Értékelésére későbbi számunkban visszatérünk.

*

A KAPOSVÁRI CSIKY GERGELY SZÍNHÁZ új évadának műsortervéből: *Illyés Gyula*: *Kegeyenc* c. tragédiája *Barcay László* rendezésében. *Jean Genet*: *A balkon* (Ács János), *Gogol*: *A revizor* (Gothár Péter), *Ödön von Horváth*: *Kasimir és Karoline* (Ascher Tamás), *Katjev*: *A Werther* már megírták (Gothár Péter), *Brecht*: *A nevelő úr* (Máté Gábor), *Müller Péter*: *Búcsúelőadás* (Garas Dezső).

A Stúdióban: *Ibsen*: *Peer Gynt* (Jordán Tamás), *Beckett*: *Ó*, azok a szép napok! (Ascher Tamás), *Thomas Mann*: *Mario és a varázsló* (Lukáts Andor).

*

SOMOGY MEGYE MÚLTJÁBÓL. *Kanyar József* szerkesztésében megjelent a Somogy megyei Levéltár évkönyvsorozatának 13. kötete. Az évkönyv gazdag anyagából a következő forrásközleményekre és tanulmányokra hívjuk fel a figyelmet: *Prokopp Gyula*: *Oláh Miklós* Szigetvárt védő tisztje, *Kanyar József*: *Tankönyvek és pedagógiai kézikönyvek Dél-Dunántúl népiskoláiban a XVIII–XIX. században*, *Boros Dezső*: *A Festetics-levéltárnak a csurgói iskolára és Csokonai tanárságára vonatkozó iratai (1797–1800)*, *Andrássy Antal*: *Noszlopy Gáspár illegális éve (1849–1853)*, *Kelemen Elemér*: *A Dunántúl népoktatása (1867–1900)*, *Tilkovszky Lóránt*: *Harc a magyarországi német mozgalom külföldről támogatott náci irányzata ellen (1935–1936)*.

*

JELENKOR-ESTET rendeztek szeptember 20-án Marcaliban *Bertók László*, *Csordás Gábor*, *Pákolitz István* és *Takáts Gyula* részvételével. A házigazda *Laczkó András*, a Somogy főszerkesztője volt. Közreműködött *Kosztai Gabriella* színművész.

*

PÉCSI KIÁLLÍTÁSOK. A Janus Pannonius Múzeum szeptember 9-től mutatja be új szerzeményeit, az *Ubrizsy-gyűjteményt* a Modern Magyar Képtárban. – A Képcsarnok Ferenczy-termében *Ridovics László* Munkácsy-díjas festőművész kiállítása látogatható szeptember 9-től 23-ig.

*

E számunk illusztrációit **CSÍZY LÁSZLÓ** munkáiból válogattuk. 1943-ban Rimaszombaton született, tanulmányait a Budapesti Műszaki Egyetemen, a híradástechnikai szakon 1967-ben fejezte be. Jelenleg a pécsi postaigazgatóságon dolgozik. Mintegy 3 éve komputerrel készít vizuális programokat, melyekkel az alapvető grafikai elemeket tanulmányozza. Ezekből mutatunk be néhányat.

BERTÓK LÁSZLÓ

Egyik rímtől a másikig

1

*Most akármit elkezdhetek,
mert, mint a sejt, csak lüktetek,*

*egyik rímtől a másikig
dobban bennem valami hit,*

*valami mag, egy gondolat,
mely úgy egész, hogy széthasad,*

*tehát semmit sem kezdek el,
csak megkötöm a végivel,*

*csak folytatom, míg valami
a ritmust nem döccenti ki,*

*csak várom, mint Ezékiel,
hogy az ige árasszon el,*

*feszítsen meg a föladat,
mint életet a nyári nap,*

*s kezdjem ott, hogy abbahagyom,
ha egyszer nincs mit mondanom.*

2

*Amikor nincs mit mondani,
mindig megszólal valaki,*

*mintha véletlen lendület
taszítaná meg a hegyet,*

*mintha édenkert bukna le
a lét mögött a semmibe,*

*mintha egy állat lépne be,
s nem tudná, miért jött ide,*

*mintha csak annyit mondana,
hogy neki nincsen több szava,*

*mintha a repedt boltozat
próbálgatná, hogy leszakad,*

*mintha egy másik vetület
feszítene föl új eget,*

*s amikor saját napja van,
megszólalna, hogy dolga van.*

3

*Te, aki a dolgot adod,
tudod, hogy nem választhatok,*

*adj értelmes föladatot,
hadd higgyem, hogy szabad vagyok,*

*add úgy, kérlek, mintha magam
találnám ki, hogy adva van,*

*ne kezdődjön el nélkülem,
legyen végig az én ügyem,*

*lássák rajtam a többiek,
az a jó, ha benne veszek,*

*tűnődjem el, ha sikerül,
jobb-e kívül, ha jobb belül,*

*érezzem, ha süt rám a nap,
mindenható láncaimat,*

*add úgy, ahogy tőlem kapod,
ha nélküle belehalok.*

BERTÓK LÁSZLÓ KÖLTÉSZETE

Három önálló verseskönyve látott eddig napvilágot. 1972-ben a *Fák felvonulása*, 1978-ban az *Emlékek választása*, 1981-ben a *Tárgyak ideje*. Az *Agakból gyökér*, negyedikként, a kiadónál várja a megjelenést. Soka mondó, megejtő címsor. Sugallatosan gazdag, tisztán tagoit, átékinthető költészetet ígér. Olyat, aminek ha ározott iránya és értelme van. Ha ez igazolható, akkor kivételes vállalkozással találkozhatunk. Nem annyira azért, mert e poézis – szélső pólusait, az empirikust és a metafizikait tekintve – úgyszólván a létezés egészét átfogja. Sokkal inkább: mert valamiképp megoldotta a rendnek, a szerveződés logikájának ama részben szemléleti-világképi, részben ideológiai-politikai eredetű, de azonos irányba ható, s az esztétikaiban összegződő dilemmáját is, amely mai irodalmunkban meglehetősen nagy számú, s felettebb ellentmondásosan értékelhető jelenségen át ad hírt magáról.

Milyen jelenségekről van szó? Az önmagukban is egész, teljes létélményt adó művek rikulásáról például. Különösen a lehetetlent kísérő akarat, a morális következetesség drámáinak megfogyatkozásáról, melyek útban a legáltalánosabb elvek felé a mindennapokon túli távlatot nyitnak, hogy éppen ezzel a távlattal tegyenek bennünket érzékenyebbé a jelen problémáira. Miközben (s ez alighanem törvényszerű) mindent ellepnek az eddigi eredményeket feldolgozó, sőt kommercializáló munkák. Azok, melyeknek a kockázat nélküli izgatás, a szó közvetlen igénykielégítő értelmében vett tetszés a céljuk, s amelyek a korábbi felfedező, rávilágító tradíciókra való utalások, s a tömegtermelési módszerek leleményes vegyítésével eleve kedvező fogadtatásra számíthatnak. E változás következménye legalábbis kettős. Egyfelől jelzi bizonyos, vitathatatlanul gyakorlatias, a mindennapokban való eligazodással összefüggő szükségletek erősödését (nyilván ide köthető a dokumentáris műfajok példátlan sikere is) s utal arra a módra, ahogy az irodalom, adott helyzetében, ezeknek a szükségleteknek meg tud, meg akar felelni. Másfelől viszont tömeghasáásával elfedi az aggaszó, sőt, riasztó tüneteket. A nagy művek hiányát. Azt, hogy mennyien örülnek fel, szorulnak hallgatásba, alkoholba, halálba, anélkül, hogy ez az esztétikaiban eszméltező erővel jelenhetne meg. Elfedi, hogy még sohasem bukkant fel irodalmunkban a hetvenes évekbeli gyakorisággal és intenzitással a végesség élménye, pontosabban a mulandóság tudatában megélt döntésképesség, a személyiség, a sors megalkotásának reménytelensége, s ennek minden következménye. Magatartásban az elhárító, beletörődő vagy egyezkedő sztoikusság, közérzetben a rezignáltság, a melankólia, hangnemből a regisztrálót és lamentálót vegyítő elégikuság. (Szembeötlő ez éppen Bertók László nemzedékének, s azoknak a műveiben, akik a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején indultak.) Elfedi aztán, hogy még egyszer sem találkozhattunk ennyi, a kín és gyönyör, az irtózat és az elragadtatottság skizofrén kettősségét, a hedonizmus és moralitás elvét egyidejűen követő, szükségképpen görcsös, aritmias, mindig a múlt pillanatban rekedő művel, alkotóval, mint most. Kérdés az is: vajon volt-e irodalmunk valaha is olyan állapotban, amikor, bár csak egyetlen törekvésben, de feladta volna a másokhoz szólás igényét, hogy alany és világa mindenkit és minden mást kirekesztve egymásba záruljon, dolgok és ügyek közössége helyett azok individualitását nyomatékosítva? S vajon elképzelhető lett volna-e mostanáig a kiadáspolitika hathatós támogatása egy ilyen törekvés mögött? Fontos jelenség, hogy újabban megjelentek azok a művek, melyek nem foghatók meg másképpen, csak valamilyen poétika példáiként. A velük való találkozás legtöbbször kiábrándító, zavart keltő, még akkor is, ha a bennük felsejlő személyiség szuvereni ása, a tehetség ereje kétségtelen. Élvezni ezeket a műveket akkor vagyunk képesek, azonosulni velük akkor tudunk, ha tisztáztuk megszerkesz-

tésük, formálásuk szempontjait, ha megértettük, s fogalmilag megragadtuk azt a poétikát, azt a poétikai problémát, ami a mű szervező tényezőjének bizonyul. Ha tehát racionalizáljuk az anyagot megmunkáló, műben ható (elméleti-teoretikus ambíciókkal átszőtt) szándékot. Vajon csak az esztétikai felfogás feltételei változtak? Vagy a felfogás természete is más lett ezekben az esetekben? Ami volt érzelmi és intuitív, az itt intellektuális? Korábban a hit általában megelőzte a meggyőződést, a költészet a meditációt. Minek a jele a sorrend megfordulása (amire, mint folyamatra a parabolikusság, a groteszk, az abszurd, Otlik Géza munkásságának újkeletű hatása vagy Mészöly Miklós pályájának áthangolódása már előbb is figyelmeztethet)? Kifutása előtt befulladt volna az észlelési és megértési sémák megújítását célzó sokféle akarat? Az új közlési módok elfogadása minduntalan kibomló és megakadó kísérlete okozna a tájékozódásban kiszámíthatatlan következményekkel járó feszültséget? S vajon az olyan, mind az ideig kiérleltelen elvek szükségképpen következtelen érvényesítése, mint a sokak által emlegetett nyitott mű – az útra találás vagy tehetetlenség bevallásának jele? Mindenesetre újabb irodalmunknak fontos vonása, hogy az írás és annak mikéntje, egyre komolyabb, a mű anyagát és feladatát adó gondná válik.

Akárhogy is: a felfedezés és akadémikusság, invenció és utánzás, a tradíciókkal, társadalommal való szembenállás és hozzájuk való viszonzatérés örvényes játékában egyre nehezebb eligazodni. S majdhogynem lehetetlen dönteni abban, hogy amit látunk, az egy mélyülő válság tünete, vagy az ígérkező új előképe. Mármost ezek tudatában honnan a felívelés ereje, lendülete Bertók László lírájában? Honnan a különféle, s gyakran ellenes erőknél az a magasfokú szervezetséget tanúsító egység, melynek léte a költészetben oly elragadóan természetes, de amelynek szinte nyomát sem lelmi mai irodalmunkban? Talán valami eleve adott és élményszerűen felismert, egyetemes renddel érzi azonosnak magát, s azzal képes, mondhatni ösztönösen is egybehangzó lenni? Vagy éppen ellenkezőleg: rendet akar és tud belevinni a világba, mert abban azt nem, vagy nem kellőképpen találta meg?

Egyikre is, másikra is gondolhatunk kötetcímeinek logikáján tündödvé. Mert ha adhat ez a pálya (az első olvasás megengedi így érteni) átfedéseket létrehozó spirális vonalvezetéssel. Kívülről befele, s föntről a mélybe. A szinte öntudatlan, boldog létezéstől az emberi egzisztencia titokteljes problémáihoz, a tapasztalati előtér kérdéseitől a szellemi háttér nehéz dilemmáihoz. Tradicionális minak szerint. Paraszti származása, az ide is kötődő, hagyományosan értett költőszerep kimunkáltsága, mint a hitelesség (autentikusság) kézenfekvő lehetősége, a lehetőség, mint az adott körülmények kényszerű ajánlata, a kipróbált, kultúrába ötvöződött, nagyhasú példákkal igazolt, a személyes sajátosságok befogadására készségesen megnyitó, különben is nagy tartalékokkal rendelkező formakészlet egyaránt a minták követségére serkentheti. S haladhat a pálya a hagyományok sugallta iránnyal ellentétesen. Attól a tapasztalattól indítva (jeleztük, erre is van ösztönző példa, ennek is van már bizonyos folytonossága), hogy a világ jelenségei egyenrangúak, s komplexen arculatúak, ezért a köztük választani akaró épp azt téveszi el, ami igézi: az abszurd utat. „mindig a más csapdáiban”, a „még innen, de már odaát” állapotában úgy vélheti, hogy nincs semmi, amit kitüntetettnek tekinthetne. Ezért is kell (elkerülve a fenyegető anarchiát), mintegy a maga rendjét a világba vinnie. Telített odaiba a kristályosító tényezőt. Ami kielégítően magyarázná a címsorban is észlelhető váltást, Bertók László átlépését az első kötet tapasztalatiságából az ez követerők szellemi, virtuális világába. Meggyőzően igazolná, miért erősödött meg verseiben az arisztotelészi visszazorió poétika, mely szerint a műalkotásnak nincs szükségszerű és előrelátott végkifejlete, s amely a megghározoalant természetes, a többivel egyenértékű mozzanatként, a bizonytalanságot a teremtő küzdelem érvényes eredményeként fogja fel.

Van azonban ennek a költészetnek néhány olyan, mélyebbre utaló sajátossága, amelyek vagy ide vagy oda nem illeszkednek, mégsem zárják ki egymást. Ilyen sajátosság az, hogy a versekben alakot öltő felismerések evidenciaszerűek, varázsosán élénk érzelmi-indulati közegben felizzó rendélmények, az érzékiség salaktalan örömet sugárzó megbizonyosodások. Az rögtön megállapítható, hogy ami a versekben közvetlenül megjelenik, egzisztenciálisan átélt valóságból ered. Annakra, hogy minden vershelyzet élethelyzet is. Itt van az, hogy az a fogalmilag nehezen megragadható összetevő, amit leginkább még a személyiség bensőségességének nevezhetnénk. Egy olyan személyiség bensőségességének, aki valami rég elfeledett azonosság-élménnyel érzi magát a világ részének kiszakadtként is. Annakra, hogy belesimulhat „az anyag/barrázdáiba, mint a víz.” (*Lennék örömmén a lakat*) S aki, éppen ezért, bár az öntudatlan tudás színjén, de bizonyos abban, hogy általa az egyetemes nyíla kozik meg, olyannak, amilyen, ha hagyja látszani, beszélni. „Emlékszel? – írja a *Levél T-nek* című szonettben – agyonvertünk egy macskát, / vertük a fához, zsákban, míg... csibéket / (naponta négyet) lopott el... Így élek: // vagyok a macska, vagyok az élet- / végrehajtó, a fa, a lopott jószág, / azon túl semmi, semmi »tudatosság.«” Jól lehet e sorok egy többé-kevésbé behárolt szakasz jellemző szemléletére utalnak, talán csak múltó pillanatot reprezentálnak, az *Egy fényképre* mögül azonban, velük egybehangzóan, ars poetica érékkel, már egyértelműen ez a meggyőződés szól: „Teiten érni a folyamatot, / mikor színén a lényeg átsajog, / látni, láttatni, hogy élet, halál / egy pillanat szarvhegyén dől vagy áll, / hogy a világ teljesebb, mint amit / szemünk jelez, képzeletünk vetít, / kívülről, mégis benne! emberi / korlátainkat szétfeszíteni – / ragyogja, ami ki sem mondható, / árnyék és fény keresztjén a való.”

Érthető, ha ebből a már-már panteisztikus intimitásból is következően az emberi és természeti, a közvetlen-személyes és az elvont-tárgyilagos megkülönböztethetetlenül egymásba szövődik. A szellemi biológiailag is megélhetővé válik, s átűt rajta az anyagi világ magatudatlan derűje, leírhatatlan nyugalma: határolt és végtelen, múltó és időtlen, felszín és mély különbözősének és azonosságának harmóniája. Ezért olyan otthonos Bertók László verseinek világa. Amit aztán a vonzó alkati sajátosságok, a keresetlen egyszerűség, a szelíd állhatatosság, szeretetteljeség, esendőségében is valami nagyság, s a művelődéstörténeti vonatkozások sokasága, a maga artásjelképek sűrűsége, az azonosító utalások, allúziók, az idézetekre, ismerős motívumokra való rájátszások gyakorisága fokoz oly mértékben, hogy az egyetemesség az emberi igazság, jószág, szépség, szentség inkarnációjaként jelenhet meg. Eleve adott rend élményeként.

Ez az élmény azonban az újabb tapasztalatok és felismerések nyomására mindinkább visszahúzódik, s a *Tárgyak idejében* már csak az egyenes háttérsugárzás tanúsítja erejét. Az abszolút hatalmának, s a vele való azonosság érzésének rohamos gyengülésével a személyiség gravitációs ereje is csökken. A biztos koordináta-rendszert a sokféle viszonyítási és vonatkoztatási lehetőség kezdi felváltani. Megjegyzendő, hogy a pálya indulásával egyidejű ez a folyamat, még ha be is illeszkedett előbb a magára eszmélő szuverenitás minden eldöntöttséget, függőséget, vezetettséget felszámolni akaró küzdelmébe, utóbb (anélkül, hogy e szociális küzdelmet lezárhatná) abba a vívódásba, aminek legfontosabb következtetéseként jelenti ki aztán Bertók László az *Emlékek választását* kísérő vallomásban, hogy számára „a vers mindig a megoldás lehetősége”. A bizakodó emberre vallana, ha nem feloldhatatlan társadalmi kiszolgáltatottságként élte volna meg az előzményeket. Ha nem ez a kiszolgáltatottság indította és határozta volna meg eszmélkedését. Ha tehát a szellemi létezés nem egyetlenként adott módja lenne annak, hogy megkapaszkodhassék „valamiben, / megfoghatóban elhíhetőben” (*Életem árán*) „megkapaszkodjék valami közönsben, / ami személyes”. (*Dédapám, március*)

Az „építsek egyetlen hazát / saját erőből” első kötetet nyitó ambíciója (*Vaskorszak*) az *Emlékek választásában* az eszmélkedés formát öltő, virtuálisan létező „másik ország”-a „zászlóján írás: a nagy népeket /nem tenger, nem egyéb helyhez, de / ész, tiszta erkölcs, virtus alkotá.” (*Niklán*) „Kínban, kő alól” kibúvó remény ez, az egy-

ség vágya, de morális parancs is, egyszersmind a szuverenitás feltétele. Kelljen bár krisztusi sorsot vállalni (aminek esélyét az ideutaló motívumok koncentrációja jelzi), kelljen bár neki magának lelőnie a sírról „a feledékeny követ”, hogy „ország-gá” épülhessen (*Fogadkozom*), kényszerüljön Szent Ferenc lenni (*Ő is, meg ő is*), s olyan, aki nem érti „hol vétette el, / hogy senkinek sem hiányzik, amit...” (*Nem értette*) az igényről nem mondhat le. S nem is képes lemondani még akkor sem, amikor a *Tárgyak idejének Jónás tünődése az utolsó leckéztetés után* című illúziótlan verse a „kiért, miért, mivégre? / Miféle úgy vitéze / vezényel magad ellen / halálos vereségbe?” kérdése elé állítja. „Ezt méri rád, ki bajjal / kényszerített magához” – válaszolja, de szükségtelen is többet mondania, ha fölfogjuk „hogy szakadék / szélén ki áll, miféle vég / szédít és kit, mekkora rész / akar azért is élni még” (*A jóslat kampóján*), ha fölfogjuk, hogy itt, noha igazán csak érzelmileg megragadhatóan, e „maroknyi nép” ép kultúráját feltételező költészet létérdekéről, feladatáról és értelméről van szó.

Ahhoz, hogy észlelhessük mi zajlo'tt le egészen pontosan Bertók László költészetében, s mintegy a lehetőségek frissességében érzékeljük világát, jóval közelebb kellene hozzá hatolni. A változásnak ugyanis nincsenek látványos fordulatai. Ami történik, egészen apró elmozdulásokban érhető tetten. Innen is magyarázható e költészet kivételes egyneműsége, kohéziója, következősége: szilárdsága. Az elmozdulások azonban egy pont körül minden irányban haladnak, s ezek mindegyike a maga horizontján át folytonosan más perspektívákra utal. Az ellentmondás, vagy két összeg, amit e világ valósága és befejezetlensége, a szilárd mag és gömbszerű holdudvara közt találunk, nem Bertók László költészetének tökéletlensége, hanem definíciója. Ebben az értelemben jelenség és lényeg hagyományos dualizmusának helyére véges és végtelen polaritása lép, ahol a végtelen a végesnek legbensőbb lényege. De ezzel már nagyon is sokat mondtunk. Sajnos, nincs mód itt részletesebb okfejtésre, de annyi talán a mélyebb elemzés nyilvánossága nélkül is állítható, hogy Bertók László a magány, a kiszolgáltatottság, a hiány, a „szokék zeuszok útonálló / mögött között elcitt” élt (*Forong tovább*), s minduntalan „a történelem, / vagy a törzsfelődés alamizna- / vermébe” zuhanó élet (*A szobatiszta állat*) élményén, s a „maroknyi nép” személyes sorsra is visszamutatató veszélyeztettségének tudatán át, tehát egymásba játszó gyakorlati, szociális és történelmi ügyek, problémák szorításában jutott az egzisztencia, az élet, a tudat, a szabadság, a determináció kérdéseire. Kételyekkel telítődve, arra döbbenve, hogy szerepe nem kikutatott, legalábbis nem jobban, mint a többi emberé. Nem hiheti „mert kivált – / elúszhat a törvény fölött”. (*A lépcsőig úszom*.) Ebben a másokkal azonosító tapasztalatban azt kell tudomásul vennie, hogy az abszolút végtelen sok egyes elemre, vonatkoztatási rendszerre bomlik, s hogy ez a tény egészen új helyzetet teremt. Az abszolúttal való azonosítás csak a tizenötmillió vagy négytízmillió különféleképp való azonosuláson át lehetséges, ami állandósuló bizonytalanságot visz be az eddig bensőséges kapcsolatba, hiszen a tizenötmillió vagy a négytízmillió szabadsága, elhatározása és választása, tehát vállalt felelőssége teremt meg az abszolúthoz jutás tényleges feltételét. Ellenkező esetben le kell mondania az említett erkölcsi indítatású igény képviseléről, s ami ezzel egy: önmagáról, a versről, a megoldásnak ebben az értelemben cáfolhatatlanul egyetlen lehetőségéről. Az új helyzet ára és ajándéka: a jelenségekkel ott is szemközt kell maradnia, ahol eddig az abszolút közvetítésére, magától értetődő magyarázatára számított. Viszonyítási pont nélkül kell szeméremnie és döntenie, valamilyen rendet teremtenie, annak tudatában, hogy amilyen sokrétű a világ, ugyanolyan („Mert minden vers alkalmi vers”) relatív érvényességű, kényszerűen általánosított ez a személyes fogantatású rend. (*Kockakövek*)

Innen érhető e költészet meghatározóvá erősödő jegye: a komplementaritás, a „Végül semmi sem ugyanaz, / az érkezésnek háta van, / a jelenlét csak maszkabál, / és úgy megy el, ha itt maradsz”-állapota (*Úgy megy el*). Innen az *Életed árán* helyzete és vágya: „Megkapaszkodni valamiben, / megfoghatóban, elhíhetőben, / annyira csak, / hogy egymáshoz feszülő ujjaid / visszaszóljanak, / bőrdő villáma szíven üssön: / még, még te vagy, / benne, de tel / . . . / hogy a tölcserből felüvöltösn / a protestáló pillanat, / a halandó különvaló, / aki elhitte, hogy szabad, – / annyira csak,

/ hogy életed árán megjegyyezze / haláloedat." Innen érthető igazán az „Araszolva, hogy el ne vétsük. / Ahogy a tópart kivirágzik, / s a vízből a halak fölsajognak – / hogy mozdulatod emléke mögül / kísétálhasson Antigoné / halott fivérért eltemetni" morális elve (*Ahogy a tópart*) mely a mélyen személyest azonnal közösségiben, kultúrába kötő, kulturálissal értelmező jelképiben mutatja föl. S e pontról talán *A rost beszél* törekvésének értelme is bemérhető: „A héja alá, a ricsaja alá, / káprázata és bilincse alá, / megtagadva a sint, / ... / Oda, ahol a rost beszél, / pucér csillagok csendjét fújja / lassú szél, / ahonnan míg fölé, / elhajlik minden lényeg ujja. // Ott történik meg nélküled, / ami veled." A teljes megismerés lehetetlenségének melankóliája itatja át a verseket, a belátás csöndes szomorúsága, hogy az abszolúttal való azonosulás ugyan így sem reménytelen, de bekövetkezése kegyelemszerű, s érvénye mozzanatos: „Annyi mindenről lemaradva / hogy lassacskán belenyugodva / hagyatkozom a pillanatra, / mint apám szokott a lovakra / sötétben, rossz utakon, tudva: / gyepő, korbács bajt csak fokozna." (*Kockakövek*)

A versek sajátosságainak lassú módosulásaiban (melyek, visszapillantva jól látjuk, mint jóvendő aspektusok már az első két kötet anyagában is bennerejlenek) pontosan nyomomonkövethető a fent jellemzett kettős természetű folyamat. Alig átfogható udvara nő minden szónak, egyre több a kérdés, a sejtető-sugalló, hiányos szerkezetű, majd a síkváltó, a jelentést újra és újra megcsúsztató, átúsztató mondat, szokottabb a személyiség kettőzése, többszörözése, viszonylatok, társítások ellentétezése, kinyílnak a versstruktúrák, s így a jelenségek, történések, állapotok színében a fonákja, a lehetetlen árnyaltsággal kifejezett realitásban, a gyöngéden-nyers „földi”-ben a leírhatatlan „égi”, a csak sejthető, a talán bekövetkező, felismerhető és megnevezhető, de a vers érzelmi-szellemi terében mindenesetre jelenlevő is felöltik. Táguló, szüntelenül kifelé törő így minden műalkotás. Bertók László, láthatólag, minduntalan előlről kezdi a lehetetlen ostromát, hogy találkozások, szembesülések egymást követő szituációiban ragadja meg, rögzítse és higgye el a valóságot, hogy aztán ismét elveszítsen mindent, s hitetlenné, illúziótlanná váljon. S ha még hozzátesszük, hogy e versek már a *Tárgyak idejében* is, de még inkább az *Agakból gyökér* című kötetben, e folyamat során találják meg, vagy inkább: fedezik föl szerkezetüket, mintegy a nyitottságot, a meghatározatlanságot, a valósággal egyenrangú, autonóm mivoltukat bizonyítva, s hogy a személyiség az újra és újra végigélt küzdelem határpontjain, azokól mintegy visszapillantva a végigjárt, „birtokba vett” utakra ismeri fel önmagát és szinte mindig rádöbbenés-szerűen, akkor talán sikerült valamit megértetni Bertók László „lélektől-lélekig”-költészetéből. Abból ahogyan a nyitottságban, a tapasztalt, érzett, gondolt legszélső kombinációiban, variánsaiban is örzi és érvényesíti mindazt, amit századok munkáltak meg és törvényesítettek, s ami otthonossá, „számunkra-valóvá” teszi világát, lírájának egésze szintjén az egyetemesség természetéhez közelítő rendelményt adva. Erről is tud: „ha fekszem mélyen, mint az isten, / összefoglalva a világot, / szétterülnék, mint fény a vízben, / haldoklóban a dobbanások, / / ha kinyújtózva eltalállok / valami partig, ami nincsen, / feszülnék, mint befagyott álmok, / minden víznél vízszintesebben, / / s ha egy csillag megakad bennem, / tetőtől talpig kiviláglok." (*Vízszintesedem*)

A meghatározottságnak és a szabadságnak, a természeti-biológiai, a történelmi-társadalmi függőségnek és szuverenitásnak, „a halandó különvaló”-ságnak; a mindenség fölsejelő közönyének, áthatolhatatlanságának, megfoghatatlan tökéletességének és a gyötrő emberi vágynak, bizonytalanságnak; az ide-oda verődő személyes és történeti sorsnak, a vásári sokadalomban gyermekként követelődző véges életnek oly sokféleképpen elénk idézett ellentéte nem új gondja a költészetnek. Rendszerint azonban akkor jelenik meg különösen kínzó súllyal, amikor egy közösség, nép, nemzet múlttudata kiürült, jövőképe elhomályosult, s a pillanatnyi jelenbe zárul minden. Ehhez most a klasszikus vagy-vagy szerint ítélő, kétértékű logika, a tradicionális oksági elv válsága is súlyosbító tényezőként társul. Egyre többen érzik

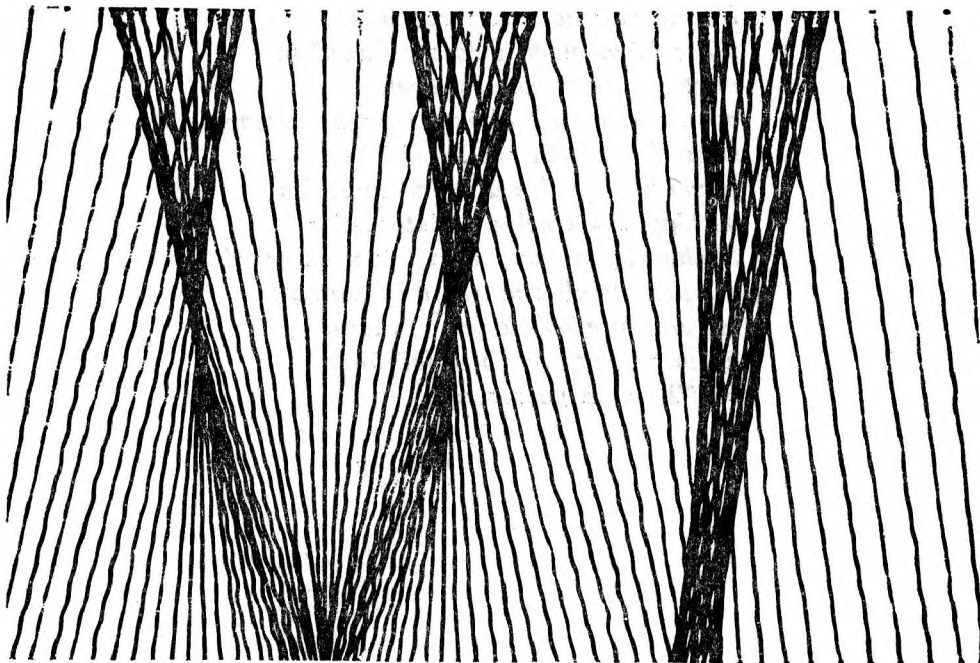
ügy, hogy az adott kulturális kontextusban a hagyományos módon kielégítő eredményhez jutni lehetetlen. Az atonális térhódítása a zenében, a mobil művek megjelenése az képzőművészetben, a nyitottság elvének változó sikerű érvényesítése az irodalomban, az a természettudományokban fogant, de lassan a művészetekben is általánosnak tekinthető óhaj tehát, hogy a magyarázat, a mű, a reális és lehetséges megjelenések soroza aként legyen: ott helyes, itt hiteles, közvetlenül utal a megismerés és kifejezés lehetetlenségére. Nyilván e két tényező húzódik meg irodalmunk jellemzett zavara mögött is. Ha így van, akkor Bertók László költészete kiüntetett jelen őségű. *Agakból gyökér*: hagyományos és új, zárt és nyitott egyszerre, a kelet érintkezési pontján nemcsak kapcsolatot, de szintézist teremtve, egyidejűen mutat hátra és előre, „míg ében alól az a másik / egyedlen ország kiviláglik” (*Ében-ország*)

Nem lehet véletlen, hogy e líra fontosságát más nézőpontokból is kielégítően bemérhették volna. A versek bensőséges szépsége felől például. Keresve a szépség mögött a műgond, a szembeötlő stilisztikai, retorikai, poétikai kidolgozottság, a nyelvi megalkotottság sajátosságait „Száguld haza / vak lovon a huszadik század” (1978. február 6.) Az ilyen (ez esetben Nagy Lászlót búcsúztató) megrendítően egyszerű, de Adyban fogant magyarság-élményünket, tehetetlenül szorongó helyzet tudatunkat kíméletlenül fénybe borító, s egy újabb tragikus veszteség élményével értelmező, mélyítő mondat akárkit elgondolkodtathatna. „Mint a leeresztett halastó / mélyén a maradék víz, / csillogok a távoli parira. / A nap, min ha egy béka izzó / szeme volna. Megérint. / S emelem medrem a halakra!” (*Kockakövek*) Ez a fokozódó hasonlatsor magában elég lehetne, hogy Bertók László köteteit fellapozzuk. Ahogy a természetit jelképvé emeli, anélkül, hogy az elveszteni reális, tapasztalati jellegét, miközben a természet közömbössége átátódik az emberivel: veszélyeztetettséggel, szenvedéssel, magárahagyottsággal, óvó szeretettel, a magány megszüntetésének óhajával és reményével; ahogy a természeti az emberin: a megmaradás animális parancsa a felelősség torokszori ótatén („s emelem medrem a halakra”) feszül át az irracionálisba, metafizikaiba, az az ihletett szakszerűség csodája. Pedig még nem is szóltunk a szóvarázsról, a grammatikai effektusokról, a nyelvi gazdaságosságról, az egyszerűség, tömörség szemérmes dekoratív ásaról, a tehetség természetét, egyszersmind a tehetség érvényesíthetőségének körülményeit is jellemző vonásokról. A sugárzóan teljes hasonlatok, metaforák, képek, a nagy területeket bevilágító ellentétek, a versmenet súlyos eleganciája, a mindig mondhatatlanra nyitó finális szerkesztés mögött meghúzódó aprólékos alaposágáról például. A szó tisztessége ez, óvadék „értünk az elkurult időben” (*Kormos István*). S benne lehetetlen nem érezni a vállalt kötelesség teljesítésének akaratát és formáját, mint a „tisza haza érés” feltételét, annak egyetlen erkölcsös lehetőségét, hogy a személyiség megőrizhesse a maga egységét és méltóságát.

Megközelíthetők volna Bertók Lászlót e vérré vált, szemléletet meghatározó morális követelmény felől is. Csak sorsmetaforaként és magatartásjelképként felfogható portréverseit kellett volna elemezni, kihüvelykezve belőlük azt, ami Csokonai Vitézben, Berzsenyiben, Petőfiben, Adyban, József Attilában, Illyés Gyulában, Nagy Lászlóban, Kormos Istvánban, Csorba Győzőben, s a többiekben a különbözőségek ellenére is közös. Mert ugyanazt mondják, amit a megformáltság természete sugall: a helytállást. Krisztus, Szent Ferenc vagy Jónás módján akár, szenvedve, kételkedve, de megfelelni a kötelességnek. Jellemző, hogy az elv képe köre, mint a *Mit tudnak ök?* című versben is („halálig tisztességben, / hát kifordítva, kimerevitve, / akár faluvégi keresztén”) a gyötrelmekre összpontosul. Teherbírását mégis inkább a tapasztalati előtér és a szellemi háttér korábban jellemzett dilemmáinak kezelési módja minősítheti. A maga egészében érdemes idézni az *Amikor Bárdosi Németh Jánost eltemettük* című versét, hogy fogalmat alkothassunk arról a különös hangoltságról is, melyben a bizonyosság és tanácstalanság, a végességre látó magány és a haláltudat al az egyetemes összetartozást is magába fogó „lélektől-léleki”-bensőségesség, az elintézhetetlennel való viaskodás zaklatottsága és a kötelességteljesítés fegyelme, feszült nyugalma fájoan szép egységben jelenik meg: „Már majdnem ott, legbelül néha / már-már fölötte, sőt, megélve, / képezetben, a heuréka / túlsó oldalát is, mivégre // készülünk folyvást veregésre, / ha akkor is valami célba? / mért szalad el a győztes béke, / ha megmarad az

örök téma? // te, ki vagy már beszélő néma, / jelezd, kinek a hitelére / zuhog a hő-
kent maradékra / a mindig-majdnem jégverése, // mondd, miért foszlik széjjel a vé-
ge, / ha helyén az utolsó tég'la?"

S ha már itt tartunk: a magyarság és emberség sokat emlegetett kérdésére ér-
kenyen feltárhatunk volna Bertók László költészetének lényegét a kötelesség erkölcsé-
nek értelme felől is. Pontosan nyomkövethető ugyanis, miként válik magyarsága
vérségi-animális, élményi-ösztönös érzésből tudatos erkölcsi választássá, vállalássá.
Nyomkövethető hogyan küzdi végig a kiválás, szembesülés, a tárgyilagos megé-
lés, a riasztó erkölcsi-szellemi züllés láttán támadó ingerültsége, feleslegesség-érzése elle-
nére is szeretetteljes azonosulás folyamatát. „simulni nehéz lánchoz, / mint utolsó imá-
hoz, / ezt méri rád, ki bajjal / kényszerített magához” – rögzíti a *Jónás tűnődése az
utolsó leckéztetés után*, „nyűszítve, mint az isten öccse, / mert jobb világhoz volna
kedve, // szaladva, mint a sebzett állat, / neki a vadász puskájának, // lerogyva, mint
a győztes ember, / tele a kétes győzelemmel”. (*Hóból a lábnyom*) „felelős vagy, mintha
csak / te szü'ned volna önmagad, / még akkor is, ha dől a fal, / s több az ember, mint
a magyar, / még akkor is, ha azt hiszed, / hogy nem tartozol senkinek.” Az *Agakból
gyökér* végelszámolás-szerű verseinek egyikéből, a *Születésnap* párosból való ez az
idézet, hogy éreztessen valamit a lezárhatatlan vívódás mélyeiből, s éreztesse a vállá-
lásban a kényszerűséget. Magyarsága ugyanis a személyiség lé'nek alapértéke, olyan
adomány, ami elől nem térhet ki, járjon az bármivel. Ez a választás és vállalás tehát
távolról sem annyira szabad, mint oly sokan hinni szeretnék. De Bertók László, ameny-
nyire teheti, ennek tudatában racionalizálja, s veszi bir okba magyarsága teljességét,
éli meg mindazt, ami magyar emberként osztályrészéül jutott. Ama „másik ország”-
ra tekintve igényeivel, akaratával. A verset nem a menekülés, az elzárkózás, de mindig
az elmúláson túlmutató erkölcsös cselekvés lehetőségeként értelmezve.

Tiszta holmi

*A hátsó udvar kertjében napoztak
gyermekkori barátom halott
anyám apám első szerelmem
s én az emeleti szobában
ingujjban futkároztam le és föl
pedig szónoklatom perce közelgett
ki is léptem az erkélyre s lenéztem
néptelenre sikált csigacsupasz
a kövezet gyöngyszín pórusa látszik
de feszes ünneplőbe öltözötten
már a szobába pattant a Nagyúr
megragadott egy széket és kiültünk
a város fölé*

*Ó csak az ő nyelvén
beszéltem volna még azon az egyen
ám ő anyanyelvemen szólított meg
francia válaszzal egyetértett
s bár lubickolnék még a pillanatban
mint óraütésre fölszökkenek
adj tiszta holmit öltöztess díszbe asszony
siess látom fehér szoknyád libeg
rohansz kapkodsz a vállad meztelen
de lány arcod helyén átláthatatlan
füsthomály asszony nem látom az arcod
s a kerti lomb szűrőjén méz csurog
szerelmemre barátomra anyámra
apámra ahogy fénybe üdvözülten
várják az én jelenésemet*

Hajtűkanyar

*Fölkelek és bealkonyul
szétekintek s fenn száll szitál
egy villaszárny egy bicskaszárny
míg tenyerét rá nem borítja
ki előhióta jelbeszédük
a tegnap még üres papírra*

*Ír és letörli
írja újra
két sötétség közt csalogat
röppenők alakváltozása
rábukkannom arany nyomukra
de ábrájuk már fakulóban
s hirtelen hajtűfordulóban
vajon nem rám várnak-e vásott
rejtjeleim firtatni mások*

Az elvarázsolt

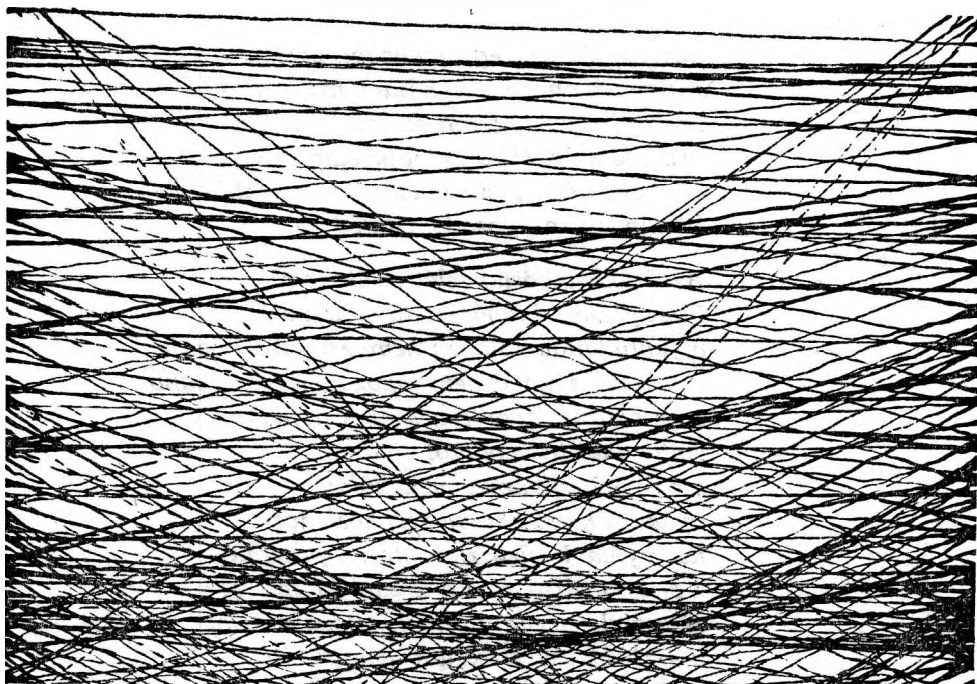
*Ezeregy év sok egy palackba zártan
szellemlétemnek megadtam magam
próbáld csak föltépní sorsom pecsétét
nem gomolygok a hetedik évig
könyökre dölve cihelődöm tömlöcömből
falszinűen tornyosodom föléd*

*Az örökkévalóság felét átaludtam
bizony most lúdbőröztető a hajnal
az öntudatlan zöldben hempergő nyúl az úr
a hatodik napnál nem lapozott senki tovább
s ha széttört szendergésedből ocsúdva
emberentűli lényemtől riadtan
szoknyád fölkapva menekülsz
nyakam hátratekerve serkenek föl
két nyúlánk tűzoszlop után a pusztán
s érjek melléd már a kezdet ígéretével
visszafelé nézve múltnak látom a jövőt
a súrlódások fölzsarátló avartüzeit
a tartós gyűlölet csontig metsző hidegét
és egyre vastagabb körvonalát
új palacknak a szemhatáron*

Homlokiránt

*A véglegesbe meszesedem
de csak látszatom csented el
míg zárókő be nem fejez
nevem elérhetelenebb*

*Hószoknyájuk tülevelű fák
vetik ledéren újra húzzák
szemérmetlen közösködik
minden ami személytelen
egy irányba magasztosult
öntudatlan történelem
tántorogva homlokiránt
rabkolonc döng az emberé
a névadó határ felé*

Társalkodások

H. B.: Akkor most játsszuk ezt: mi lennél, ha szín lennél?

L. J.: Ha szín lennék? Úgy érted, ha már lennék valamilyen szín — hisz egy színnek nehéz elgondolni, hogy még semmilyen. Ha tehát kék, piros, zöld vagy sárga, esetleg barna, netán drapp lennék, bizonyára éppen az akarnék lenni, ami már vagyok. Ha történetesen kék lennék, elbűvölne a kékségben rejlő lehetőség, s nemcsak a tenger kéksége vagy a derült nyári esték égkékje, a csecsemőfejen lüktető erek kéksége és egy reneszánsz madornalást kékje vonzana — valamit talán kezdenék pocsoljakékséggel is. Megpróbálnám. Adottságaimmal így emberként is jól megvagyok, s ha ebben választhatnék, azt hiszem, csuda mulatságosnak és kihívónak tartanám, hogy éppen nő vagyok, hogy magyar és zsidó vagyok, hogy . . . De attól tartok, rózsaszínűnek mégsem tudom elképzelni magamat. És ugye, most nem kell visszakérdezni, hogy elmondd, te milyen virág, állat vagy étel lennél, ha választhatnál? Mert egészen mást szeretnék kérdezni. Életfontosságú-e neked, hogy verseket írsz? Emlékszel, Rilke azt írta egy ifjú költőnek . . .

H. B.: . . . hogy „Kutassa ki azt az okot, ami írásra készíti, vizsgálja meg, gyökerei vajon a szíve legmélyébe nyúlnak-e . . . belehalna-e, ha nem írhatna . . . kérdezze meg éjszakája legcsöndesebb órájában: *kell*, hogy írjak?” Mert ha „írás nélkül is tudna élni . . . egyáltalán nem szabad írnia.” — Persze hogy emlékszem. Fiatal költő koromban meg is fogadtam Rilke tanácsát, kérdeztem és azt válaszoltam magamban: kell. Írtam verset vonaton és villamoson, a térdekre fektetett füzetbe, hivatali íróasztalom félig kihúzott fiókjában, megszenteltelenítve az almazöld és foszforsárga utalványokat, írtam vécéfülkében és tanári katedrán, családi asztal mellett, körmöltem éjjel a konyhában, pózosan talán, de szívdobogva, kényszert és vágyat érezve, szabadulást remélve, tanultam a szakmát és az életet, éreztem és gondoltam Rilke *kell*-jét — de hogy írás nélkül ne tudnék élni? Nem, ezt nem merném mondani, a költészet nem életfontosságú nekem, bár amikor ezt leírom, a kérdést is kérdésesnek tartom, elvontnak a saját loncsosságomhoz képest. Ha nem írhatnék, ha nem gyömszőlhetném-ringathatnám a szavakat és mondatokat, akkor talán festénék, rajzolnék, fát faragnék vagy követ, parkettáncos lennék, asztalos, építész, pap, bohóc, kertész, de bármit is csinálnék, megpróbálnám a saját képemre gyúrni, megpróbálnék belenőni a dolgokba, terjeszkedni az eleveenségben. Az írás, ami ma teljességgel tartalmi a számomra, ilyenképpen mégiscsak formai elem az életemben, egyik életretegem. Jó pillanataimban persze ironikus önteltséggel azt gondolom, hogy útkövezőként is „írnék”, de aztán szegyenkezve megrázom a fejem, mert ez csak üres játék — nem tudhatom, ki lenne az az útkövező.

L. J.: Tehát megpróbálni mozogni, működni, s minden eltökéltség, komoly nekirugaszkodás nélkül így még működtetni is, bár... Csodálatos képessége az embernek, hogy zötykölődő gyakorlatához suhanó elméletet kötöz. Micsoda felfedezésem volt egy jó évtizeddel ezelőtt, hogy dacos-görcsös írásaim, töredékeim éppen nekem valók, s aztán az is, hogy a soványra szűkített, hignak érzett tér megbabonázható az idővel, a történetiséggel, s hogy a sóvárgott házara rátalálhatok a kultúrában — a volt és a lehetett volna összevillantásában, ebben a boszorkánykonyhai játéokban. Mert az: teremtő fifika és ironikus-boldogító mesterkedés, kísértetidézés és démonúzés, a való világ dúsítása és paródiája.

A kultúrtörténeti rakosgatás persze jellegzetesen emigrációs termék. Elképelem, látom Kassákot a bécsi Universitát Strassén, talán a Café Beethovenből jön, de nem is én látom, figurát csinálók és láttatom, soha sem volt embereket társítok a valóban éltek mellé, s így egyetlen mozdulatba sűrítetem kötekedő kedvemet és szeretetemet, a pimasz mókázást és a meghatottságot. Az életrehívás pusztá tényében erő és tartás lesz, s az a pillanat, az a pillantás (nem is tudom, miért) mégis nagyon szomorú. Hősöm habozva megáll, keze talán felemelkedik, lépne már, Kassák nagy karimájú kalapja mélyen előrehúzva, senkit sem lát, semmi sem történik — ott szinte semmi, *ott* nem történik meg az, ami *itt* velem nem történik, de én kifogok az egészen: oda toloom, átperenderitem, mozgatom a jelenetet, s így itt mégiscsak könnyebb, talán. Ők ott valóban emigrációban élők, feltűnő otthonossággal mozognak a bécsi utcákon, igyekeznek megtapadni, ragaszkodnak egy kávéházi asztalhoz vagy akár egy hirdetőoszlophoz a sarkon, dacosan várakozók, ellenállók mindhalálig, magától foszló terveket dédelgetők — az én csatáram; és az egyedül imádkozók, az ördöggel kacérkodók, a mogorva-nyügös téblábolók, a saját házukban emigránsok is.

Az emigráns lét érzése-tudása nem magányosság, a két fogalom merőben különböző, noha előfordulhat, hogy fedik egymást. Van tartós magány, társnélküliség vagy társulási képtelenség, s vannak — bizonyára mindenkinek vannak — magányos időszakai, csak egyedül megélhető élményei. Az emigrációérzet folyamatos, állapotszerű, az embernek lehetnek közben nagy örömei és nagy bánatai, lehet társa, barátja, családja, lehet lakása, állása, vagyona, járhat színházba és moziba, zenét hallgathat és olvashat, viszonylagos szabadságban mozoghat; olyan állampolgár, mint akárki más; majdnem; a maga számára is alig észrevehető a megfosztottsága. Erőlködik, hogy köze legyen — mihez? És mi az, amittől megfosztott, mi az, aminek a hiánya ilyen testesen nehéz?

„Egy zsidó kölyök születése nem rendkívüli esemény, még ha megdöglött volna!” — mondta munkaszolgálatos apámnak a tábori lap küldését megtagadó tiszt, bár lehet, hogy nem így mondta, bizonyára otrombább és vadabb volt, kevésbé artikulált és tagolt. Néhány napos, pár hetes lehettem és bizonyára mindent érzékelttem, hiszen dacosan életben maradtam. És remélem, arra is elegendő a szuflám, hogy most se bonyolódjam jelképessé emelt történetkébe. Nem szeretnék. A valamit keresem, a hiányzó valamit — ezt akarom csak bekeríteni, szemügyre venni legalább. Akkor siklott el talán, mikor 1951-ben második osztályos tanítóm párt- és osztályhűségét demonstrálva pofon vágott? Bizonyítania kellett, hogy egy trockijista, feltehetően Tito-ügynök gyereket ő keményen fogja, annál is inkább keményen, mert az „árulónak”,

sajnos, sokat köszönhet, a paraszti munkától való megszabadulását, a tanulását például. Nem lehettem több tizenhat-tizenhét kilónál, az osztályban a legkisebb — a pofon elsöpört. Hetekig nem mentem utána iskolába, abba az iskolába soha többé. Nem alázott meg, de valamire ráébresztett: nekem ezen a terepen nincs helyem. Milyen terepen? Elvett valamit, kilökött valahonnan — és még mindig brutálisan.

S aztán? Felnőttként a felkínálkozások, a jelentkezések, az elhamvadó ötletek, a nekibuzdulások, a romantikus-nagy akarások, amelyeket a józan ész már amúgy is illedelmessé, csaknem kívánatosná formálna s még így is — minek. A mindig és mindenütt elhangzó, bamba pofákról leolvasható „minek”, az „állj”, „várj”, az elalvó, érvényét veszítő futamok s aztán csak komótos nosztalgizásunk. Pojácmozgás a transzparenszekkel szemben: „felesleges vagy” — az vagyok-e?

A dacnál szebb, mennyivel elegánsabb a költés, séta az Universitát Stras-sen vagy másutt, a pokolban akár. Élhetőbb.

H. B.: Hát ebből a négykezesből meg mi lesz? A kérdés-felelet játék valami páros ars poetica-szerűségbe sodor, az exhibíció olyan színpadára, amelyre már-már a „vallomás” címkéje tapad — ezt pedig egyikőnk sem kedveli. Vagy ez csak esztétizálás lenne (bennfenteskedés a műfajokkal, az idéző-, kötő-, záró- és gondolatjelekkel), afféle bujócskázó álszerénység, mintha a hivalkodást elkerülő józlélés és a magakelető pózolás ellenpontjai között egyensúlyoznék? Bármí is legyen ez a valami, engem a bujóska érdekel, a „sötét bujóska”, ahogy Kosztolányi mondja, mikor az író eltéved a papír végtelen síkján a „szándék és az élet között” s így találja meg, egy mellékösvényen talán, a neki való utat, amit egyébként igazságnak is lehet nevezni. Lehet — bár a nagy szavaktól jobb tartózkodni. Az egyértelmű lángolás eleve kétes. Aki megégeti magát, többnyire gyanakvó lesz: beburkolózik. Nem eltűnni akar ezzel, hanem alkalmazkodni, megmaradni — és a szükségből, ha lehet, már a második pillanatban, már az elsőben erényt csinál — jó esetben a mellékösvényben sztrádára lel. A beburkolásból felöltözés lesz, az elrejtésből megmutatás, és máris megszületik az új: a *tettetés*. Új? De hiszen már Platon így dicsérteti Alkibiadessel Sokratet *A lakoma* egyik fejezetében: „... ő egészen hasonlatos azokhoz a faragott szilénekhez, amelyeket a szobrászműhelyekben látni, síppal vagy fuvolával kezükben: mikor kettényílnak, kiderül, hogy istenképet rejtegettek belsejükben... Tudjátok meg, hogy nem érdekli sem a szépség, sem a gazdagság, egyáltalán semmi előny, mely a tömeg hite szerint boldoggá teszi tulajdonosát, ő mindezt megveti, olyan mélységesen, hogy arról nem is álmodtok: ezt elhíhetitek nekem. Egész életén át a tudatlant adja és játszik az emberekkel; de ha egyszer komoly lesz és kitárul, nem tudom, látta-e valaki benn az istenképeket?”

Sokrates rejtőzés-technikája, Platon—Alkibiades mámoros képei megkapóak, a tetetés-játék, a tojás-tánc a mintha körében jó mozgásteret ígér ma is. Mire? A menekülésre? A megkerülésre és a kibújásra? A lényeg elsikkasztására? Az összecsapás elodázására? Ösztönös ez a mozgás, mint forrás vizéé, amely arra folyik, amerre utat talál, úgy kanyarog, hogy haladni tudjon — a kisebb ellenállás irányába? Vagy utánczás lenne, a megfoghatatlan kígyó-hullámzásának követése, cseles játék? — elandalít és megragad, sírva neveltet.

A világhoz való elasztikus viszony próbálása odatapadás és elszakadás állandó együttműködésében? A mozgás morális átlényegítése az írásban: ars poetica?

A rejtő és a rejtett viszonyának végtelenül sok változata lehetséges. Beszélhetek például valamiről úgy is, hogy kihívóan nem beszélek róla, bár az elhallgatás csak feltételek mellett érvényesülhet — például *másról* kell beszélnem — és hatása még a publicisztikában is, még cinkos közönség előtt is korlátozott; végül is a néma beszéd a hangos beszédétől függ. De veszélyes is a rejtésben lévő lehetőség! A *mintha* esztétikailag (és morálisan) az olcsó dilettantizmusnak is terepet adhat és a tökéletlennek, a hamisítványnak, még a giccsnek is jelmezt kölcsönözhet. Ha a mintha-játék parttalan (tárgytalan) és az istenképek sugárzása sem látszik vagy érződik valamiképpen, ha nincs mit rejtteni, ha a rejtés nem fejtés, ha nem nyílnak váratlan vagy véletlen rések, amelyeken bepillantva valamilyen élő működés mélyeibe láthatunk, akkor a szilénzobrocskák bazári áruk csupán, olyan pótszerek, amelyek igaznak mutatják magukat. Ez itt, ez a mi — ez az én szilénzobrocskám: milyen?

L. J.: Csakugyan: mi lesz ebből a négykezesből? Mi lesz a mi négykezes-játékunkból?

Az arcodat fürkészem, de nem holmi válaszra várva.

Tudod-e, hogy ideje lenne visszakanyarodni — vissza valami derüebb, testesebb témához? Próbáljunk újra rejtőzködni valami pimasz komédia mögött, a megroppantható pontokra onnan kiindulva találjunk rá. Ez kedvenc mókám, ez a te multságod is. Segíts nekem megfejteni — nem is megfejteni, inkább feléberszteni komédiás álmaimat!

Először talán három-négy éve álmodtam azt, hogy fergeteges komédia tanúja vagyok, hogy én írom a komédiát. Nem voltam szereplő, sem megcsúfoló, sem megcsúfolt, jól láttam az egészet, közelről és kívülről is kicsit. Vérbő szatíra volt, vaskos jellem- és helyzetkomikummal, kalanddal és klasszikus félreértésekkel. Új történet, mai és egyetemes, igen alkalmas — de ezt nem gondoltam álomban, ezt talán csak a felébredés bávaságában. Álomban folyamatosan pergett a darab és én megmámorosodva röhögtem. Hasfájásig, rekeszgörccsig röhögtem, és reggelre eltűnt az egész. Tenyeres-talpas és tündéri foltok maradtak az emlékezetemben, sem arc, sem mozdulat, sem történetdarab, semmi — alaktalanná lett űr csak, s minden igyekezetem hasztalannak bizonyult, semmit ide nem csalogathattam belőle. A büszkeségem azért, hogy no lám, mi minden lappang bennem, mit ki nem talállok — a büszkeségem nem tört meg; ólálkodva, alkalomra éhesen szimatolt az önironikus fintorok mögött. És álmodtam azóta ötször-hatszor már ilyen komédiát. Nem azt. Mindig mást. Mindig egészen más történetet, más alakokkal, más helyzetekkel. Csak a röhögés volt olyan meg az eltűnés, a megragadhatatlanság.

Nem szeretném alkalmi filozofálással felcserélni a lehetőséget, magyarázatot keresni az igazi keresés helyett.

Gondolod, hogy ez mégiscsak az én ügyem? A négykezes határai itt már kirajzolódnak? Te látod a határok vonalait? N.ettől lesz tilos, ne tovább?

H. B.: Bolyongani az ég-félgömb alatt, a látóhatáron, hol ujjhegygel érinthető a kék, és a talp a szabadság sivatagi porában sétál meztelenül: miért volna csak elképzelés, vágott motívumkoncentráció, sötéten kanyargó mágneses

vonalak metszéspontja vagy véletlen fellobbanás az idő csalóka tükörrendszerében — miért ne lenne élhető, akár egy áprilisi orgonalevél? Mert súly, mert kétszeres? Mert a rajongás kockázata lehúz, fölemel és függőleges tengely körül pörgeti a horizontot? Ajtók, melyeket kinyithatsz még, szobák, hova beléphettek, ablakokból kinézhetek, megtudhatod áramlását, változását, ikerformánk bohóc-bufenceit, egy keringő folytatását — keringő, azt hiszem.

*

H. B.: Gyerekkoromban többféle foglalkozás vonzott, hol mozdonyvezető, hol építész mérnök, máskor meg asztalos vagy festő szerettem volna lenni, de tartósan csak a papi és a tanítói pálya érdekelt — bár mindkettőben volt egy-egy mozzanat, ami sehogy sem tetszett nekem. Ha pap leszek, gondoltam, nem lehet feleségem, ha tanítónak megyek, mindent tökéletesen kell tudnom: egyikhez sem volt kedvem. Izgatott viszont mindkét foglalkozásban a szereplési lehetőség, jobbára ezért léptem be az úttörő szervezetbe is megalakulásának pillanatában: a formalitások csábítottak, a szertartások látványosságai, amelyek fölvtették a versenyt a templomi játékokkal s még fölzsabadítóak is voltak (relative), mert nem követeltek olyasféle jószágot, mint a vallás, nem kellett győnni és lelkiismeretfurdalást érezni, halálos szorongást, ha elhazudtam bűneimet, és így tovább. Tehát a szereplési viselkedés gyermekgyógyászati értelműsége, sőt értelem nélküli gyönyörűsége kötött le kezdeiben. 1952-ben nyolcadikos voltam és a továbbtanulási űrlapok kitöltésekor igazgatóm és csapatvezetőm buzdító szónoklatot tartott nekem, amelynek döntő érve így hangzott: Rákosi pajtás azt üzenté, a jó úttörők technikumban tanuljanak tovább, mert az országnak most megbízható technikusokra van szüksége. Szerénytelenség nélkül állíthatom, hogy a legjobb úttörő voltam akkor az iskolában, a csapatnancs elnöke, az egyetlen jótanulási érdemrend tulajdonosa, Csillebérceit kétszer is megjárt, tehát világlátott nyolcadikos, s így nem volt kétséges, hogy technikumba kell mennem. Az elhatározás döntő mozzanatát, a mindennél elemibb erejű evidencia érzését azonban nem a külső körülmények fölmérése és meggondolása ébresztette, hanem a fogalmazás: „Rákosi pajtás azt üzenté.” Ez a pár szó bennem éppen olyan visszhangot vert, mint az 1948-as nagy ünnepeken harsogott nóta, melyet családi körben is gyakran hallottam anyámtól, apámtól, amikor egy-egy derűsebb őszi-téli estén, besötétedés után és még lámpagyújtás előtt énekelgettek egymásnak és nekem: „Kossuth Lajos azt üzenté, elfogyott a regimentje. Ha még egyszer azt üzeni, mindnyájunknak el kell menni. Éljen a magyar szabadság, éljen a haza.” Csöndesen, lassan, elnyújtott szomorúsággal tekergőzött a nóta, a vaskályha repedéseinek kiszűrődő fényben piros foltok játszottak rajtuk, kukoricát morzsolunk, idillikus este volt, kinn ugattak a kutyák, benn hajlongott a nóta, és én láttam a sötétben a hullámos hajú, nagyszakállú Kossuth Lajost, ahogy a szájához illeszti tölcserként a két tenyerét és kiabál értünk, vagy éppen fülébe súgja egy lóról lehajló hírnöknek az üzenetet. Ha elgondolkoztam kissé a szavakon, nem értettem pontosan a dolgot, különösen kisebb koromban nem, mert a regimentet pénznek képzeltem, olyasféle papírpénznek, mint a színes mil- és bilpengők voltak a háború után, és amikor megtudtam, hogy a regiment sereg, akkor is megmaradt a másodlagos jelentés valahol a háttérben, emlékezetem alján. Csapatvezetőm kipirult arccal — amolyan hírnökként — zengte el Rákosi pajtás szavait, s nekem olyan volt az egész, mintha Kossuth Lajos üzent volna „még

egyszer'', amire persze hogy el kell menni a regimentbe, azaz a technikumba. S hogy a döntés mennyire ebben a szférában zajlott le, azt jól illusztrálja a következő választásom is, amikor arra kellett felelnem, hogy milyen technikumban és hol kívánok tanulni. A csapattanács elnöki tisztségében T. S. volt az elődöm, 1951-ben végezte el az általánost és a soproni villamosipari technikumban tanult tovább. Sopron a somogyi falutól mesés távolságban lebegett, a képzelet bizonytalan ködében. Nem a földrajzi adatok határozták meg fekvését, hiszen ott volt Rákosi pajtás regimentje, oda ment elődöm, T. S. is, s hogy a képzetek még testesebbek legyenek, a technikum tanulói egyensapkákat viseltek, meggyvörös bársony sapkát, fekete ellenzővel. Tudtam, hogy villamosipari technikumba kell mennem. Mekkora csalódás ért szeptemberben, amikor Sopronból Budapest lett, ahol a technikumban nem volt semmiféle egyensapka és Rákosi pajtás regimentje csupa vidéki csapattanácselnökből verbuválódott! A sapka persze csak az első veszteség volt és nem a legnagyobb, inkább hajszálrepedés, mint törés, mégis hozzá kell visszatapogatnom, ha meg akarom keresni a komédiának ezt a jelenetét.

L. J.: Tehát: vissza? Vissza a próbálkozástól a már kipróbált múltidézésbe? Rakosgassuk régi képeinket egymásra, óvatosan egyensúlyozva, bár kissé mindig egymás felé döntve, hogy az érintkezési pontban, a találkozás pillanatában már jelenünk látszódjék? Keressek egy rimelő, eltéréseiben is harmonikusan kiegészítő motívumot, hogy társalkodásainknak ez a részlete is telt legyen? Hol? Mit?

Pályaválasztásom banalitása semmi mulatságossal nem kecsgett, látszólag olyan érdektelen, köznapi volt, mint életem talán minden fontos története. Látványosság? Utólag színezzem át az én szürkémet szecessziós lilával, narancssal?

Tudod-e, hogy ismerősebb motívumod, visszakanyarodásod, a szemre ott-honosabb módszer súlyosabb kihívás nekem most minden „új”-nál? Számítottál erre? Megtervezted-e az én lépésemet is, kiszámítottad-e, mi várható tőlem? Várható, hogy lázadozom magamban a felderengő, kínálkozó rutin ellen. Várható, hogy kevésbé következetesen a meghitt rutin, meg a rutin elleni lázadás is fintorgóvá tesz. Hogy aztán szégyenlősen vigyorgok a saját zavaromon. Felülhetnénk persze most valami emelvényre, korlát tetejére — létrára? —, ahonnan jól belátható a történelmi táj, a gyerekkori bukfenck mezeje, komédiák színhelye, de bárhogy is ügyeskedjünk, a felnöttes póz nehezen kikerülhető. Hogy tyúkszaros az a létra? Hogy ott lenn csetlünk-botlunk, bábumozgással igyekszünk mi magunk is? De a megítélés gesztusa, a rálátás jobb pozíciója akkor is kísért.

Lehet, hogy csak ébren restellem azt a röhögést?

Pedig ha jól választok, ha például sikerül neked megidéznem B.-né kozmetikai szalonját, talán nem aggaszt már a múltidézés mozdulatával felkavart, felszínre hozott hordalék sem. Kamillapárás arcomon a buzgó résztvevő mimikája — milyen eleven!

B.-né 1958 végén vagy talán 1959-ben rendezte be a Dunára néző, tágasnapos lakásában kozmetikai szalonját. Még fiatal, szép asszony volt, emlékezetesen gyors, kecses mozgású. Egyedül nevelte nálam két-három évvel fiata-

labd lányát, ő maga szerény eleganciával öltözködött — nekünk feltűnően jól —, diszkrét parfüm lengte körül — ismeretlen illat —, és a lakásban, amelyből csak két szobát, a hallt és az előszobát láttuk, példás tisztaság, régi, megbízható, de persze modernizált kényelem uralkodott. Nagy, süppedős fotel-ek zöld selyem huzattal, hatalmas pálma és fikus, festett kínai porcelánvázá-ban bambusz szál — a rendelő közepén orvosi kezelőágy, a fal mellett néhány szék, üvegszekrény a műszereknek, festékes és kenőcsös tégelyeknek, gőzölő készülék — egyszerű szerkezet, de számomra elragadó.

„Fegyelmezett asszony, roppant fegyelmezett” — hallottam többször is B.-néről. A férjét az 1949-es koncepció per után kivégezték — mi nem ismer-tük; B.-nét sem ismertük annak előtte, hogy anyámmal felkerestük a frissen nyílt szalont. B.-nét ugyanis támogatni kellett.

Soha senki sem beszélt arról, mit csinált B.-né 1949 és 1958 között. Akkor is támogatták? Hol lakott? Volt-e munkája? 1958-ban az 56 után bebörtönzöt-tek hozzátartozói, barátai, ismerősei is támogatták. Lehetőség nyílt akkor a támogatásra, s a helytállásnak, vélemény-nyilvánításnak, a bátorságnak ez a klasszikus formája virult is a politikával fertőzött vékonyka értelmiségi réteg körében. Szükség volt erre a szolidaritásra — praktikus szükség —, tiszteletre méltó volt ez a szolidaritás, s nem látszott életveszélyesnek — ennyi pozitívum ugyancsak ritkán adódik! Tizennégy-tizenöt éves koromban bonyolult, szinte rafinált akciókban vettem részt. Már nem vittünk krumplit apámmal az elhall-gató íróknak, nem kellett pénzt, élelmet gyűjteni, küldeni, de például kérvé-nyeket eljuttatni illetékesekhez annál inkább. Az életfogytiglani börtönre ítélt V. feleségéhez társbérloket telepítettek — volna, ha a tiltakozó, érvelő, múltra hivatkozó, kérő levelek nem kerülnek intézkedő kezekbe. Én juttattam oda őket. Meghatottan, büszkén — ahogyan Fagyajev vagy Gajdar regényeiből megtanultam. És B.-néhez is elmentünk anyámmal, pedig a kezelésre — sze-riánytelenség nélkül állíthatom — egyikünknek sem volt szüksége.

Mi történt ott anyámmal? Krémpakolás? Börtisztítás? Szemöldök igazítás és festés? Volt ilyen akkor? Ült-e ő is a fal melletti székek egyikén, lehunyt szemhéjjal, a szempillafesték száradására várva, mint álomba dermedt bohóc? Csak arra emlékszem, hogy a kezelés után semmi feltűnő változás nem látszott rajtunk — mondják, B.-né mestere volt a kozmetikának. És emlékszem a ka-millás gőzölögtetőre, a sötét búra alatt a két közönséges izzó párát képzett a tálka kamillateás vízből. A búrához hajoltam, de nem is éreztem a gőz me-legét. Nem csapódott az orromba, nem égette a szemhéjamat, mint a náthát kúráló inhalálások kezdetén, mikor pokróccal borítanak le s gyors mozdu-lattal lekapják a zubogó teáslábosról a fedőt. B.-né lámpáit kedvemre bámul-hattam; a pára lassan gyűlt össze egyetlen cseppé az arcomon — talán csepp sem volt, hisz meg nem indult, nem gurult le az állam felé, a szájam szélét csiklandozva.

Lehet, hogy ebből a gőzölésből én repetáztam is, hisz sok teendője nem lehetett B.-nének velem. Lehet, hogy kétszeres időt töltöttem a búra előtt, mint 1950 nyarán Balatonvilágoson, a pártalkalmazottak gyerekeinek fenntartott üdülőben, ahol a legkisebbet megillető kivételezéssel dédelgettek? Hogy kétszeres gőzadagot kaptam, mint a tápláló tarhonyalevesből a nap-köziben 1952-ben, amikor tanítónénim annyira szeretett volna kicsit meg-hizlalni? Szívesen ültem a lámpák előtt, jó volt, csöndes, álmosító, aztán kis fehér damasztkendőbe töröltem az arcom — anyám fizetett és mentünk. Ta-

lán háromszor voltunk B.-né szalonjában, utoljára már nem ő nyitott ajtót, és nem ő kísért ki bennünket — a vendégei között csupa ismeretlen arc, és B.-né, félrevonva anyámat, igazi angol gyapjából készült kötött kosztümöt ajánlgatott. „Úgy gondoltam, ez olyan finom darab, éppen neked való”, anyám meg elvörösödve próbált kitérni, esetlenül tartotta a kétrészes sötét-bordó, már viselt ruhát; „pedig ráérnél kifizetni”.

H. B.: Kaján meghatottsággal fogadom a motívum-idézést, a tyúkszaros létrát, melyet múltamból jelenünkbe emelsz és kelléknek ajánlasz. Jó lesz-e, kell-e, nem tudom; az ember jóízűen röhög, vagy nem is jóízűen, csak röhög, aztán már azt sem, mert sírhatnakja támad. Tudom, hogy ezt keressük éppen, a bohóc-attitűd dramaturgiáját, a húzd-meg-ereszd-meg nekünk való egyensúlyát, ez az ideálunk, de csak esztétikai ideálunk, hiszen mindennapi életünkben — életjátékunkban! — dehogy is tervezzük, hogy Rákosi regimentjében vagy B.-né szalonjában szerepeljünk. A komédia felfedezése visszafelé mutat, én nevetek és sírok, nem az a tizennégy éves kiskamasz, az én tudatom ironizálja az ő patetikus képzeteit, és azt remélem, hogy ez az értelmezés és emlékezés, az oda-vissza közlekedés jelen és múlt között, nem holmi mutatócsupán, és nem valamiféle felfuvalkodott kritika, netán korrekció, rosszabb esetben a tények átköltése, nem. Annak a tizennégy éves úttörőnek az egyértelmű lelkesedését sem tagadni, sem áthangolni nem szeretném, mai ambivalenciáimat nem tudom, és nem is akarom ráruházni. A korszak ellentmondásainak rendszerében ő a pozitív gyerekhős, a történelemből jobbra a felemelő motívumok érintik, a sötétség csak mögöttes gomolygás, „alatti” vonulat, mely lassan tudatosodik és kap erőre, lel formára (irodalmi formára is!) benne-bennem. Nem tervezem hát jelenembe, jövőmbe sem a bohóclétrát, sem a regimentet, de persze tudom, hogy miközben visszamenőleg fölfedezem a komédiát, fölfedezésemmel együtt részese vagyok valaminek, de már nem tudatlan gyerekként vagy a feltörekvős lázában alvó kamaszként — minék vagyok a részese? Milyen pályát választok éppen, milyen üzenet érkezik hozzám, komédiává lényegül-e jelenem a jövőben, s ha igen, mifélevé?

L. J.: Milyen szalonokban és úttörőszobákban téblábolunk ma rést keresve, s mit szalasztunk el? Milyen komédiáknak vagyunk — már aktívabb, mert tudatosabb — szereplői, bohócai? Szóval: mi az, miféle, amit *ma élünk*, s amit *majd megírunk*? Számomra mindig is ez volt az írással kapcsolatos legborzasztóbb kérdés-kétely-vád. Mert bár szentül hiszem, hogy jól megírni, hitelesen megformálni csak a megéltet lehet, az írás pusztán szándéka, gesztusa is életidegen. Nem a teremtő ember fenséges képe, persze, nem is az újraélés kényszere-vigasztal. Csakhogy már az írásra készülődő is figyel, szimatol. Szeret ugyan és szenved, de közben azért alkalmas látószöveget keres, alakoskodik; amit él, azt kívülről, a jövőndő írás szempontjából is mustrálgatja. És feszeng a saját azonosulási képtelenségétől. Játék! ez ám a mulattató komédia, a kint és a bent villámló kettőse, pazar lehetőség — de szégyen is; elvörösödöm: mi vagyok én, motívumvadász?

*

H. B.: Elkezdek egy mondatot, és a papír-síkságon nekivágok a — minek is? A távolságnak, bizonyára. És toronyiránt persze. De hol az a torony? Van-e? Ha ketten vagyunk,

L. J.: Elkezdek egy mondatot, és lopva feléd nézek — nem elárulhatatlan titkaidat fürkészni, nem a locska kíváncsiság mozdulata ez, de a reménytelennek hitt megosztás után

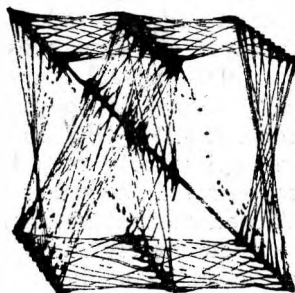
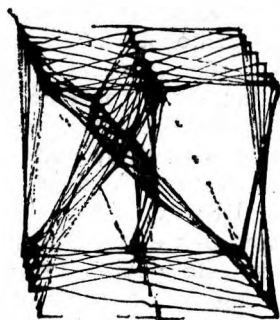
talán könnyebb lesz

megpróbálnom,

hogy közelebb jussak

a befejezéshez, bizonyára, s ez az ötlet igazán nem légbőlkapott; akkor is eltolom, mert közeledésem nem célszerű; azt szeretném, hogy úgy jussak előre, szinte szándéktalanul, és ami meglesz, úgy legyen meg, önmagától, bár velem és általam; ez talán a szerelem társalkodása két személyre bontva; könnyűség, hiszen bármilyen szavakat is választok ezek után, ez a futam megtart, a tartás fölszabadít, beszélhetek, nem vagyok annyira egyedül, rést találtam, istenképet láttam, akár el is hallgathatok.

a felismeréshez (no lám: mihez?), hogy bár a papírsíkságon csakis magam, hogy a szemlélődés kettőségében feloldhatatlanul, s hogy a végén kikerülhetetlen a mégiscsak egyedül, de az átsandítás pillanata itt van, társalkodásainkban valami összeér. Ha tekintetem, ha elinduló, csak kacskaringókba futó mondataim nem pattannak vissza keményen, mint kaucsuklabdák, ha a monológba erős kötés kerül — szóval erre tartottunk, s ez is csak könyöklő, egyetlen pont, ahonnan ki-beláthatok? Felismerésem ki-kicsorbuló mámorában talán könnyebben szólhatok.

Eufémia

— Ügy. Értem. Tehát küzdelmei örömlélménnyel fűszereződtek — nyert egy értékelést a figyelmetlenül játszó adatoktól dr. Szabó Paraszolvencia.

— Nem. Munkámat mindig szeretettel végzem — kontrázott Festőy Csont Tivadar türelmesen.

Dr. Szabó Paraszolvencia tudományának vastag páncélja kibírta a csapást. — De azt nem tagadja, hogy embertársai iránt minden különösebb ok nélkül empátiát érzett?

— Tagadom. Szeretem őket.

— A jelenbe vetítve is?

— Szerelmes vagyok még a Napba, az üstökös csillagba, a dajkámba, a hazámba, a nagyvilágba.

— Ha így volna — kiáltotta a pszichológusnő —, akkor az ön viszonylatában már régesrég bekövetkezett volna legalább egy részleges elfásulási folyamat!

— A zseni energiája kifogyhatatlan, az egész világ táplálkozik belőle.

— Hagyjuk ezt, hagyjuk ezt! Maga tényleg antihumanista egyed — billent ki a lélek mérnöknője analízatori szerepéből.

Látható, hogy Festőy Csont Tivadar esete az elemzésre kényszerítő általánosság különleges szintjére emelkedett. Maga Ő bizta meg dr. Szabó Paraszolvenciát a bonyolult ügy szálainak megvilágításával. Jól belegendolva ez nem is kevés. Mindemellett hiányos! A vizsgálatba ugyanis — az utókor elmaradhatatlan bölcsessége szerint — meteorológusokat, pontosabban meteorológia-történészeket is be kellett volna vonni annak tisztázása végett, hogy nem az eleddig elhanyagolt légköri jelenségek okozták-e a Festőy Csont Tivadarhoz hasonló mutánsok megjelenését! A korszerű lélektan és a fejlett pedagógia ugyanis eddig maradéktalanul megbirkózott szórványosan fölbukkanó zsenikkel, ilyen eltömegesedésükre tervszerűen nem számíthatott. Ráadásul a mostaniak alattomosabbaknak bizonyultak elődeiknél: Festőy Csont Tivadar például férfikora deléig gyógyszerári eladóként lappangott és harapófogóval sem lehetett volna kihúzni belőle semmiféle tehetséget! Pedig mennyi, de mennyi iskolát, meg tanfolyamot végzett közben! Továbbá Dr. Szabó Paraszolvencia kiválasztása személyre lebontva úgy helyes volt mint helytelen. Szilárdan domború mellei, példamutatóan előreomló haja, egyértelműen sudár termete az elvárások szintjén a festő pozitív reakcióját ígerte, szintügy homoszexualitása okán neme sem fejezett ki tapintatlan igent az individualista egyed — bár helytelen, de önmegtartóztató — életvitele viszonylatában. Probléma egy mutatkozott. A mérendő és mérőeszköz közti különbség. Lehet-e egy zsenit egy nem zsenivel mérni? (Netán több nem zsenivel? Hányval?) A problémával maga Ő is tisztában volt a döntés szintjén, ám a megoldás szintjén nem talált jobbat. Hogy Festőy Csont Tivadar zseni-e, arra természetesen nem volt bizonyítéka, de ha nem lett volna zseni,

akkor probléma sem lett volna. Probléma azonban volt. De mekkora! Így nem tehetett mást, mint megátkozta Werner Heisenberget, amiért fölvetette a mérésre vonatkozó problémáit, aztán kiadta a megbízást dr. Szabó Paraszolvenciának. Természetesen telefonon. Amikor fölvette a kagylót, szórakozottan pörgette a zsinórjánál fogva, és az óriásmacskákat figyelte, melyek az ablak előtti műplátán lombjai közt a patkányokkal harcoltak. A patkányok ugyanis az utóbbi időkben már följártak a fákra: az automata levélmosók műanyag szórófejeit eszegetni. A véralvadásgátlók, meg a többi mérreg leszoktatta őket a hagyományos eledelekről, a szakadatlanul fejlődő környezeti ártalmakra pedig sosem hederítettek. Néhány törzsük például kiette az atomerőművekből a grafitrudakat — no, őket a robbanások megtanították arra, hogy helyesebb előbb az atommáglyák működési elvét tanulmányozni: ettől kezdve csak módjával fogyasztottak, míg a láncreakció meg nem közelítette a kritikus határt. Ekkor a személyzet ész nélkül új, ép rudakat eresztett le nekik a megcsócsáltak helyébe, hogy mentse az irháját. Ők azonban tanultak a történelemtől, az élet tanítómesterétől, ezért amíg a többiek fogyasztottak, a vezérlőteremben a vezérpatkány figyelte a műszereket, nehogy baj legyen. Lett is becsülete! A dolgozók úgy dédelgették, mint a középkori tengerészek a hajópatkányokat. Ő alkalmazhatott volna adminisztratív eszközöket is úgy a patkányok, mint a rohamosan növekvő macskák ellen, végtére is semmi törvényes alapjuk nem volt, hogy telifröcsköljék egymás meg a saját vérükkel az ablaküveget. Nem tette. Újszerű érzés hatalmasodott el rajta: félt. Nem a szokásos módon! Tehát nem az öregedéstől félt, vagy az ideiglenes betonozásokon hatalmaskodó virágoktól, mint minden ember, netán az alárendeltjeitől. Ugyan, volt Ő annyira előrelátó, hogy kellően ostoba figurákat helyezett a veszélyesen magas besztásokba. A patkányoktól sem félt, a nagymacskáktól sem: a VITI és a KVH emberei biztosították biztonságát.

Hanem félt!

Hetek óta gyanított egy különös erőt a városban, kedvenc citatológusai mellett kirendelt fizikusokat, geológusokat és kémikusokat a földérintésére, de a tudósok műszerei is csődöt mondtak. Jelentésüket az elméleti szakemberek is megerősítették: ami tudományosan nem mutatható ki, az elméletileg sem létezhet. Ő nem nyugodott meg: titokban, erős fedezet mellett örült régi könyveket hozatott föl a könyvtárak zárt osztályairól, ám hiába lapozta őket, nem talált semmit.

Miközben a kagylót pörgette, már tudta, hogy dr. Szabó Paraszolvencia sosem fogja megpszihézni Festőy Csont Tivadart. Lepattan róla, mint a dögölt patkány a golyóálló ablaküvegről. Meg se tudja majd közelíteni. Meg se tudja érinteni! Átvillant az agyán, hogy neki személyesen kellene megmérkőznie a piktorral.

„Meg kell adni a konkrét lehetőséget a tudománynak is” — beletűszentett a kagylóba. Pszihésen kijött a náthája. A múlt héten hideglázat kapott. Előbb csak úgy, majd Festőy Csont Tivadar táviratából: „Öt a napra kitenni stop Tivadar festoe stop”. Az orvosi konzilium sem vonta kétségbe a javaslat helyességét: a tudósok se tudtak jobbat megfázásra. A távirat legiszonyúbb eleme kétségtelenül a piktor mértéket nem ismerő kiterjeszkedése volt. Hogy jön ő ahhoz, hogy beleavatkozzék más náthájába? Mi jöjön mer beleérezni annak a személyiségnek a tüsszögésébe, aki el fogja

söpörni őt a föld színéről, de mindenesetre kényszergyógykezelésben részesítetteti vagy legalább . . .

No, a távirat óta félt tőle. A napok óta adott pillanatban a legjobban tőle. Festőy Csont Tivadar rémisztően védtelen mindennel szemben, amit Ő be tud vetni ellene, mégis úgy tekint a világba a szigorú kék szemével, mintha ezek a tényezők nem is léteznének. Egyetlen konszolidáló intézkedéssel el lehetne söpörni a föld színéről, mégis megmaradna. Hogyan? Mi az, ami úgy létezik, hogy közben nincsen?

— Lehet, hogy én nem vagyok? — kiáltotta, és lecsapta kagylót. Bekapcsolta az összes világítótestet, a tévéinterjúkhoz használatos reflektorokat is, legkivált, hogy ellenkezzék azzal a régi írással, amire beszélgetés közben tévedt a szeme: „a világosságnak nincsen szüksége lámpásra.” Izzadt a légkondicionáló, mire a szobát tűrhető hőmérsékletűre hűtötte.

„Lehet, hogy én nem vagyok?” Dr. Szabó Paraszolvencia nem arra volt rendszeresítve, hogy kiemelkedő személyiségek kifakadásait analizálja. Ők kívül estek a tudomány (legalábbis az ő tudománya) illetékességén.

Ikernővérehez szokott cirókakezével a társadalombiztosított elé tolta pacáskönyvét.

— Fujj! — hücsintette el magától a színes tintadiszno-csordát a művész. Borzongott, akár a pszichológusnő. Ugyanúgy, de ellenkezőleg! Az önmagába visszatérő görbe egyenes két vége!

— De hiszen maga is festő! — A pszichológusnő ideges ajkai közül vezetett fejszékként ugráltak elő a szavak.

— Én igen.

— Hát akkor?

— Mikor?

— A többi . . .

— Nincs többi, csak aki soron van.

— De hát a színek . . . a formák . . . a vizuális kultúra területén dolgozók . . .

— Nagyon kevés azoknak a száma, akik beletekintenek a nagy múltba, az isteni természet rendjébe.

— Ezekre! Ide folytassék betekintést! Ide! Ide! Ezekbe! Ezekbe! Ezekre! A realitásokra! — A cirókakezekben összetorlódott energiákból az sült ki, hogy a pacáskönyv szétszakadt, lapjai bevarozták az asztalt, és a festő izzó tekintetétől összepöndörödtek, majd szégyenlősen legurultak a földre. Csont Tivadar szelíd beszéde elveszett a pszichiáternő sikoltozásában.

— A festőnek ha isteni, a valót kell festenie, és az igazságot kell szeretnie.

— A Még Szebb Jövő Törvénye alapján követelem! Követelem! — sikoltozta hisztérikusan Dr. Szabó Paraszolvencia. Érthető: az eltúlzott gondolkodástól fölvérhólyagosodott az agya.

— A jövő embere a zseni. Mit szól hozzá költői lelke kegyednek ehhez a dologhoz?

A két irgatlmatlanul nyájas mondatról visszapattantak a betódulást nyert KVH-sok.

Dr. Szabó Paraszolvenciának bedagadt az agya. Tudós gondolatai beszorultak az összeszűkültek tekervényekbe, vonaglottak tekergőztek, s mikor levedlették-lehorzolták magukról Freudot, Jungot, C. I. Giuliant, Adlert, Jonest, Max Eitingont, mindenféle elfojtásokat, Szondit, Breuert, Abraha-

mot, Ferenczit, Rankot, Ödipuszt, Sachsot, Hollóst, Budát, Méreyt; tesztek és archetípusokat, Wundt-t, Janet-t, Hallt, Medinát, Wortist, Frust-öt, Pavlovot, aki a magasabbrendű idegműködés fiziológiáját kivezette a kapitalista osztályviszonyok zsákutcájából, Fultont, Thorndikét, Bikovot, Kupalovot, Ivanov-Szmozlenskij, Asszatyianit, Platonovot, Popovot, Tatarenkót, Csiszratovicsot, Davigyenkót, Anokint, Kaminszkijt, Szarkiszovot, Lencet, a behaviorizmust, mindenestül, Liddelt, Gantt, Deweyt, Goltz-ot, Beevert, Jacksont, Fritsch-et, Hitziget, Ferriert, Förstert, a Vogts-okat, mind a kettőt, Cannont, Ludwigot, Müllert, Botkint, Szecsenovot, Schiffet, Bianchit, Lucianot, Campbellt, Fultont, Horsleyt Nothnagelt, Cerenkovot, Kraepelint, úgy megpucérodta, hogy nem maradt belőlük semmi... Vagy mégis! Bang! bang! Valami neki-nekιδőndűlt a kanyaroknak! Krsrrriii! Fölhasított betemetett járatokat, átvágott eldudvásodott kunkorokon, betört elfalazott kamrácskákba, utat nyitott belőlük a beszédközpontba...

— Uram teremtöm!

... majd egy jámbor vénán át leereszkedett a szívbe.

Dr. Szabó Paraszolvenciát kiáltása kiemelte a székéből, s ahogy elhagyta torkát a szó, lezuhant a padlóra, de nem nyert eszméletvesztést! Visszakúszott az asztalkához és az alsó fiókból kiragadott egy súlyos borítékot. Az Ő titkársága küldte neki a Festőy Csont Tivadar festményeit ábrázoló színes fényképeket egy elkészített orvosi jelentés kíséretében. Paraszolvenca doktornő — a vizsgálat megkezdése előtt — egy futó pillantást vetve a fénymásolatokra, lelkiismeretesen alá is írta, hogy a festő paranoiás, vegetáriánus, pszichopata, skizofrén, neuraszténiás, mániákus, nem konzum —, ellenben mongolidióta, klerikálisan reakciós, napimádó, nudista és imperialista ügynök. Most szépen összehajtogatta a bizonyítványt és megette. Histeriás rohama fogyasztás közben elmúlt, könnyei örömkönnyekké édesedtek.

Kirakta a képeket.

Csont Tivadar csöndesen mögéje lépett. A másolatok fotótechnikailag tökéletesek voltak, de ő látta, hogy a világító színekben alig valamicske az energia. Kukucsot csinált, hogy legalább az íróasztal, meg a többi valótlannal létező tárgy ne lézengjen bele az igazságba, úgy-ahogy helyreálljon a távlat, s megszűnjék a reprodukciók bosszantóan kicsinyes aprósága. Paraszolvenciát a Taormina tanította meg a módszerre.

Ott állt előtte a világ!

A valóság!

Fölsikoltott.

Gyönyörűen teltek a percek. Nem múltak, teltek! Paraszolvenca mély sóhajtsókkal szívta magába őket, bennük a kékeket, a rózsaszíneket, a lilákat és a levegőt. Kristálytisztá, lágy levegő öntötte el a szobát, szétporlott tőle a hamutartó, a szemétkosár, a betegek kartotékjai, a légkondicionáló motorja, fűvókája és szívótölcsére — ezután kiáradt a szabadba: hajladoztak, reszkettek tőle a műplatánok, recsegték-ropogtak, (az étkező patkányok lehullottak róluk) fölhasadozott nájlombőrük alól zöld lángok csaptak ki: levelet hajtottak! Valódi levelet!

Az előszobában hallgatózó környezetvédelmisták füle már csöngött a hosszúra nyúlt csöndtől.

— Odabent lepleznek valamit a demokratizmus üresjáratának fűgefalevelével — köhögött-krárogott a parancsnokuk, mert a be/kijárat nyílászáró nem volt légszigetelt, a parancsnok pedig nem elemezte elég hatéko-

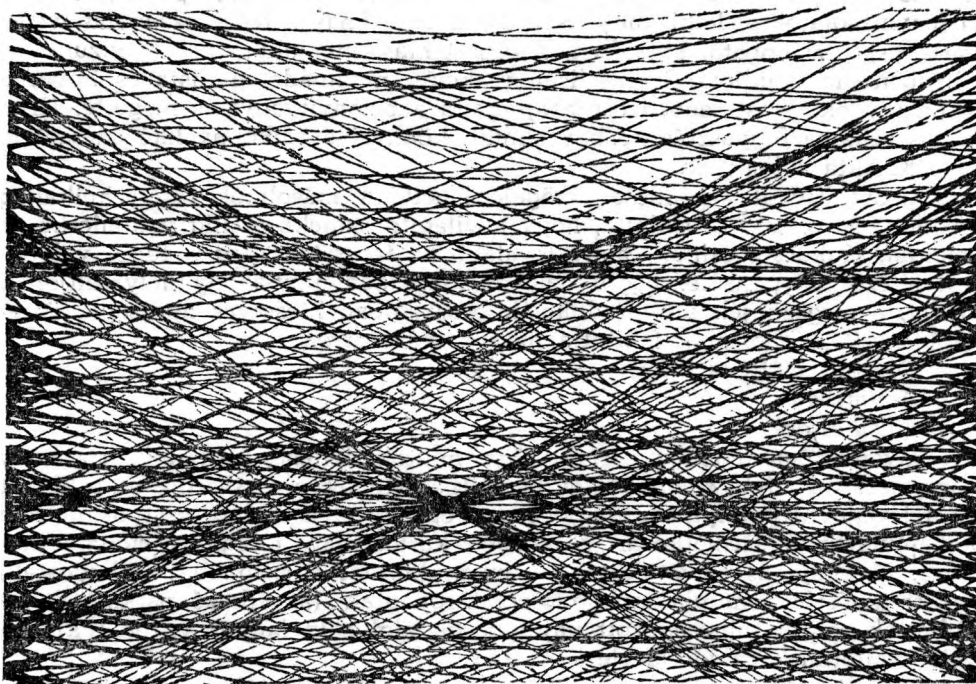
nyan a problémák széles gyökerét. Így történhetett, hogy újabb intézkedésük alaphangja a tudószaggató köhögés lett, ugyanis módszertanilag szolgáiban követték első behatolásuk nyomvonalát, és szájkendő nélkül hajtották végre: az eredmény szükségszerűen nem kerülhetett be aranybetűkkel a KVH-történetébe.

Paraszolvencia rájuk se pillantott, így segítséget sem nyújtott azoknak, akik az élenjáró környezet szennyezőanyagainak fokozott hiánya folytán összeestek. A helyállóknak kellett kivonszolniuk a betegeket.

A harmadik intézkedés foganatosítása már a körültekintő szervezés jegyében zajlott le. Kényszerzubbonyt is hoztak.

Paraszolvencia most sem tanúsított sokatmondó együttműködési készséget. A tengerparti sétalovaglókra pillantott, aztán a Mesterre. Az bölintott, és az orvosnő fölszállott a mályvaszínkalapos nő mögé, a másfélábú sárga lóra. Festőy Csont Tivadar belső zsebébe süllyesztette a képet, majd kiballagott a szobából az elképedést folytató környezetvédelmisták sorfala között. Haladtában tanítólag egy mondatot intézett hozzájuk.

— Az élet nem elmélet, uraim, az élet valóság.

Escorial

*Szegény Szent Lőrinc, akit a pogányok
parázsló serpenyőre téve,
kegyetlen áldozattal megsütöttek,
          hogyan tetszenék neked
ez a hatalmas gránitmonumentum,
melyet a kegyes utókor
kinjaid izzó rostélyának
          alaprajzára emelt?*

*Hogy tetszenék ez az egész
istenkedő rátartiság?
Az ég nevében kisajátított
          idétlen földi pompa?*

*És benne a mi újbarbár hadunk,
ahogy két jeges pepsicola közt
letaroljuk a látványt,
a márványkoporsók piramisát is?*

*De különben a Bourbonok
utálták ezt a kastélyt.
Helyükben én bizony a kert
izgalmas bukszuslabirintusában
járkáltam volna inkább,
mint ebben a komor,
          oltár-mögötti teremben.*

*De nicsak, mi van itt
          az ódon falimappán!*

Marcali, Kethel, Lacus Balaton...

Éber álom

*Egész éjszaka mellemen
robogtak a kamionok.
A szállodaszobában
zsirosan, forrón állt a levegő.
De agyam vetítőjén
tisztán és rebbenetlenül
peregtek újra a képek:*

*Valahol Mecseknádasd után,
hatalmas ostorivű kanyarból
kinyílt Andalúzia.
Öntözött földek, zöldarany mezők,
kisterebélyű fák alá húzódva
szögletes házak Afrika-fehéren.
Tarlótüzek távolban és
egymásra rétegződő lila ormok.
És végül a folyó,
a sokpilléres római híd
elronthatatlan reneszánsz-nyugalma.
Sehol egy ember, csak a víz
pásztái,
csak a szigetek
zsombékjain
a legelő lovak.*

Bakony

Emlékek és találkozások

XI.

Valami sorsszerű volt abban, hogy mikor a magas Kőrishegy is megmásztam barátaimmal az északi fényért, akkor is csak Győr város jelentkezett délibábosan. Nem engedett a Bakony.

Azt mesélték nékem, hogy különlegesen tiszta időben a Kőrishegy csúcsáról látható a Balaton tükre és nyugatnak az osztrák Schneeberg havas siskaja. Nem volt szerencsém egyikhez sem. E legutóbbi látogatásomkor is egy-két falu kivételével kékes párába veszik minden, még a hegység távolabbi emelkedései is. A Kékhegytől északnak az a torony és körülötte a házcsoport minden bizonnyal Fenyőfő. Láthatnám Tamásit, Teszért, Szücsöt, Kópányt, úgy hiszem, ha nem nőttek volna a fák magasabbra a kilátónál. Két falu házai, udvarai számolhatók meg csak így felülnézetből. E két falu: Porva és Borzavár.

A borzaváriak hozták Tamásiba leggyakrabban a faszerszámokat, gereblyét, favillát, kaszanyelet, de talicskát is. Szaladtunk át a szomszédos kocsmaudvarba, ha ilyesmivel megrakott szekér érkezett, mert akadt azon gyermekjátéknak készült kistalicska is, sőt kiskocsi, mikor már közelgett a karácsony. Emlékszem egy elmés szerkezetre, lapos kis kordé volt az, ha húztuk magunk után, egyik kereke vízszintesen fekvő korongot forgatott, rajta összefogódzott táncospár keringett. A porvaiak faszenet árultak, kormosak is lettek, mire szétmérték. Boldogan kormoskodtam akkor magam is, mert egy zsák búzát nem, de egy zsák faszenet azt elbírtam. Szívesen megkerültem volna a falut vele, hadd lássák, mert mégiscsak tele zsák volt az. Sajnos csak annyi jutott, hogy egyik kapun ki, a másikon be. Ha nem legénykedem, átsétálhatok a két udvart összekötő patak medrében is, mert széles volt annak a medre, de keskeny az ere.

Porvai szénégető hozta a hírért az első világháború alatt, mert akkor is volt energiaválság, hogy benzin, petróleum helyett faszénnel is működtethető a cséplőgép motorja. Lelkes előadást tartott róla a kocsmában és hozzá széles mellet, hogy a szénégetők nagy korszaka most érkezett el. Nem szükséges többé, hogy megfúrják a földet, kár is érte, mert kialszik, elvénül, ha kibocsátják belőle a lelket. Megadja a Bakony mind az erőt, amelytől elprüszköl a táj összes cséplőgépjének bikája. Felfoghatatlan volt számomra, hogy faszénben annyi erő legyen, csodálatba esett a falu, de nem csodálkozott a tamási kovács, hanem biciklire kapott tapasztalatszerzés végett, arra az összevissza hegesztett súlyos járműre, s nem tért vissza, míg birtokában nem volt az új tudománynak. Mire pedig megérett, meg is száradt keresztékben az új gabona, tekerhették minden háznál a cséplés hajnalán kerekkes kút módján, csak hogy annál sokkal sebesebben a gázfejlesztőt, majd húzhatták a

szíjat, mígnem átvette karjuk erejét a lendkerék. Eljárt azután már magában, biztonságosan. A cséplőgép körül pedig csodálkozni már nem ért rá senki.

Volt Porván egy Pálos kolostor valaha. Arról is híres volt. Helyesebben Porva volt a Pálosoké, míg el nem kergették azokat is onnét a törökök. Pálos kolostorrom akad a Bakonyban nem egy, nem is kettő. Szép tájon mind, jól megválasztották lakhelyüket a barátok. Nem voltak a pálosok nagyhatalmúak, hatalmaskodók sem, némely rendházukban csak néhányan lézengtek, volt úgy, éppen nagy szegénységben. Emlékükön megdobbant a magyar szívünk. Magyar szerzetesrend. Hiába, hogy akadt gazdag pálos monostor is, az emlékezetben, aki ennyire tösgyökeres magyar, az csak szegény lehet. A szegény szerzetet még mi is készséggel tiszteltük, prótestánsok. A jezsuita főellenség volt. Visszatérítettek azok sok jó magyar urat és követték őket kényszerűen a parasztjaik. Aldozatul esett akkor sok evangélikus templom a Bakonyban, megreformátus is. A bencések erdőbirtoka határos volt Tamással. Egy azon nagybirtokok közül, melyek kikezdetlenek voltak, megbonthatatlanok a módos helybeli gazdák számára. A ciszterek elűzték birtokaikról az újhitű prédikátort tanítóستól együtt. Németeket hoztak inkább magyar jobbágyok helyett, csak katolikusok legyenek, a pálosokról pedig csak a mindeneket jóra magyarázó legendák maradtak. Kolostoraik fával benőtt romját szívesen kerestük fel a Bakonyban és halastavaik képzelt vagy valódi medrét. Mikor a húszas években visszahozták Pestre Lengyelországba szakadt testvéreik kései utódait, ünneprontó Sándor bátyám azt mondta, jobb lett volna, ha megmaradnak csak emlékek, amely emlék megszépült annyira a százötven év alatt, mióta a kalapos király szétosztotta őket, de annyira, hogy annak megfelelni nem lesz könnyű dolog.

Elfogadtuk szent embereknek mind a pálos szerzeteseket lelkes magyarok, elfogadtuk volna szentnek akár azt az esztergomi Özsébet is, azt a szépnevűt, aki megteremtette nekünk e jóemlékű magyar szerzetet, csakhogy magyar szentek már régóta nincsenek, akik voltak, azok is a királyi családból. Voltak, amíg nagyhatalmú magyar királyaink voltak és joggal számoltak velük a keresztény Európa védelmében. Elfelejtődtek bűneik is királyi szentjeinknek a római perben, mert olyan király nincs, akinek kezéhez vér nem tapad. Amde jött ránk a tatár, a török, megszagattunk és ki törődött véle nyugaton, hogy mennyi lett itt akkor igazában a szent ember, aki hullatta véréét százezer, millió számra érettük, főurak úgy, mint közép- és kis nemesek, jogfosztott, kirabolt jobbágyok, asszonyok, kiket magzattal a méhükben járt át a hideg vas, szüzek, akik rabláncra köttettek és gyermekek, a magyar aprószentek. A római császárok magyar vért áldoztak özönnel a pogánynak, akkor is, ha a mi királyaink voltak, mert mit is ért ez a vér az aranyhoz képest! Ennek az áldozatnak pedig két évszázadon át pokoli oltára volt a Bakony. Rajta nem isteni, ördögi áldozat folyt.

Kiké is volt a Bakony? Sokaké, és gyakorta méltatlanoké, ha ezer évre tekintünk vissza. Kedvük szerint való volt nyilván a honfoglalóknak e rejtelmekben is szép táj és szelíd a zordon nagy hegyekhez képest, melyeken áthágtak útjukban. Halban, vadban gazdag, mívelten, vagy vadon termett jó gyümölcsöt. A háziállatokat itt ingyen tartotta az erdő. Nem csoda, ha nagy terjedelemben éppen a fejedelmi család tagjai szállták meg. Történelmi tény ez, nevüket őrzí sok falu, de a legendák is. Azt hallottam, hogy ezeknek a királyok előtti régi nagy uraknak rengeteg sok gyermekük volt, nem egyszer húsz, sőt

harminc is, ha túlélte a nagyúr egy-két feleségét. Mert abban az időben minél nagyobb úr volt valaki, annál több gyermeket nemzett, majd követték e törekvésükben a szegények is, mert akkor még a nagy család nem nagyobb szegénységet jelentett, hiszen jutott föld valamennyinek a keze alá. A fegyverre-szerszámra erős kar volt a kincs, nem a pusztá föld. Sőt még az is volt régesrég, hogy minden ember a maga családjának dolgozott, csak később rakódtak a nyakába elébb kisebb urak, azután nagyobbak és fölfelé mind nagyobbak Jézus urunk nevében, de nem annak akaratából. Testvérharcokban elgyengült királyok azután és rettentő hatalmas főurak. Voltak országtartók és lettek jogfosztottak, már nem legyőzöttek rabszolgasorsban, hanem a honfoglaló magyarok kárvallott utódai. Nem volt többé magyar testvériség, csak atyafiság és az is gyakorta gyilkos harcban, pereskedésben, pártütésben, vagyonszerző mohó cinkosságban. Nyelvünk lett csak szolgák szólóingatója, de a szegények kincse, örizetükre bízott.

A Hunyadiak korában úgy alakult, hogy a Bakonyt döntően nagy kiterjedésben három tekintélyes család birtokolta: A Garaiak, az Ujlakiak, a Himfiek. Így összegezi tájunkra vonatkozó kutatásainak eredményét Csánki Dezső, a „Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában” című óriási, nélkülözhetetlen, de ma már megszerzethetetlen művében. Mostani könyvkiadásunknak is szégyenletes adóssága ez az alapvető tudományos életmű. Sok szó esik mostanában a könyvkiadás állami támogatásáról, a ráfizetéséről. Hát ez egy a legfontosabbak közül, amelyre érdemes volna ráfizetni.

Az Ujlakiak, Kontok ivadékai a Veszprém környékétől keletre eső részeket bírták Bátorkő, Eskő, Palota váraival. A Garaiak Csesznek várának központjával Patona városának, Ugod, Pápa, Somló várának birtoklásával kifli alakban körülvették a Bakonyt, a Himfiek Döbröntétől Esegvárig, vagyis Pápa, Veszprém között voltak a belső és déli Bakony urai. Sok szó esik az Ujlakiakról XIV—XV. századi történelmünk lapjain, koruk szellemének megfelelően királyok udvarlásával, zsarolásával, hasznosnak tetsző pártütéssel serénykedtek vagyonuk és tekintélyük gyarapításában. Mátyás is csak ügyes kedvezésekkel édesgette magához Ujlaki Miklóst, apjának egykori fegyvertársát, miután az elfordult a Hunyadiaktól egy ideig az ellentábortól remélve hasznát. Ujlaki Lőrinc már készséges támogatója volt Corvin Jánosnak, ám belefért az Ujlaki szellembe a déli püspökök javainak fosztogatása is nemes sértődöttségből. Garai János veszprémi püspök volt Nagy Lajos korában, a másik János tüzsul adta magát Zsigmond királyért, Horvát—Dalmát bánságot nyert, végül erkölcstelen felesége mérgezte meg e nagyurat. Az is Garai volt és Cillei unoka, aki magának Ulászló királynak javait dülta-pusztította, mert a király kis büntetést mért rá, de valóban szerényet szorongásában. Akadt királygyilkos Garai is, ha nem is ő fogta a rövid tört, hanem Forgács Balázs kezébe adta, úgy hatolt az át Kis Károly koponyáján. Ám a királynék védelmében hősiiesen esett el ugyanez a főúr, s fejét számárfogaton hurcolták Nápoly utcáin a vidám olaszok. Higgyük el nagy költőnknek, hogy volt egy Garai lány, titkos arája Hunyadi Lászlónak, ki megkönnyezte a gyilkosok táborában a porba hullt fejet. Két évszázaduk volt a Himfieknek is, hogy birtokukat, hatalmukat éljék, terjedjen híruk, mely esetenként hírhedtséggé vált, mint belső bakonyi szomszédaiké, a Podmanitzkyaké, csakhogy nekik nem jutott idejük bűneikért török fegyverek élén vezekelni. Mire ideért a Bakonyba az isten bosszúja, akkorra a Himfiek elmúltak.

Elmúlt mind a három nagy család hatalma a Bakonyban, elhaltak a csa-

ládok is apránként férfiágon. Elmúlt velük a középkor. Büszkeségünk, hogy Buda és Visegrád Mátyás idejében a reneszánsz kultúra egyik legfőbb góca volt, ám úgy tűnik, főurainkat is csak a korlátlan, a gátlástalan, könyörtelen hatalomtartás szelleme érintette, a fajtajuktól való elidegenedés. Nem volt népük, csak szolgájuk, katonájuk, egymás parasztjai, ha dúlni, pusztítani kellett. Eltöpreng rajta az ember, hogy a nemzettudatot történelmünk legrettenetesebb százada, a tizenhatodik hozta, a mérhetetlen magyarirtás százada, az elvérzés százada.

Mohács előtt még egy családnak volt nagy hatalma a Bakony felett, a Szapolyaiaknak, akik magukénak mondhatták egy időben Veszprém megye két-harmadát. Ám országos gondjaik mellett eltörpült a tájunkra szakadt külön veszedelem, balsorsuk pedig elsöpörte jelenlétük emlékét is. A megmaradt Dunántúl s a horvátországi maradék részek, a nyugati Várvidék sorsa más, és szerencsére, másféle nagyurak hatalmába tételre került. Ha e másféleség nem családi tulajdonságokból adódott, törvényszerűen született más korszellemből. A Zrínyiek, a Batthyányiak, a Nádasdyak nem laktak a Bakonyban, Török Bálint utódai is csak harcoltak, vértettek itt megbosszulandó apjuk, öregapjuk holtig tartó kegyetlen fogságát a szultánon. De tudták mind a nyugati mágnások, hogy a maradék ország léte vagy pusztulása e véghelyeken dől el. Már nem egymás ellen, hanem a maradék országért küzdöttek nemzedékeken át, ezek a rokoni kapcsolatokban, házasságokban összefonódtak. Ha voltak zsoldosaik, vagy királyi zsoldosok váraikban, atóknak voltak azok, ha nem magyarok voltak, élet-halál és a családjuk pusztulása volt a tét a helytállásért az egyszerű magyar katonának éppúgy, mint a nagy uraknak. E főúri családok tagjai leggyakrabban nem nagy hadsereg élén, hanem kisszámú magyar harcosokkal ütköztek meg az ellenséggel, vagy védték a rájuk bízott várat néhány száz, vagy csak néhány tucatnyi katonával. Személyes ismerőseik voltak a csatateréren maradt holtak, egyenként örülhettek az életben maradtoknak, ismerve érdemeiket. A Bakony kisebb földesurai is számosan feladták birtokaikat, a várakba vonultak ajánlván magukat, családjukat nagyobb hatalmak védelmébe és kardjukat, életüket, ha kellett. A familiáris szó családi köteleket jelent, de bele tartoztak a fogalomba nagyon távoli rokonok, nem rokonok is, a nagy családok rangján jóval aluliak is, védelmet kereső kisnemesek, sőt hadi érdemeikkel kiemelkedtek a szolgasorból. Magyar királyi udvar híján Csáktornya, Németújvár, Sárvár, de többé-kevésbé, ahogy a balsors évtizedeiben arra lehetőség adódott, Pécs, Győr is, a magyar művelődés ámulatra méltóan élénk központjaivá váltak, és hozzá annyira magyarrá, amennyire nem jutott el egyetlen királyi udvarunk sem történelmünkben. Sajátos iskolákká váltak a nyugati főúri udvarok, már nem csak a hadi tudomány és hadi torna iskoláivá, hanem világszínvonalúvá a humán tudományokban, művészetekben is, a legvéresebb században megszületett bennük írásban is a magyar nyelviség, sőt nyomtatásban is. Nem szabad elhanyagolnunk, hogy példájuk kihatott szerényebb pannoniai udvarházakra is. Döntő szerepük volt e felbecsülhetetlen folyamatban az asszonyoknak, nagyasszonyoknak és nemzetes asszonyoknak. Csodálatosan még olyanoknak is, akik a bécsi vagy prágai udvarból jutottak ide feleségnek. És az özvegyeknek, az oly korán özvegyen maradtoknak. Az asszonyok alkalmazott tudós emberek mellett tanítói, tanárai voltak az udvarokban összeverődött fiataloknak. Együtt szöttek-varrtak, kertészkedtek rangos és kisebb rangú, vagy rangtalan ügyeskező fehérnépekkel. Megkönnyezi, aki olvassa leveleiket. Latin, német, horvát, cseh nyelvű kéziratok mellett egyre

bőségesebben és egyre ragyogóbb stílusban a magyart. Szép magyar levelek olyan asszonyok tollából is származtak, akik egyetlen szót sem tudtak magyarul, mikor sorsukat naponta halálos veszedelembé szálló magyarokhoz kötötték. Újra meg újra ádáz öldöklésbe merülő zord kapitányok két harc között, ha levelet írnak hitvesüknek, anyjuknak, nénjüknek, vagy egymásnak, átszővi azokat szép líraiság. Madarak, fák, virágok, szenvedéses szép tájak, végvári hajnal diszító motívumaivá válnak gondterhelt és érzékenyült leveleiknek. A férfiak levelét átszővi még, a nagy urakét legfőképp, latinus nehézség, nem Horatius latinsága, máskor németes nyelvi fordulat. Am az asszonyok, kik naponta érintkeznek fonó varró és konyhai lányaikkal, kertük művelőivel, udvaruk szolganépével, a mezőkről betért kényszerű hadi iparosokká váltakkal, alamizsnáért könyörgő kifosztottakkal, akarva-akaratlan gazdagodnak a magyar nyelv bujdokló gyöngyeivel, megőrzöttekkel és az egyszerű nép között támadottakkal, a természetes könnyedséggel mindenek fölött. Életem legnagyobb irodalomtörténeti rejtélye volt Balassi Bálint, mint ahogy sokaké, hogy miből is támadt ez a csoda? Ím, a rejtély kulcsa: ott rejtőzik a korabeli családi levelekben, valószínűleg még ugyancsak feltáratlan bőségben, kisebb-nagyobb családok hazai levéltáraiban. Még ha peres ügyekben íródtak is, még ha panaszosak is e levelek, mély tiszteletadás jellemzi hangjukat, még ha apa, anya tékozló fiának írja akkor is, ha rangban alacsonyabb rendűnek szól akkor is, az emberséges hangvétel megjár mindenkinek. Tiszteletadás jellemzője a szerelmi leveleknek, nem nyálkás udvarlás, nem szemérmetlen epekedés, hanem hangulatosság a szüntelen veszedelemben, balladai hangulat is gyakorta, de balladai tömörség is. Másutt felhígitatlan népies hang. Istenesség is természetesen a félelem századában. A nagy krónikás költő, Tinódi Lantos Sebestyén aggodalma a haza végpusztulásán teljes súlyával jelen van e bennsőséges családi levelekben, de már a költőjénél sokkal hajlékonyabb, díszesebb magyar nyelven.

Árpádházi királyaink hitből és jól felfogott nemzeti érdekből szívesen adományoztak a Bakonyban is birtokokat az egyháznak. Költöttek kolostorok építésére. A terület nem jelentéktelen részét bírták papok, a két püspökség, a pannonhalmiak, ciszterciták, Pálosok, Karthauziak, apácák és királynék jóvoltából, attól kezdve, hogy a hagyomány szerint kiszemelte magának Bakonybéli I. István sógora, a szentek példáján ifjúkori bűneiből megtért Günther. A befogadottak betöltötték térítő, majd egyházfenntartó hivatásukat. Odaadón szolgálták a hazai művelődést, méltóan nagyhírű szerzeteikhez. De a veszedelmek századában kiürültek a bakonyi kolostorok nagyon gyorsan. Menekültek a püspökök, visszahúzódott birtokairól nagyrészt a káptalan is. Földjeik és jobbágyaik gondja maradt a várkapitányokra, várkatonák osztoztak rajta. És maradtak a hívek, többnyire pap nélkül. Míg nem elfoglalták helyüket az új hit prédikátorai. Nem egyszer éppen a megmaradt, vagy újonnan lett földesurak akaratából, mert sokan felvették Luther, majd Kálvin hitét a legelőkelőbbek is, dacolva éppen a bécsi udvarral, ha vissza is tértek utódaik később, hogy megmaradhassanak birtokaikban. A veszprémi püspökség protestánsná vált falvaiban sorsukat vállaló prédikátorok, tanító mesterek gondozásában a megmaradottak között élt, sőt csinosodott a magyar nyelv a hódolt-sági területeken csakúgy, mint a magyar uraknak adózók között. Akár isten akaratából történt így, akár bűnbeesésből a későbbi ellenreformátorok szerint, nemzeti létünk megtartója lett az új hit a legveszedelmesebb évtizedekben.

De tartsuk fenn tovább a kérdést, kié volt a Bakony, kié lett a XVI. szá-

zadban, ha míg nem a szultáné Allah akaratából, mint minden föld, melyet katonái elfoglaltak.

Ha az ország Csánki Dezső terjedelmes alapművével tartozik a magyar kutatóknak, Veszprém Pákay Zsolt könyvecskéjével, melyben folytatja az elébbit megyénk területén a török világban. Ott kell találjuk ezt minden bakonyi falu könyvtárában, művelődési házban, iskolában. Tudják meg belőle szűkebb hazájuk honismeretének művelői, merre keressék, milyen levéltárban, milyen számok alatt, milyen könyvekben ama fájdalmas korszak emlékeit. Nem minden megye van ilyen hasznos útmutató birtokában.

Nemcsak mágnásoké volt a Bakony, nem csak papoké, kisebb-nagyobb történelmi multú családok bírtak belőle tekintélyes részeket, változékony területi nagyságban kézről-kézre esve hadi dicsőség, vagy ügyeskedés útján. Ilyen ügyeskedésnek nagy tere volt a kettős királyság korszakában. Úgy tetszik, a Podmaniczkiak éltek vele legsikeresebben, Palotát János királytól nyerték hű szolgálataikért, de megerősítette őket ugyane birtokukban Ferdinánd is. Mert adományozott az is szorongattatásában sokszor olyat is, ami nem volt az övé. Csakhogy legyen, aki megtartja, akárki. E Podmaniczkiaknak leginkább csak rossz hírük él, rabló lovagokra emlékeztető. Bizonyára joggal is, de nem ők voltak egyedül jobbágyok kifosztói, mások falvain rajtaütők. Rávetemedtek, vagy rákényszerültek olyanok is, akiknek csak hőstetteire emlékezünk. Törökverő, nagy verekedő hírben álló kapitányok sarcolták saját és mások parasztjait, ha török úrnak szolgáltak azok, akkor is magyarok voltak, rajtaütöttek elhagyott papi birtokokon, ha zsold híján is kenyér és fegyver kellett katonáiknak. Megszenvedte a nép keservesen Bocskai hajdúit, Bethlen hadait, isten ne büntessen szólván, még Rákóczi fejedelmét is. A zsarnok Podmaniczkiak közül pedig Rafael és János a vagyon gyarapítása mellett hősként küzdöttek a törökkel, míg éltek. Egy sorba írható nevük így Gyulafi Lászlóval, Majtényi Lászlóval, enyingi Török Ferencsel, Horváth Gáspárral, és Rafael fogadta zsoldjába a nagy Thury Györgyöt pályája kezdetén.

Mivé lettek volna a hős kapitányok birtok nélkül, fizetség nélkül? Thury György is pártfogásába veszi az elhagyott javakat, tucatjával a falvakat. Helybe is hagyja ezt a császár, mit tehet mást, ha pénze nincs. Rászálnak a régi Némái Kolos család birtokai, rangos asszonyt is kap, Zsófiát a gazdag Hatthalmi családból. A másik legendás bajvívó hőse a Bakonyinak Huszár Péter veszprémi, majd pápai kapitány sem marad szegényen. Számos helység uraként büszkén felelheti a császár dorgálására, melyet a törökkel való csatározások szüntelen kereséséért kapott, hogy a saját jobbágyait, a saját falvait védi, ez pedig kutya kötelessége. Gyarapodnak a híres Török testvérek is. Csupán a jó Gyulafi László, régi család sarja nem győzi távolabb eső elvesztett birtokait sem visszaharcolni, nem gyarapszik egyéb kincsben sem, mert utolsó garasát is tisztességgel megfizetett, tisztességgel küzdő katonáira költi.

Más dolog, hogy vérüket ontó nagy hőseink szüntelen harcok életükben szerzett vagyonát elperelték később a veszedelemből elmenekülő régi birtokosok és mások nagy huzavonában. Magyar fájdalom, hogy fájdalomunk sem lehet teljes, amiért például visszanyerték később Zircet a Thury családtól a ciszterciták a hozzá tartozó falvakkal együtt. Vajon jobb lett volna ha a perben lerongyolódott szegényeké marad, s nem a gazdag és híres jó gazda cisztercita rendé? Zircnek magának valószínűleg nem.

Megtelepített a Bakony vidékén néhány községet sajátjaként Gregoróczi Vince, győri kapitány is. Ám a kor hősei közül a legnagyobb birtokszerző a

devecseri Choron András volt. Ha meg kéne rajzolnom címerét, egy kezét pingálnék abba karddal, egy másikat pénzes zacskóval. Mert egyaránt jól forgatta a kardot és a pénzt. A veszprémi püspök szolgálatában védi pályája elején Veszprém várát, sikeresen megerősíti azt alapos hadi tudománnyal, sőt úgy, hogy segíti a költségek előteremtésében ügyesen gazdáját. Igaz, később éppen a püspökség falvai közül hasítja ki birtokai tekintélyes részét, kap, vesz, foglal, elad és megint vásárol, üzletel. Két évtized és a megye leggazdagabb urasága lesz, ő fizeti a legnagyobb adót, ám nem fogcsikorgatva, hanem készséggel, ha az kell, szűkebb hazája sosem elég védelmi kiadásaira. Ez a bátor s okos, a saját és hazája hasznára fáradhatatlan ember hihetetlen életpályát fut be a veszedelmek évtizedeiben, övé Devecseren kívül Somló vára, sok birtok Gannáig, az egyetlen a történelem folyamán, aki még a szabad Szentgált is adóztatja egy időre. Fia házasságával a Batthyányiakkal kerül sógorságba. Egyik leány unokája már a Nádasdy családba megy férjhez. Az okos Choron lányok még egy nemzedékkel később már tekintélyes tagjai Dunántúl legnagyobb mágnás családjainak. Kár, hogy férfi ágon csak két nemzedékben élhette virágkorát ez a tüneményes család. A Bakony tájékán megszorodott Balasák számára pedig már felemelkedés a Choronokkal történt házasságkötés.

A Szécsiek még az élő Garai családtól nyerték leányágon birtokaikat, főképp a Bakony északkeleti részén. A hírneves, szigorú magyar nagyszony, Széchy Margit vagyona hosszantartó pereskedés végén a Lobkovitz Poppel családra szállt. Idegenül hangzik a név, de megtudható a kitűnő Takáts Sándor népszerű történeti műveiből, ki volt Széchy Margit és ki Batthyányiné Poppel Éva, bőven idézi ennek az író gyönyörű magyar leveleit. Vagy hogy ki volt Éva testvére, enyingi Török Istvánné. A Batthyányiak is a Poppel örökség folytán terjesztették ki bakonyi birtokaikat. Kétszer vesztették el azokat nagy részben az Esterházyak javára, másodszor és utoljára Batthyány Lajos kegyelemből golyó általi kivégzése folytán 1849-ben.

A nagy Szapolyai birtok Thurzó Elek, Horváth János, Bakics Pál és Erdődy Péter, Bakócz Tamás testvéreinek kezén száll tovább a Bakonyban, nagy rész jut belőle a Török és Choron családnak. Időlegesen a bajvivő hősöknek, kapitányoknak is.

Kevesen voltak a középkorban is tekintélyes családok, melyek megtartották birtokaikat a zivataros századokban. Így a Hathalmiak, a Hosszútótiak, a mezőlaki Zámbock a Bakony legbelsejében is. Ismeretes e család arról, hogy a Lókút melletti, óbányai kastélyukban bújtatták a Kossuth gyermekeket, míg Haynau kémei rájuk nem akadtak.

A két népvesztő században, megyei iratokban gyakorta fellelhető a Vizeleti név, nem egyszer olyan rangban, mely számottevő birtokot tételez fel. A XIV. századtól egyfolytában ismeretes bakonyi birtokain az Anyos család, híres lesz később Anyos Pál költő nevéen. Ha Nagyesztergálon átutazom, viszszaengenek fülembé érzelmes lírájának szakaszai, keserősége, lázadása, melyet fűtött az életét olyan korán elperzselő láz. Annyi vesztett kincs között elgurult gyöngyszem. Anyos névvel régi iratokban, de élöben is napjainkban gyakorta találkozok, aki itt jár, vagy kutatgat a múltban. Akad köztük kisbirtokos, szentgáli nemes, paraszt és kisiparos, katona nem egy a várak listáin. Mi közülük van az esztergáli fajszi Anyosokhoz, nem tudhatom. Igaz, megtalálhatók szerte az országban a legrangosabb úri magyar nevek különféle írásmódon, vagy kiejtésben, és viselik szegény emberek. A veszprémvarsányi restiben, két vicinális vasút gócpontján azt mesélte nekem valamikor egy okos

szentkirályi ember, hogy nagy hebehurgyaság volt idegen királyt hozni, mikor az Árpádok elfogytak. Bizottságot kellett volna küldeni a Bakonyba, nagytudásúakból állót, találhattak volna abban az időben még százat is, aki Árpád apánk nemzetségéből származott, favágót, kanászt, ácsot vagy vadászt. Vagy hová lett az a sok ükunoka, aki a Bakonyban megült fejedelmi rokonságból származik, ha egyszer tudvalévő róluk, hogy annyi sok gyermeket nemzettek példamutatóul a népnek.

A legrégibbek közül adójuk, birtokpereik tanúsága szerint leggazdagabban vészelték át a török idöket a Békásiak. Nyilván egyik legősibb család a megyében, genealógusok szerint a Pápa nemzetségből erednek. XVI. századi történetükből két név ismeretes különösen: a század közepén Békási György a rovásadó kivetője s begyűjtője majd két évtizeden át, hozzá alispán is, mindkét tisztség előfeltétele jelentős vagyon és tekintély a megyében. Ugyane század végén Békási Miklós, Pápa alkapitánya saját vára alatt esett el, a tizenöt éves háború poklának egy viadalában.

A háború végén Badacsonyba visszahúzódott dunántúli uraságok között találhatók voltak még nagy családdal a Békássyak, kevesebben Vizkeletyek, Anyosok. Megváltozott sorsukat végig figyelhettem, mint sokakét, akik élnek még a megyében, vagy másutt. Az olvasó ne ütközzék meg azon, hogy neveiket, ha úgy végződik, hol i-vel, hol y-nal írom. Változott az idővel saját kézírásukban is. Eötvös Károly állapította meg, hogy a régi uraknak nem volt szükségük ilyen külsőleges jelre, más jegyei voltak a nemességnek. Sőt az ősi család valójában az, amelyiknek valaha volt i-je is, a késeieknek csak ipszilonjuk.

A nevezetes Kinizsi Pál özvegye, Magyar Benigna férjgyilkosság bűnébe esvén elveszítette javait, így jutott Vázsonykő vára a Horváthok kezére. A vázsonykői Horváthok kihalása után pedig a XVII. század közepén királyi adományból a Zichyek birtokába, az egykori Kinizsi-falvakkal együtt. Így hódított teret még egy főúri család a Bakonyban. Jól választott a király, mert a Zichyek nemzedékeken át megbízható támaszai maradtak a Habsburg dinastiának, a katolikus egyháznak. Ugyanebben az időben nyerik el Csesznek várát kiterjedt birtokokkal az Esterházyak.

Most megint csak Sándor bátyámra emlékszem, hogy mit felelt, mikor Franciavágás felé kocsizva rákérdeztem Újmajorra, vajon kié az? „Ha bárki idegen érdeklődik széles e megyében, hogy kié a kastély, kié az erdő, kié a várrom, kié a magtár, és kié a puszta, vágd rá nyugodtan, az Esterházyaké; kevés eséllyel tévedsz.” Mikor pedig azon törtem a fejem, miből lesz ilyen mérhetetlen gazdagság, nagybátyám ebben is kisegített. „Tudni kell udvarolni Bécsben, tudni kell házasodni és nem elhanyagolandó a törhetetlen hűség az egyedül üdvözítő egyházhoz. Emellett aki püspökséget kíván, jót kíván, aki érsekséget kíván, az a legjobbat kívánja. Ezt tudták az Esterházyak, megtanulták a Zichyek is. De ha azt kérdeznék, kik hullatták régi nagy urak vérüket itt a végeken egykor, akkor ne őket említsd, mert tudatlannak bizonyulnál a történelemben.”

Sorsváltozatok

Riportok a dél-dunántúli nemzetiségek életéből

OTÁTI

— Ha nekem veszel kis pálinka, mindent elmondok neki! — hunyorít rám az öreg.

— Nincs már pénzed, Otáti?

Ezt a déldunoka kérdezi, aki tizennégy éves. Otáti, a téesznyugdíjas, nyolcvanhat múltott. Otáti a gyerekeket magázza, a felnőtteket tegezi. Az udvarban üldögél faszékén, az őszi kelésű kacsák fölött legyínget kócostorával. Hümmög.

— Hát hogy lenne pénz? Te is tudsz, téesz ad kevés pénz. Maga csak tudja, tegyerek!...

Otáti mosolyog. A féldeci minden reggel kijár neki, ha van az öregségi nyugdíjból, ha nincs. Most duplázni akar. Az első féldeci után már megette a liter tejet és a két karaj kenyeret. Pénzt adok a déldunokának, aki gyorsan visszatér az italboltból. Otáti kortyint a pálinkából, a maradékot óvatosan a földre teszi, rágyújt. A füst megköhögteti, de addig szívja a büdös cigarettát, mígnem a körmét perzseli, akkor magyar és német szitkokat morogva rátapos, s kihajtja a maradék pálinkát. A kacsák elvonulnak az udvar túlsó felébe, pocsolyában viribélnek. Az egyik, talán elragadva vizenjáró ösztönétől, lábait felfelé tartva próbál kapadozni.

— Ostoba kacsa — morog Otáti. — Mint némelyik ember, becsapja magát, azt képzei, hogy a világ övé.

— Jaja... Volt a mi falunkban is egy-kettő olyan. Na, azt hitték, most már mindent lehet csinálni; leköpní a szerbet, megvetni a magyart. Nem az én családom, de volt, volt, ha mondom. Vő egyébként is tanult valami Pécsen, gimnázium egy osztály, utána folytatta a polgári, szóval nem buta, a lány meg varrogat, az is lát világot. Nekünk volt az első rádiónk a faluban, jöttek is hozzánk, hallgatni a Hitler, nem mondom, tudott ordítani. Azt én nem szeretem, hallottam elég a hadseregben, 1914-ben, én is kiabál, mert lettem feldweber. De mégse úgy mint Hitler. A feleségem megvette a képét, a feszület alatt lógott, de én ledobtam egyszer, amikor ő a szőlőben volt, és azt mondtam: elvitte a szél. Nahát nem hitte, volt is veszekedés. Isten nyugossa a Kádit.

— Semmi közük nem volt Hitlerhez.

— Buta ember azt hitte, van. Amikor hozzánk 1941-ben a magyarok bejöttek, nem volt lövöldözés, a szerbek kivonultak előbb. A sógorom mondta is: „Megúsztuk a háborút.” Mondom, várj csak, még nincs vége. „Dehogyanem, Hitler az egész világot legyőzi, nincs olyan katona, mint a német.” Lehet, de azok többen vannak, vigyázz csak. Sógorom, a Karl, belépett a Volksbundba, ő lett a környéken a fővezér. Elég sok bajom származott ebből. Már

a németek bent voltak a Szovjetunióban, mikor szolt a Karl. „Lépj be, ha te nem, a vő.” Abból nem lesz semmi, amíg én élek. Akkor éjjel barna olajfestékekkel rajzoltak a házunk falára csillagot, éppen a szőlőbe indult. Bekiabáltam a kerítésen: Ha nem kaparod le mindjárt, szétvágom a fejed! De ő az udvarból elpucolt a határba. Estére húszan jöttek élénk, és ricsajoztak. Vadászpuska is volt az egyiknél. Féltem, de azért kiáltottam: Mi bajotok, ha a bundba nem lépek be, azért még lehetek jó német! „Nem lehetsz!” — kiabálta Karl. Előállt egy magas legény, és azt mondta, a Bánátból jött, ott minden német bundista. „A vezérek, a Franz Anton Basch is odavalósi, ti hozátok erre a betegséget.” — „Betegséget?!” — jött közelebb a legény. Az arcomba akart ütni, de lefogták. Nahát... jól járt, mert adtam volna neki akkorát, hogy nem megy vissza a falujába. Akkor nagy büszkén hozzátette: „Franz Anton Basch Svájcban született, és okos ember.” — „Az lehet — mondtam — hogy ott született, de a familia bánáti, ti bolondítjátok meg az ittenieket, nem a bonyhádiak.” — „Mi az? Ott dr. Mühl a vezér, ő is szervez, de nektek nem lesz itt helyetek. A Führer győz.” — Na, erre jobb, ha nem szólok, sógorom elhívta a népet a kocsmába. Menjenek csak — gondoltam —, ha nem hagytok nyugtot, beállok partizánnak. A hegyekben meg délen, akkor már partizánok gyülekeztek. Éjszaka megint működött meszelő. Horogkereszt került a falra, meg a „V” betű és a felirat: „Sieg Deutsch!” Reggel néztem a feliratokat; Kommunista is vagyok, meg fasiszta is? Ez igen.

*

Volt egy kis vizimalmunk a Karasica mellett. Este a vejem azt mondja, járt ott egy ember, és azt kérte, éjszaka legyen kint, mert jönnek a lisztért. Három sovány, szakállas férfi volt, de a ruhájuk rendes. A partizánok előőrsei voltak. Horvátországból szivárogtak ide élelemért. Birodalmi márkával fizettek, meg magyar pengővel.

Vejem is tudott szerbül, én is, megértettük egymást. Mondták, tudják, kik vagyunk, de egy szót se, hogy itt jártak. „Nyugodtak lehetnek — mondtam. — Sajnálom magukat, bujkálniuk kell.” — „Most — hangzott a válasz. — De mi leszünk itt az urak.” — „Ne lafatorylj — szolt rá a másik — gyerünk gyorsan a lovakra a zsákokat.” A harmadik tudott németül is néhány szót.

Aztán sokáig nem jöttek. Dolgoztunk. Vejem a malomban, én a földéken. Szerettem adni-venni állatokat, ha jó vásárt csináltam, mulattunk. De valami nyomás volt rajtam, nem tudtam már úgy mulatni, mint régebben. Egyszer aztán a szomszédom, ő szerb volt, mondta, vigyázzak a kisbíróval, megbízták az én figyelésemmel. Sejtik, hogy összejátszom a partizánokkal. — „Ne beszélj bolondokat — messze vagyok én a politikától, látod, dolgozok, vásározzok.”

Hirtelen beborul az ég, meleg, őszi zápor paskolja az udvart, a kacsák zsidonganak az örömtől. Otáti felveszi a székét. A konyhában féligkész ruhák. Az őszhajú asszony, aki fölkel a varrógép mellől, nem valami barátságosan méreget.

— Beszélj megint a falunkról ugye — szolt Otátinak. — Minek kesereg? Pihenni kell az öregnek, nem panaszkodni.

— Jójó — mondja Otáti — én pihenek is egy kicsit. Fulladok.

Lánya a varrógépnél rendezkedik, miután az öreg bemegy az utcai szobába, megszólal.

— Örülünk, ha nyugtunk van. Dolgozunk, az uram is nyugdíjas, ő a ter-

melőszövetkezet terményraktárában van most, a fiam szerelő, a lányom könyvelő, a vejem a vízügynél. Az unoka gimnáziumba szeretne menni. Együtt vagyunk, akik maradtunk.

A táskás szemű asszony hátrasimítja szürkülő haját. Talán észreveszi, hogy a mozdulatát figyelem.

— Nem most öszültem meg. 1944 nyarán. Ajaj — sóhajt —, nem szeretek rágondolni se.

Bejön az unoka. Az asszony uzsonnát készít, a fiú beteszi a csomagot a táskájába, homlokon csókolja a nagyanyját.

— Gyenge számtanból, előkészítőre jár a városba — néz utána az asszony. — Szeretnénk, ha fölvennék a gimnáziumba. Ajaj, csak sikerüljön. Nekünk úgyse volt szerencsénk.

— Házuk van, állatok az udvar hátuljában, garázs, szép bútorok . . .

— Egy batyuval jöttünk — remeg az asszony hangja. — S miért úgy? De nem akkor öszültem meg, hanem, amikor Otátit, az apámat puskacsó elé állították.

— A szerbek?

— A mi fajtánk!

Forgatja, rendezgeti a ruhákat, cérnát orsóz, a szeme idegesen forog, mintha szomorú képsor vonulna a képzetében.

— Akkor már naponként bombáztak az amerikaiak. A partizánok meg bejöttek a faluba, de inkább csak éjjel. Az uram megkapta a behívót, a magyar hadseregbe, de nem vonult be, hanem a Bakonyban bujkált. A jegyző igazolta, hogy baleset érte, akkor befeküdt a szobába. Tudtuk, már nemsokára hozzánk ér a front.

— Tudták?

— Igen. A partizánok közé állt már csaknem valamennyi szerb. Hogyan? Úgy, hogy nappal dolgoztak a földeken, éjjel meg lecsaptak a német táborra. Megindult a menekülés, mentek északnak Noviszádról, Eszékről a tisztviselők; a székelyek immel-ámmal dolgozták a dobrovóljacok birtokait. Sajnáltam őket, bár még nem tudtam, hogy mi is olyan sorsra jutunk. Ha nem rosszabbra. Egyik éjjel apám megint lisztet adott a partizánoknak, azok menni akartak, amikor rájuk csaptak a németek. Fogságba ejtették őket, magukkal vitték apámat is. De ők kiverekedték magukat, s apám tovább állt a partizánokkal. Vitték-e, vagy velük tartott, akkor még nem tudtam. Attól kezdve nem volt maradásunk. Őrt állítottak a házunkhoz, apámat keresték, a férjemet kiszedték az ágyból, fehér karszalagot kapott. Zsidókkal ásta a sáncot Kisköszegnél. Karl, a rokon, megcsendesedett.

Idős embereket soroztak az SS-be, szökdöstek erre-arra, de egyet-kettőt agyonlőttek közülük, a többi megijedt és velük tartott. Mikor kimentem a vasútállomásra, láttam, hogy a szerelvényen öreg emberek utaznak, mint a német hadsereg „legyőzhetetlen” katonái. Sirtam. Mikor átmentem a szerelvény másik oldalára, nevettem. Mert ez volt felírva a vagon oldalára: „Diese alte Alfen, sind die neue Waffen!” (Ezek az öregek az új fegyverek!) Viccnek is rossz volt, de nem törődött senki a felirattal. Az állomás mögött bácskai meg bánáti asszonyok ájuldoztak a búcsúzkodáskor.

Akkoriban jött haza Otáti. Hogyan került elő, hogyan tudott észrevétlenül bejönni a házunkba, máig sem tudom. Megijedtem tőle. Arcán a borostái között piros heg. Megmosakodott, berendeztem neki a kamrát, szekrényt húztam az ajtó elé. Három hét múlva megkezdődött az ütközet Kiskő-

szegnél. A pincében töltöttük ezeket a heteket. Otáti akkor engedték ki a kamrából, amikor az őrség elment a házunk elől. Egy esős hajnalon ő látta meg az első szovjet katonát.

*

— Gyere be, már nem alszom — szól ki az ajtón Otáti. A sezlónon ül, nadrágja szára pacskerbe gyűrve. Cigarettazik. — Hallottam, hogy beszéltek a lánnyal. Most én folytatom. Másodszor is elfogtak a németek. Éjszaka történt, de inkább már hajnalban. Tizen lehattunk az erdei házban, ahova visszahúzódtunk egy sikeres ütközet után pihenni. Olyan gyorsan bekerítettek bennünket, hogy nem tudtuk a fegyverhez nyúlni. Vallatni kezdték a parancsnokot, nem tudtak meg tőle semmit, ami érdekelte őket. Hát én, ugye tudok németül... Hallottam, amikor egymás között megbeszélték, rövid úton elintéznék bennünket. Kilökdöstek az erdőbe. Csillogott a harmat, friss levegő, madárcsicsergés, na éppen ilyen szép hajnalon kell elbúcsúznunk az élettől. Sorba állítottak bennünket. Aztán nem messze géppisztolyok kezdtek kerepelni. Aha... fölfedezték a társaink, hogy itt vannak a németek, talán még megmenekülünk. Ha néhány percig késlekednek ezek, még szabadok lehetünk... De a németek gyorsan intézkedtek. Fele beült a dzsippbe, öten felálltak velünk szemben. Aztán ropogás, durranás, füst... Érzem, hogy rámsuhan valaki. Csípés, meleg nedvesség az arcomon, de... élek! Amikor kikecmeregtem a holttestek alól, partizánok vetek körül.

Két hétig maradtam velük, aztán tőlük is megszöktem. Tudni akartam, mi van otthon. A fasisztákat utáltam, de a fajtámat szerettem. Meséltem ezt az oroszoknak. Bólogattak, búcsúzóul pedig mondták, ne hajtogassam, hogy csak úgy odasodródtam a partizánok közé. Két hónap múlva a vejem elvittek többmagával, a szomszéd faluban volt a láger. A szőlőhegyen egy részeg bolgár katoná összevissza lövöldözött, a feleségem kinézett az ablakon, homlokán találta a golyó. Rá egy hónapra a lányomat meg a gyerekeket költöztették össze a maradék némettel.

Ekkor már kerestem azokat a partizánokat, akikkel együtt voltam. De, akik jöttek, mind ismeretlenek voltak. Mondogattam nekik is, hogy harcoltam a fasiszták ellen, nemigen figyeltek oda. Tavasszal engem is elkísértek egy bácskai táborba. Mert azt nem tagadhattam le, hogy német vagyok. Nem is akartam, azt hittem, elég, ha gyűlöltem a fasisztákat. — Embertelenek voltak és gőgösek, és most ti is bántotok? — kérdeztem egyszer. — Megfenygettek és elhallgattam.

Tavaszon meg nyáron földeken dolgoztunk. A vejemről meg a lányomról semmit nem tudtam, mignem ősszel azt hallottam, hogy szökés közben agyonlőtték őket. Pedig akkor már biztonságban voltak, Mohácson az egyik rokonnál. Két hét múlva tudtam meg ezt. Akkor én is megszöktem, jelentkeztem a szükségem elvégzésére, aztán usgyi Sáros felé. Ott átugrottam a patakot. Egy országot ugrottam, tudod, mi az? — Na, ide a pálinkával!

Lánya bekiált a konyhából: Nehogy vegyen neki! Elég volt mára! Otáti bosszúsan megdörzsöli az állát, aztán nevetésre húzódik a szája. — Szeretem, persze, hogy szeretem. Otthon sokat főztem, az egész falu főzte a pálinkát, tudod-e gyerek?

Hallgattunk. Kint berreg a varrógép, az ablaküveget esőcseppek verik.

— Tudod — szólal meg Otáti —, sokan önként kimentek Németországba. Olyanok is, akiknek nem volt a fülük mögött, csak... Valamiben reménykedtek. Hátha ott kint jobban alakul a helyzet, mert féltünk, ez az igaz-

ság. A szlávoktól, pedig a faluban jószomszédok voltunk a szerbekkel. A háború mindent felkavart. Fel ám. A fiam Münchenben kereskedősegéd, még 1937-ben került ki, amikor felszabadult a Sorbicséknál. Na, akkor jöttek a falunkból, hogy lehet menni, én is velük tartottam. Gyalog. Fél év múlva ugyanígy vissza. Kaptam egy-két göncöt a fiamtól, azt elszedték tőlem útközben. Ahogy mentem, úgy jöttem, semmi nélkül. A fiamtól elbúcsúztam, akkor még nem tudtam, hogy örökre.

De most azért elkísérem téged az italboltig. Ugye, fizetsz egy féldecit? Vagy egy cent...

*

Hat hónapja kaptam az értesítést, hogy Otátit temetik.

Az utcai szobában feküdt, ahol beszélgettünk. Fekete ünneplőben, fehér ingben. Arca simára borotválva. A sebhelyet néztem. Már nem volt piros.

A közeli hetekben megint arra jártam. A gyepen nagytestű fehér kacsák ülték körül a nyugatnémet rendszámú gépkocsit. A dédunoka megismert.

A szőke kislány, aki mellette állt, nem értette, mit beszélünk, de a dédunoka beszaladt a konyhába. Néhány másodperc múlva kijött Otáti lánya egy hajlotthátú kopasz úrral. Nem sokkal lehet fiatalabb Otátinál — becsültem meg a korát. Akadozva beszélt, Otáti lánya fordította a szavait.

— Örül, hogy megismerhette magát. Mindenkinek örül, aki Otátit szerette, ő a sógora, a Karl.

— Jaja, Karl! — mosolygott az öreg. — Gut, ich bitte Sie... — Magyarra váltott: Szeret Otáti! Kedves Otáti! Én kint, ő itt, sokan szenved, de ilyen az élet. Majd az onoka megmutatja a sír, ha látni akar.

A kerítésen kívül még hallottam az öreg Karl szavait: Lányom, hozta egy szép esőköpeny. Kár, hogy nem látja kedves Otáti, milyen jól vagyunk!

MEGOSZTOTT CSALÁD

Utcai ablakában facipők, lopótökök, udvarában szorosság, régi falak dohos szaga. Lakása bejáratával szemben félhomályos deszkakalyiba, a „műhely”. Itt készülnek a klumpák, a tulipánnal, búzavirággal, pipaccsal, napraforgóval „díszített” hébérek. A nyugati rokonoké lesz valamennyi, megbecsült szuvenirként kerülnek a kinti otthonokban berendezett „Heimatsecke”-be, a „hazai sarok”-ba. Az elszakadtak nosztalgiája él még, minden „otthon”-ról származó tárgy kincs számukra. Ő mintha mosolyogna ezen, ám rendületlenül dolgozik, faragja a fát, lakkozza a facipőt. „Miért ne? Fizetnek érte, a nyugdíjam kevés.” — Kezet mos a lavórban, majd befelé invitál. Szobája ablakán összehúzza a sötétítő függönyt. Velem szemben az asztalon csillagkoronás Mária-szobor, ahogy annakidején a Hölgy megjelent a jámbor vízimolnár lányának.

Nem vagyok hívő. Ezt a szobrot nagyrebecsült pap ismerősömtől kaptam, akit megörzök az emlékezetemben — mondja. Az apátplébános igaz ember volt. Ezt én állítom, a kommunista. Szenvedett a városért, a népért. A szobor tehát nekem ereklye. Amíg fő a fekete, rágyújt, mellém ül a sarokpadra.

— Nem akarok az apámmal dicsekedni, de a sánta német favágót mindenki ismerte és szerette Bonyhádon. Még a csendőrök is, noha mindvégig hatósági felügyelet alatt állt. Tagja volt 1919-ben a direktóriumnak, és elveit

soha fel nem adta. Kéthavonként meglátogatták a csendőrök: „M. bácsi! Megvan-e még a vörös karszalagja?” — „De meg áml!” — Az öreg elővette a kartondobozt, amiben szépen kivasalva feküdt a karszalag. Felmutatta. „Tegye csak el emlékébe!” — nevettek a csendőrök, mint valami együgyű dolgon. — „El is teszem, fel is teszem. Ha én nem, a fiam biztosan.” — Igaza lett, 1945 tavaszán, mint a nemzeti bizottság tagja én feltettem azt a szalagot. Tessék . . .

Kiemeli a fakazettából a megfakult szalagot, amit most is kivasalva, becsben tartva őriz ereklyéi között, noha már átlépte hetvenedik éve küszöbét.

— Ezek szerint apa és fia már a felszabadulás előtt tagja volt a kommunista pártnak.

— Én nem, csak az apám. Nekem dolgozni kellett a cipőgyárban, hogy eltartsam őt, meg magamat. Nem túrték volna, ha nyíltan megvallom a nézeteimet. Aztán bevonultattak magyar katonának. Mert 1940-ben magyarosítottam, a bátyámmal együtt.

— Aki szintén . . .

— Ő nyilas lett. Anyám gyerekkorunkban meghalt, árvaházban nevelkedtünk, én visszakerültem az apámhoz. A bátyám pedig jóeszű fiú lévén, a főjegyző anyagi támogatásával, elvégezte a polgárit. Később érettségizett is. De a „jótékony” főjegyző nem önzetlenül támogatta, a saját képére formálta.

Szélsőjobboldali volt. Bátyám a későbbiekben a nagyatádi fősolgabíró mellett dolgozott, aki viszont a nyilas párt tagjaként ügyködött és folytonos kisebbségi érzésben szenvedett, mert a felesége semmibe vette. Mint később kiderült, a bátyámmal is megcsalta. A fősolgabíró „sikerélménye” a politikában lett teljes. Amikor a németek bejöttek, csak a bátyám előzte meg a zsidóüldözésben. A főbíróné segítségével a bátyám mindenhova beférkőzött, bizalmi ember lett. Engem is hívott, hogy legyek kézbesítő a fősolgabíróságon, felajánlotta, hogy fölmentet a katonaságtól. De akkor már meg volt a gettó, láttam a régi ismerősök szenvedéseit, jónéhánynál inaskodtam gyerekkoromban. Tiltakozott az önérzetem is, mi vagyok én, hogy mások határozanak a sorsom felől? A fősolgabírót tizenöt évre ítélte a népbíróság, a bátyámat ötre. Én fordítva szabtam volna ki a büntetést. Öt éve temették a bátyám, a gyásztaóviratra nem válaszoltam. Ért engem, ugye?

— Volt másik bátyám is. Így mondom: volt, bár még él. Falusi német gazdánál nevelkedett, ugyancsak polgári iskolát végzett. Ő nem magyarosított. Nem ez a baj. A harmincas évek végén, amikor Mühl doktor országgyűlési képviselő lett, ő is belépett a Volksbundba. Olyan izgága agitátor lett belőle, hogy beleegyezésem nélkül felvett a Volksbund-tagok listájára. Akkor jöttem haza a katonaságtól az első szabadságomra. Mentem, hogy kérdőre vonjam. Az utcán találkoztunk, vita közben leoldottam a derékszíjamat, azzal ütöttem. Aztán haza! Apámtól elbúcsúztam, vissza a honvédséghez! Féltem, hogy feljelent. 1944 novemberének végén azzal a szerelvényvel, amellyel a hasonló volksbundisták és nyilasok elmenekültek, ő is kiment. Azóta jártam kint, jónéhány rokonom él Stuttgart környékén. Őt nem látogattam meg. Ez is érthető, ugye? De felkerestem a cipőgyár volt igazgatóját, aki 1956-ban disszidált. Államvédelmi tiszt volt, ötvenötben leszerelt és ki-nevezték a bonyhádi cipőgyárhoz igazgatónak. Hogy csináljon rendet, mert akkor itt nagy összevisszaság volt, lógtak az emberek. Hát ő kiszórta a la-

zsálókat, hiába reklamált a párt- meg a szakszervezet, kemény német ember volt. Azt mondta, hogy rendet csinál, vagy elmegy. 56-ban, abban a nagy felfordulásban el is ment. Félt, hogy a lógósok netán fellógatják. Most cipő-sarkokat reparál, megél belőle. Ő mondta, hogy a bátyám szép nyugdíjat kap.

— Ne vegye rossz néven, amit most mondok: voltak olyan családok, akik taktikából osztották meg magukat. Amelyik családtag számítása bevált, az lett a hangadó, mentette a többit. Vagyis, akárhogy fordult a kocka, mindig „szalonképesek” voltak.

— Lehet. Mi nem dicsekedhetünk ilyesmivel. Nézzen szét nálam, éppoly szegény vagyok, mint apám Horthyék alatt. Ez a szobakonyhás lakásom van. Slussz. A karrierem pedig? A cipőgyár nyugdíjasa vagyok, a feleségem még dolgozik, hogy megélhessünk. Én is, amint látta. — Nem akarom sürgetni, de ha érdekli a város, jöjjön velem.

*

Földszintes, emeletes házak váltakoznak, a templomtól nyugatra húzódó utcában egymást érik az áruházak, de akad a sorban jónéhány lehúzott redőny is. Rozsdás vaspántok emlékeztetnek arra, hogy itt volt az a száz bolt a harmincas évek végén, aminek gazdáit gettóba, majd Németországba hurcolták. — A kanyarban a patikához értünk. Szürkefalú, jellegtelen ház, sok ilyen van a városban. Amikor a keleti oldalához fordulunk, mégis megtorpanok: a hulló vakolaton horogkereszteket látok. Valaki ceruzával, szénkrétával sebtében firkálhatta. Esetlen-ügyetlen jelek, mégis megdöbbentők. Lehet, hogy gyerek volt, lehet, hogy alig hallott valamit a fasizmusról. lehet, hogy csak filmen látott hasonlókat. Nem tudom. Kísérőm dühösen nézi a falat, aztán beszél a patikába, kijön egy nő kaparóvassal.

— Nem akarom mondani, hogy az illető megválasztotta a helyet — jegyzi meg a nyugdíjas. Velünk szemben van ugyanis a Volksbund egykori székháza. Ez a sárgafalú épület, amelyen tábla jelzi, hogy valaha itt működött az első bonyhádi ispotály. A környék „népi” németjeit ebben a házban mérgezték. Az új rendről ábrándoztak, szónokoltak, daloltak. Basch Ferenc gyakori vendég volt itt, ahonnan szétaradt az eszme a dunántúli német tartományról, amely áthúzódik Bácskába, Bánátba, az erdélyi szászokhoz. Afféle ütköző állam lett volna ez a Birodalom és a Balkán között. — Rézsút balra, az a seprőszínű, fehérdiszes épület a Mühl doktoré volt. Basch gyakran vendégeskedett a doktornál, akit a húszas évek végén fajvédő eszmék hangoztatása miatt eltanácsoltak a szekszárdi kórházból. De akadtak, akik a hóna alá nyúltak. Ösztöndíjjal kijutott a Birodalomba, ahol tovább telítődött a fasiszta eszmével. Sok páciense akadt ebben a körzetben. Orvos volt, aki az egyik legnemesebb szolgálat mellett megzavarta az emberek leikét. Tudomás szerint Svédországban halt meg. Azt is mondták, hogy ő maga nem volt tagja a Volksbundnak. Bárhogy történt, tagokat toborzott, és mint orvos, részt vett az SS-be sorozottak egészségügyi vizsgálatán. Többen szégyenlik, hogy az 1939-es képviselőválasztásokon rá szavaztak. Gazdálkodott is, teheneket tartott, tejet, túrót árusított. Ha nem lett volna a jobboldali eszmék hangoztatója, én becsülném is.

Innen balra a bolthajtásos kapu vezet abba az öreg épületbe, ahol a Raubitschek-nyomda működött. Suhanc koromban a cég kifutójaként gyakran megfordultam ott. Könyveket, plakátokat készítettek, éjszakánként röpcé-

dulákat, amelyeken biztatták az embereket, harcoljanak a kizsákmányolók ellen. Később a még illegalitásban élő nyilasok céljairól is szó volt a cédulákon. Évekig nyomták a röpcédulákat a padláson, ahova titkos ajtó nyílt. 1937-ben valaki besúgta, hogy éjszakánként nagy a sürgés-forgás. Lefoglalták a nyomdát, a tulajdonost bezárták, működési engedélyét már nem is kapta vissza. Volt még két hasonló nyomda Bonyhádon, a csendőrök zaklatása elől a tulajdonosok Budapestre költöztek. Onnan deportálták őket 1944-ben.

A környező falvakban is polarizálódtak a családok. Előfordult, hogy unokatestvér jelentette fel a rokonát, amikor az szökni akart a német hadseregből. A felszabadulás után a hozzátartozók keresték a bűnöst, máig se akadtak rá. — Annál feltűnőbb, hogy Bonyhádon sosem volt erős az antiszemitizmus. Mikor a német hadsereg megszállta az országot, innen nem érkeztek feljelentések a Gestapóhoz. Úgy látszik, a németiség és zsidóság két évszázados együttélése, munkamegosztása erősebb volt a gyűlölködés eszméjénél. Itt ugyanis a németiség magas mezőgazdasági és ipari kultúrát teremtett, a zsidóság pedig kereskedelmi tevékenységével uralta a tájat. A Davidovics cég olyan egyszerűen, eredetien és szervezeten bonyolította a falusi boltok áruellátását Gyöngtől Mohácsig, amelyre — mint különlegességre — amerikai üzletemberek is felfigyeltek. 1938-ban filmet készítettek a Davidovics-módszerről, amelynek lényege, hogy a cég ügynökei postagalambokkal jelentek meg rendelésvételre a falvakban. A listát a galambok „beszálították” a nagykereskedőhöz, még azon a napon összeállították a kommissiót. Másnap hajnalban megrakott szekerek indultak a Tolna és Baranya megyei kisboltokba. A németiség fiai is náluk tanulták a kereskedelmi magatartást és fogásokat. Mikor a zsidókat törvények korlátozták az üzleti tevékenységben, a volt német inasok, segédek, meg magyar és szerb üzletemberek vették át a zsidók boltjainak irányítását. De a régi és új tulajdonosok között ekkor se romlott meg a viszony. Egykori bonyhádi zsidó lakos írja könyvében: „... A hitleri időben Bonyhád volt az egyik központja a »német öntudat«-ra ébredt sváboknak, akiknek vezére Bonyhádon született orvos volt. A bonyhádi és környékbeli németek nem ártottak a zsidóknak, csak a Németországból odamenekített Hitler Jugend (Az egyre gyakoribb angolszász légitámadások elől hazánkba települt náci szervezet fiataljairól van szó. — L. L.) okozott félelmet és szenvedéseket a zsidóságnak még a gettóbazárás előtti időkben. A Hitler Jugendnek a zsidókkal szembeni viselkedése komoly ellenérzést váltott ki a keresztény magyar és a német lakosság soraiban, amihez nyilván hozzájárult az is, hogy ezek az ifjak őket sem szívtelték túlságosan...” (Eisner János: A bonyhádi zsidók története. — Tel Aviv, 1965.)

NÉMETEK A GETTÓ KAPUJÁNÁL

— Református lelkész csicskása voltam a magyar hadseregben. Akkoriban hetekig itthon voltam szabadságon. Kijátszottuk a gettóőrséget. Ha így nem sikerült a kapuhoz férkőzni, megvesztegettük őket, pénzzel, ajándékokkal. Júniusban már fogytán volt a gettólakók élelme. A cipőgyárból bőrt csempésztünk ki, adtam az őrtálló csendőrnek egy csizmára valót, ő aztán többször megengedte, hogy beküldjük az élelmet. Előfordult, hogy németek adtak őrséget. A barátom, szintén cipőgyári munkás, elkezdett vele társalogni. Megkínálta pálinkával, borral, az nem utasította vissza. Iddogáltak, beszélgettek, én meg becsúsztattam a kapu alatt a csomagot. Volt, amikor a re-

formátus meg az evangélikus pap felesége küldött velem élelmet. A Spiesz vendéglős is többször csempészett be ennivalót. Eleinte megengedték a gettókóknak, hogy délelőtt tíz óra után kimenjenek a piacra élelmet vásárolni. Ördögi ravaszág volt ebben, addigra csaknem minden élelem elkelt. Egy bátaszéki halaskofa próbált túljárni az eszükön, visszatartotta az áruját. Nála vásároltak a zsidók. De erre is rájöttek, és elzavarták a piacról. Ezt az asszonyt 1947-ben kitelepítették. A háború után visszatért zsidók már hiába keresték. Úgy tudom, imádkoztak érte a Boskowitz Wolf rabbi sírjánál.

CSALÁDI TÖRTÉNELEM

Építkezéseken dolgozik, bár hetvenéves. Volt része a sors, vagy a történelem leckéjében. Tanult-e belőle, nem könnyű eldönteni.

— Jól ismerem a németeket meg a zsidókat is. Együtt élek egy katolikus asszonnyal, akinek a férje zsidó volt. Én szocialista vagyok, elégedjen meg ennyivel. Sokat vitatkozunk esténként. Az asszony férjét nyilas suhancok ölték meg 1945 tavaszán. Én meg kint dolgoztam a Birodalomban 1938 óta. Az is szocializmus volt.

— Emberek vérén épült, rettegés tartotta fenn, legázolta a más fajt.

— Ez igaz, de nekem imponált, hogy a munkást megfizették. Nekem jól ment, és... nem kellett katonáskodnom. Magyar állampolgár voltam. Berlinben laktam albérletben, magányos nőnél. Gertrúdnak hívták. Egyik napon, mikor hazamentem a munkából, azt mondja: Gyere!... felültünk az autóbuszra, kinézek az ablakon; ahogy haladunk a belső kerületek felé, egyre több zászló. Horogkeresztes és sarló-kalapácsos. Gertrúd mondja, Molotov van itt, most érkeztek az anhalti pályaudvarról. Nem tudtunk közel menni a kancelláriához, kordon vette körül, megálltunk néhány száz méterre. Szuronyos, sisakos katonák tisztelegtek, az orosz miniszter sötét felöltőben, leveszi szürke kalapját, mosolyog, bólogat, mellette Ribbentropp egyenruhában, ömögötte meg a protokollfőnök, ha jól emlékszem a nevére, von Erdmannsdorf. Aztán megindulnak fel az oszlopos bejárat felé, ahol a díszőrség áll szétvetett lábakkal. Micsoda parádé! Ekkor volt utoljára Berlinben Molotov.

— A német—szovjet háború előtt. Utána, mint a győztes Szovjetunió külügyminisztere járt ott.

— Nem tudom, amikor bombázni kezdtek, elment a kedvem, 1943 végén otthagytam Berlint. Bécs környékén dolgoztam, aztán gyerünk, haza! Ez már 1944-ben volt. Itthon lecsaptak rám, gyerünk, te német vagy, gyere a hadseregbe, semmi gondod nem lesz... Az igaz, még az életemre se, mert lehet, hogy másnap a fűbe harapok. Lemberg körül volt a front. Mielőtt az orvos elé kerültem volna, kikéredzkedtem a végére, aztán elkezdtem ballagni a szőlők felé, onnan Kakasdra, tovább Szekszárdra. Bajban voltam, a város tele volt német katonákkal. Bekéretőztem a plébániára, piros öves pap elé vezettek. Remegett a szája az idegességtől, amikor megtudta, hogy szökevény vagyok, de mondta, menjek a kamrába, majd kifundálnak valamit. Akkor halt meg a templomszolga. Engem, fakó reverendában és kicsit megnövesztett szakállal, beállított helyette. A nép úgy tudta, messziről jöttem. Igaz volt. A front után mondta a pap, most már menjek haza. Haza én, a német vendégmunkás? Akkor már vitték a németeket jóvátételi munkára. Elszegődtem

egy sárközi nagyparaszthoz. Senki se kérdezett, senki se keresett, mert itthon senkim se volt. Ötvenben hazajöttem, azóta senki se háborgat.

— Miért háborgatnák? — legyint élettársának a fia. — Senkit nem bántott. Kicsit gözös volt, de ugyan már, kit érdekel a szövege? Én egyébként hálás vagyok a németiség néhány, nem is jelentéktelen képviselőjének. Egyebek között az életemért. A deportálásakor, minthogy anyám vallásos asszony volt, az apátplébános magához vett inasnak. 1944 tavaszától csaknem az év végéig nála voltam. Az ablakból néztem azt a Volksbund gyűlést, amit a Századok sorozatban a televízió bemutatott. A legszörnyűbb a gettó felszámolása volt, az kérem olyan üvöltéssel járt, hogy a zárt ablakon is bejött. Az egész község fölött lebegett a jajgatás, mint valami súlyos felhő. Az apátúr kiment, hogy vigasztalja a szerencsétleneket. Mondta, hogy egy zsidólány, aki keresztényhez ment férjhez, s ősei hite szerint kitagadta magát Mózes örökségéből, a kerítéshez térdepelt és anyját hívta. Az asszony nem akarta látni hitehagyott lányát. De maguk a csendőrök se bírták már a lány jajgatását, előcitzálták az öregasszonyt. Már begördült a rampára a vagon, amikor ruháját megtépve odakiáltott lányának: Megbocsájtok, menj haza békével! — Egy bonyhádi német férfit, W. P.-t is a vagonba tuskoltak a csendőrök. Zsidó lányt vett feleségül, áttért a zsidó vallásra, osztozott felesége sorsában. A deportáltak között volt még egy Berlinből származó német nő, aki zsidó férjével a hitleri hatalomátvétel után menekült Bonyhádra.

ITT VANNAK A SZÁMAIM, EZEN AZ IGAZOLVÁNYON

Az egyes számot kaptam a Hűséggel a Hazáért mozgalomban, mert Majos községben én léptem be elsőnek. A kitelepítéskor a 345-ös szám volt az enyém, az itt van az igazolvány hátlapján, nézze, ceruzával irtam föl. Mert mi voltunk az utolsók a kitelepítéskor. A feleségem volt a 346-os, anyám a 347-es szám. — minket nem a bonyhádi rampáról vittek, hanem el kellett mennünk Bátaszékre. Én nem számítottam arra, hogy sor kerül ránk. Magyarnak vallottam magam, magyar katona voltam, a fiam is. Egyre tudok csak következtetni, amit a faluban a fejemhez vágott egy zománcgyárban dolgozó német: Neked van a legnagyobb trágyadombod, menj csak! Más magyarázatot máig nem kaptam. Próbálok mégis megérteni, bármilyen fájdalmas is, mert láttam a székelyeket. A székéren sirtak az asszonyok, meg a gyerekek, hol alszunk, mit eszünk. A házam ma is megvan, de én azóta, 1947. augusztus 19-e óta nem léptem át a küszöbét.

40 hold földje volt 78 tagban. 30 lóerős Hoffher-Schrantz traktorját 12 ezer 867 pengő 34 fillérért vásárolta az 1943. július 12-én kelt szerződés szerint. Ugyanazon a nyáron a sajátján kívül a fél falu gabonáját elcsépelte. 1942-ben személygépkocsit vett, szürke Opel-Olympiát, ennek ára: 4925 pengő 60 fillér volt. A telefonját 1945 nyarán szerelték le, amikor amerikai fogóságban volt a németországi Hof-ban, ahol a bürgermeister lánya, Hannelore Wachter feleségül ajánlkozott. A lány 23 éves volt, akárcsak a fia, akiről hazatértekor tudta meg, hogy elesett a fronton.

— Tehát nekem 1947. augusztus 19-én szóltak, hogy másnap hajnalban anyámmal meg a feleségemmel, kézicsomaggal, álljunk ki a házunk elé. Irány Bátaszék! Onnan indulás augusztus 21-én a szovjet zónába, ott lesz a helyünk ezután. Mindenféle mendemondák keringtek akkor errefelé. Hogy nem is Németországba visznek bennünket, hanem Szibériába. Talán abból származott

a pletyka, hogy közvetlenül a front áthaladása után embereket vittek el közmunkára. Többeket a Szovjetunióba jóvátételi építkezésekhez. Nézze, én próbálok azok fejével gondolkodni, akik ezt elrendelték. Ez pedig úgy szól, hogy a német és magyar katonák által elpusztított városokat, üzemeket fel kell építeni. Segítsenek azok is, akik lerombolták, vagy valamilyen formában részt vettek abban. Csakhogy ártatlanok is belekeveredtek a transzportokba. Nagy kapkodás volt akkor.

Hat évig községi vezető, a majosi vaj- és a sajtüzem részvényese. Évenként hat bikát, harminc sertést hizlalt. 1939-ben volt egy pár ökre, a két állat súlya 25 mázsa. Teheneit naponta négyszer fejte, némelyik 29 litert adott naponta, ez a mai országos átlag kétszerese. Speciális keveréket kaptak, fia állította össze szójalisztból, lucernából, árpadarából és még 3—4 féle takarmányból.

— Jakab fiam nagyon jó gazda volt. Aztán . . . Ma sem tudom, hol fekszik, az értesítés úgy szól, hogy eltűnt. Bizony, el. Ez az, ami nekem fáj, a többi kihevertem. — Ott hagytam abba, hogy értesítettek, nekünk is menni kell. És láttam, sajnálnak, mert ismertek. Dehát mit lehetett csinálni?

— Elég sok holmit összepakoltunk; sonkát, mézet. Utóbbi nagyon szerette az anyám. Agyneműt, ruhát szedtünk össze, féltünk a hidegtől, és nem tudtuk, hol ér bennünket. Morgott is a sofőr, de kérleltem, még egyszer és utoljára nézze el ezt nekem, többet úgyse lesz módon ilyesmire. Elhiheti, az a fiatalember nem beszélt többé, csak nézett maga elé. Nekem kellett megfogni a vállát, indulhatunk. — Előzőleg éjszaka nem aludtunk, beszélgettünk, tervezgettünk. Volt mit mondanunk egymásnak. Mert én, ahogy a feleségem meg az anyám belépett a vagonba, föladtam a csomagokat, de nem mentem utánuk. Csak néztem, nagyon néztem őket. Arra jön a rendőr, rám kiált: Mit néz annyira, nem látott még ilyet? Vagy maga is közéjük tartozik? — Dehogy tartozom én — mondtam — csak ismerem ezeket, baj az? — Gyorsan tűnjön el — lóditott hátra. — Hát elmentem. Késő délutánig álltam egy ház mögött, lestem az enyéimet, de csak a mozdony füstjét láttam. Anyámmal többé nem találkoztam, Hohenstein-Einstallban, Karl Marx Stadt mellett van eltemetve. A feleségemhez tíz év múlva kimentem, magáncégnél dolgozott, tükészítő üzemben. Én akkor már sok pénzt összegyűjtöttem, napszám-ból, segédmunkából, később meg az építőiparban. Kint maradtam két évig, műtrágyagyárban kaptam munkát. Vettünk egy fa hétvégi házat, ez a konyha az, ahol beszélgettünk. Na, hazahoztuk, egy-két más dologgal, bútorral, motorbiciklivel. Itt akkor még szántóföld volt. Levettük az autóról a házat, alapot csináltam. Amikor ráhelyeztük, azt mondtam: engem innen élve el nem visznek! Nyolcvanéves vagyok, és tartom a szavamat.

MEGLEPTEK BENNÜNKET

— A front átvonult, nem tudtuk, mi lesz velünk. Sokféle hír kószált a levegőben, de már megszoktuk. Ősszel még elvetettünk, télen az erdőben fát döntöttünk, karókat faragtunk, új szőlőtelepítésemet akartuk felkarózni. Áprilisban kaptuk a hírt, hogy hazánkban vége a háborúnak, na most már békében élhetünk. Akkor hallottuk, hogy nekünk talán el kell mennünk innen. Ezt se vettük komolyan, mert a háború alatt is hirdették, hogy nekünk a Birodalom a hazánk, s ha a vezér akarja, mozdulni kell. Hát hogyan, kérdeztem akkor. Dédapám, apám itt lakott, hát akkor, miért? Nem lesz ebből sem-

mi. Megboronáltuk a földet, kukoricavetéshez készülődtünk, mikor mondja a feleségem, nem aratunk mi már itt.

— Ne áldodj rosszakat, most kell csak igazán a mi munkánk. Nekünk senki se maradt a fronton, én sánta vagyok, nem vonultattak be, a gyerekek kicsik, hát hogyan lenne ez?

Ha jól emlékszem, 1945. április végén jött az értesítés, most dobolják majd azoknak a neveit, akiknek menni kell. Figyelem, ahogy sorolják a neveket, hallom egyszer a mienket is. Azt hittem, megfordul velem a világ. Rohantam haza, készülhetünk. Kenyeret sütöttünk, füstölt holmit pakoltunk, talán egy mázsára valót. Másnap volt a gyülekezés a főtéren. A házat nem zártuk le, nem tudtam elhinni, hogy ez végleges. Megyek az utcán, senkivel nem találkozunk, a főtér üres. Hát vaklárma volt? Igen. Elkezdtem újból dolgozni, elvettem a kukoricát meg egy darab lucernát, nagyon elfáradtam. Éjszaka arra ébredtem, hogy a feleségem rázza a vállam: Kelj fel, menni kell, de azonnal. Hajnalban indulunk. Sirtünk. Mi hangosabban, mint a gyerekek.

Lengyelbe vittek bennünket. Volt, aki éjszaka kenyérsütéshez fogott, de annyira sürgették, hogy szénné égett a kenyeré. Na, a lengyeli kastélyban voltunk május közepéig, néhány ór volt csupán, könnyen megszökhettünk volna. De hova? Egyszer csak azt mondták, mehet mindenki, amerre lát. Hát hova? Haza! A házukban már laktak, mondtuk, hogy ez a mienk, ők meg, hogy az övék. Azért szorítottak helyet a pajtában, egész nyáron ott laktunk, közösen dolgoztuk a földet, ősszel elosztottuk a termést. De én mondtam, mégis előre kell néznünk. Hallottuk, hogy van a közelben egy falu, ahol nem háborgatták az embereket, oda költöztünk egy öreg házba. Föld is jutott, mert az uradalmat feparcellázták, és nem volt elég gazda hozzá. Ott laktunk három évig, aztán visszajöttünk Kakasdra. Itt is akadt elhanyagolt ház, annak a helyén épült a mostani. A bánya munkásokat keresett, én, bár rossz a lábam, szépen teljesítettem a nyugdíjig. A fiam szintén bányász, a lányom tanítónő, ő Decsen él. A szőlőmet visszakaptam. Jó ez a bor?

*

Bonyhád környékének községeiből — Fehér István adatai szerint — 1945 áprilisától júniusáig 4400 német nemzetiségű család vagyonát kobozták el, csaknem 30 ezer hold földdel. E feladatot hozzávetőleges igazsággal is nehéz volt megoldani. A Volksbund listái töredékesen kerültek elő, a szervezet volt pécsi irodájában található adatok alapján próbálta meg az azonosítást a politikai rendőrség. A hűségmozgalom tagjainak igazolványait, a németek megtorlásától tartva, a megszállás idején megsemmisítették. A másolatokat sok esetben nem tekintették hitelesnek a mentesítéssel foglalkozó szervek, aminek az volt az alapja, hogy visszaélések történtek. Adódott olyan eset, amikor a Volksbund egykori tagja belépett a hűségmozgalomba, a felszabadulás után a demokratikus pártokba, s ezen az alapon kérte a mentesítését. A földreform végrehajtása, amely nemcsak a nagybirtokokat, hanem a volksbundisták földjeit is érintette, tovább bonyolította a helyzetet. A nagyszámú eljárás miatt összetorlódtak a teendők, a németek még nem költöztek el, de már megérkeztek a székelyek, vagy az ország más részéről betelepítendő magyarok. A front elől menekülő németek egy része is visszaszivárgott. Megálltak egykori házuk előtt, bebocsájtást kértek.

Első mesterem emlékezete

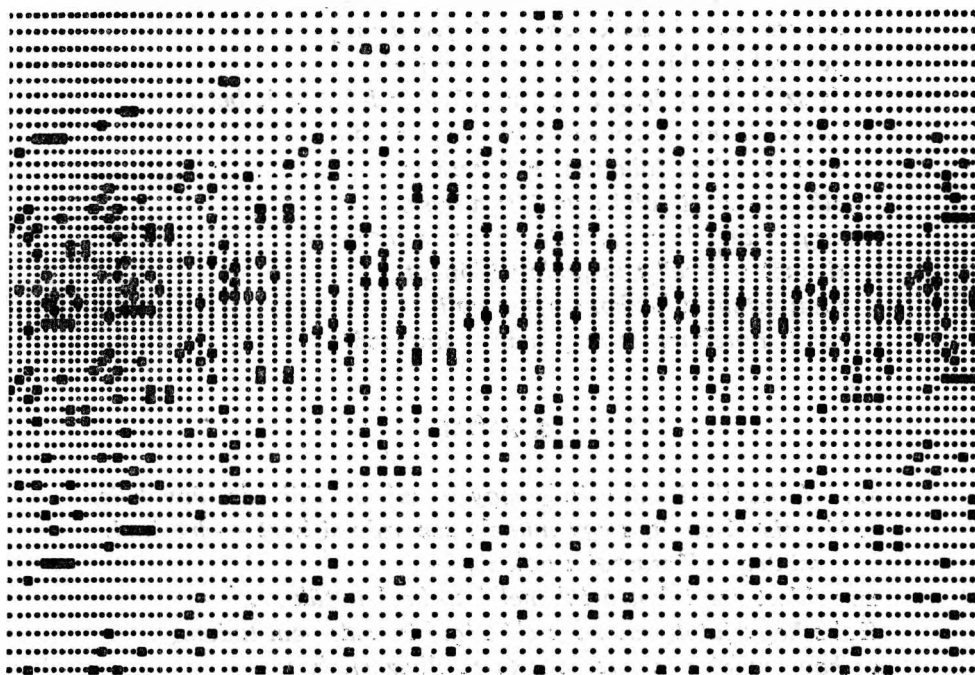
1. LÁTOGATÁS

*„Megmondjam neked, mi a kompozíció, fiúúú?”
 Egy hatalmas, félhomályos szobában
 íróasztala mögött lobogott, görnyedt,
 s olykor nagyot köpött egy bádog köpöcsészébe, amit
 az íróasztal egyik fiókjából vett elő.
 Én a Mesternek akkor műveit betéve tudtam, és
 ő a szívébe fogadott. „Ez a fiúcska, látja,
 be van avatva” — mondta hitvesének,
 aki bejött egy percre, hogy tájékozódjék
 a vacsora felől. Majd búcsúzóul: „Ide meg vagy hívva, fiacskám,
 egyszer és mindenkorra, jól jegyezd meg:
 generál meghívás! Ott, arra menj ki,
 és szólj, hogy hozzák a levest.” Egy fél év telt bele,
 amíg föl mertem újra hívni. Őszutó volt,
 sötét utcákon loholtam a Pasarétre,
 elkésve, mert soká nem jött a busz,
 vagy eltévedtem . . . Mindenesetre tíz vagy
 tizenöt perccel a megadott időpont
 után értem a házhoz: néma volt,
 sötét, rejtelmes és meg nem nyilatkozó.*

2. ÁLOM

*. . . S fölkerelkedtünk mind, hogy lássuk őt, fiúk, de lányok is,
 erdőn, tisztáson át, s egy műhely szerszámai közt — házának
 mintegy előcsarnoka volt az —
 megoldott saruinkat a fal mellé sorba letettük . . .
 Hol s hogy jutottunk színe elé végül is, már nem tudom,
 se hogy miként is történt meg találkozásunk,
 csak azt, hogy eltévedtem, elvesztettem társaim
 bolyongtam és kijáratot keresve óvakodtam
 alagsori, boltíves folyosón . . . s ott ért a szörnyű látvány,
 melytől vérem megfagyott: a pincebarlang*

*nyirkos kővén, egy benyilóban, hófehér
hálóingben feküdt az agg Mester, titáni
tar koponyája hitvese ölében,
ki azt fölébe görbedvén kezébe fogta
s nagy falatokat harapott belőle!
A költő vinnyogott, akár egy bőregér...
Kővé meredten kapkodtam szemem,
hogy merre volna menekülni út,
ám észrevett. Fölpattant és felém iramodott!
Én futni többet úgy már nem fogok,
de ő váltig nyomomban, s szörnyű átkok
bugyogtak ajkán, mignem végképp elhagyott erőm... és utolért,
és tenyerébe köpvén, nyálát széjjelkente hátamon.*

JUGOSZLÁVIAI SZEMLE

MARKO RISTIĆ NYOLCVAN ÉVES

Marko Ristić nevét a magyar olvasóközönség aligha ismeri. Nem tartozott a világhír felkapta alkotói egyéniségek közé, noha a szerb XX. századi szellemi élet egyik legeurópaibb jelensége, akinek most ünneplik születése nyolcvanadik évfordulóját.

1902. június 20-án született Belgrádban, s nem kétséges, jómódú szülők gyermekeként. 1914 nyarán ausztriai és németországi nyaralásra indul a Ristić-család, s Ischlben állapotodnak meg, majd Münchenbe mennek át. Itt éri őket a világháború kitörésének a híre, s a család Svájcba utazik, ahonnan csak 1919 tavaszán tér vissza Belgrádba. Húsz éves, amikor barátaival (köztük van Milan Dedinac, a majdani jeles költő is) folyóiratot indít *Putevi* (Utak) címmel. Ennek új sorozatát 1924-ben Miloš Crnjanski-val szerkeszti majd, ami valójában egyetlen hármasszám volt. Új folyóirata ebben az esztendőben a *Svedočanstva* (a címet talán Tanúbizonyosságoknak, vagy Tanúvallomásoknak fordíthatnánk), amely már szürrealista karakterű publikáció – hirt és értéklést ad Breton oly nevezetes kiáltványáról is: „Most, október végén jelent meg Breton könyve, a *Manifeste du Surrealisme*, s ez abban a romantikus és idealisztikus keresztes háborúban jelöli egy új roham kezdetét, amelyben a képzelet és az ámitás az emberi szellem összes belső erőinek felszabadításáért küzdve önnön felszabadulásáért harcol . . .” A folyóirat köve kező számában Oroszországról érkezik, s abban írja le az azóta többször is idézett mondatát arról, hogy Kelet és Nyugat nem mindig kötelezően jelenti ugyanazokat a pólusokat, mert „amikor a mindenható szellem akarja, a Nyugat Keleten van, a Kelet Nyugaton”. Bretonnal személyesen 1926-ban ismerkedik meg, amikor már a barátok gyűjtésében jelentős gyakorlata van, hiszen egy esztendő múltán például Max Ernstől vásárol képet (Galambok kalitkában), hogy szürrealista regényének, a *Bez merenek – Mértéktelenülnek* a borítóját díszítse vele. A könyv 1929-ben jelenik meg, és a szerb szürrealizmus történetében olyan a jelentősége, mint a franciában Breton *Nadja* című regényéé. A lélek sötétjében járszódik ez a regény, igazában ellenregény, azért, hogy megtalálja mértékét az embernek, minthogy Ristić szerint az ember világgállapotát mértéktelenség jellemzi. A „regény” az ember tudatának a rétegeit kutatja, hogy végül a szürrealista „csoda” az írónak felkínálja a Véletlen és az Elkerülhetetlen találkozási pontját, ahonnan belátható az ember eljövendő szabad világa.

Az elkövetkezendő két esztendő, az 1930–1931-es év a szürrealista szervezkedő: Ristić tartja össze a szürrealisták belgrádi tíz tagú csoportját, s folyóiratot szerkeszt, kiáltványt és vitairatokat tesz közzé, aláírja Bretonék *A szürrealizmus a torradalom szolgálatában* című kiáltványának, s közben Andre Gide: *A Vatikán titka* című regényét fordítja. Az 1933–1940 közötti majd egy évtizeden át Miroslav Krleža csillagképe ragyog Ristić élet-égboltján. Krleža *Danas* (Ma) című belgrádi (1934) és *Pecat* (Pecsét) című 1939–1940-es zágrábi folyóiratának egyik legtermékenyebb munkatársa. Az elsőben a költészet erkölcsi és társadalmi értelméről érkezik, a másodikban többek között Garcia Lorca halála hírére emléti, s Don Quijote alakját idézi. A Jugoszláv Kommunista Párt lapja, a *Proleter* (Proletár) különben ekkor emlegeti „Bretonnak, a párizsi trockistának és burzsoá korcsnak meghitt barátjaként”. Ristić védelmében Miroslav Krleža áll csatasorba oly hírhedt *Dialektikus antibarbarus* című nagyterjedelmű polémiájában. Íróként 1935-ben alkotja meg majd az 1950-es években sokat idézett *Előszó néhány meg nem írt regényhez* című könyvét, 1938-ban pedig a *Turpituda* (a francia eredetű szó aljasságot, ocsmány magatartást jelent) című „paranoiikus-didakti-

kus rapszodiáját" adja nyomdába Zágrábban, de a könyv elkészülte napján a rendőrség lefoglalja és elkobozza az „állami rend védelme nevében”. A verses mű könyv alakban majd csak 1972-ben jelenik meg újra, de most már a keletkezésére és a beültetésére, valamint utóéletére vonatkozó dokumentumokkal együtt. Ristić 1940-ben viszont Déry Tibor 1924-ben francia nyelven is megjelent versének, *A nagy tehénnek* 11 sorát idézi naplójában. 1941–1944 között visszavonultan él s *Hacer Tiempo* című könyvén dolgozik. Belgrád felszabadulása után, 1944 végén az állami könyvkiadó igazgatója, 1945 és 1951 között az ország párizsi nagykövete. Az 1950-es években a modernisták és realisták nagy vitáiban a modernizmus fő zászlóvivője, a *Delo* (Alkotás) című folyóirat egyik alapítója. Az elmúlt két évtizedben főleg régi műveivel van jelen Jugoszlávia szellemi életében, ezek között is margináliáival, amely – a jelek szerint – a szürrealisták oly testhezálló esszé-műfaja, a „szabad ötletek” egyik fő formája.

Magyarra alig van Ristić-szöveg fordítva, legfontosabb művei közül szinte semmi. *A szerb-horvát irodalom kistükré* (Bp. 1969) nem szerepelteti, a *Napjaink éneke* (Újvidék, 1965) két versét közli. Itt az egyik a *Csupahasonlat alatt*, Dudás Kálmán fordításában. Íme öt utolsó sora:

Olyan a ma, mint a fehér tenger, és fekszik az éjen, patyolat
Álom a gyolcson, és aludj csitultan, mint ahogy alszol csupán
Ahogy beszélsz, ahogy fekszel
Aludj, ahogy a holdfény kísér
Aludj, ahogy a hasonlat alatt

Marko Ristić művének valódi jelentőségére természetesen az ilyen sorokból sem lehet következtetni, főképpen, hogy neki nem annyira *műve*, mint inkább *irodalmi szerepe* volt.

MEŠA SELIMOVIĆ MEGHALT

Hetvenkét éves korában, 1982. július 11-én meghalt Meša Selimović, akit Jugoszlávia szellemi élete a legjelentősebb írók egyikének kijáró tisztelettel gyászolt meg. Rendhagyó jelenség – több szempontból is. Például azért, mert egy könyvíró („De milyen az az egy könyv!” – kiált fel egyik zágrábi méltatója a *Danas* (Ma) című hetilap hasábjain), s azt az egy könyvet is igen későn, 56 éves korában adta ki *A dervis és a halál* címen. Úgy tetszhet, a késések írója volt. 1950-ben, tehát negyvenévesen, jelenteti meg első művét, s utána a kritika másfél évtizeden át minden újabb könyve elé várakozással tekint, a „nagy mű” azonban mindig váratott magára. A meggyőző alkotása tehát az életút felén túl készült, a vele Selimović egy csapásra Jugoszlávia legjelentősebb írói közé emelkedett.

Korai lenne azzal foglalkozni, hogy e pálya titkait megfejtsük, hogy késlekedésének, majd nagy sikerének az okait firtassuk, vagy hogy arra keressük a magyarázatot, miért kötözött át (jelképesen és valóságosan is) Bosznia irodalmából a szerb irodalomba. Talán csak azt előlegezhetjük, hogy nem íróként tett haladást *A dervis és a halál* megírásáig tartó korszakában, hanem emberi belátásban. Nem íróként kellett beérnie, hanem bölcsként, „filozófusként”, hogy a keleti, a mohamedán kontemplációt művészete erejévé transzformálhassa. Ami tulajdonképpen azt jelenti, hogy az Ivo Andrić neve fémjelezte művészi hagyományt vitte tovább, méghozzá eredeti módon, hiszen Selimovićnál már nem keleti koloritról van szó csupán, hanem ember- és sorslátásról, amely még tragikusabb, mint amilyen az Andrićé. Selimović így ír:

„A nevem Ahmed Nurrudin, felruházak vele, s én, a megkínált, elfogadtam, büszkén, most pedig, hosszú évek után, amelyek úgy nőttek hozzám, mint a bőr, csodálkozva s néha gúnnyal gondolkodom róla, mert a hit világossága kevésység, amit nem is éreztem, most pedig kissé röstellek is. Miféle világosság vagyok én? Miféle világosság jár át? A tudásé? A helyes úté? A kékedés teljes kizárásáé? Min-

den kérdésessé vált, és én most csupán Ahmed vagyok, nem sejk és nem is Nurrudin. Minden lehullik rólam, mint a ruha, mint a páncél, s az marad meg, ami azelőtt is volt, a pusztá bőr és a mezítelen ember." Mert erről a bizonyos „mezítelen emberről” van szó, és nem derűs, napsütötte élet-lapok várják a Selimović-mű olvasóját. Nála nem nagy az ember, hanem kiszolgáltatottságában gyönge és esendő, s ahogy az első búcsúztatók írják, olyan az ember ebben a regényvilágban, amilyené körülményei formálják, nem pedig amilyené vágyaiban magát megálmodja. Az újabb méltások szerint Selimović *A dervis és a halál* lapjain a dogmatikusság védettségét vesztette ember véd elenségét örököltette meg, s azt a benső drámát, amit ez a védtelenség-tudat vált ki. Ez a forrása a Selimović-szövegek árasztotta melankóliának is. „Megoldás nincs, mert az élet tart...” – ezt hirdeti egyik méltató cikk címe, egy másik idézi *A dervis és a halál* egy mondatát, hogy az író fő gondolatát hozza az olvasó szeme elé: „Lehet, hogy nem könnyű ebben a világban élni, de ha azt gondoljuk, hogy nem itt van a helyünk, még rosszabb lesz...”

A regény különben egy ál- emlékirat, s lényegében „regény a regényről” is, ha azt tudjuk, hogy a történetét elmondó hőst közvetlenül is látjuk. Szó esik tehát az írásról is.

„Számomra . . . nincs más út, senkinek sem szólhatok, legfeljebb magamnak vagy a papirosnak. Ezért hát tovább rőt am a megállapíthatatlan sorokat, balról jobbra, a papír szélének egyik szakadékatól a másikig, a gondolat egyik szakadékatól a másikig, hosszú sorokban, s ezek a sorok tanúbizonyoságként vagy vádként maradnak. De kinek a vádjaként, nagy Isten, mért hagytál engem a legnagyobb emberi gyötrelemben, hogy magammal foglalkozzam, kinek a vádja? s ki ellen? Magam ellen vagy mások ellen? De immár nincs mentség, ez az írás maga az elkerülhetetlenség, akár az élet élése vagy a halál. Az lesz, aminek lennie kell, az én vétkem pedig az, hogy az vagyok, ami vagyok, ha ez véték...”

Talán nem lesz érdektelen annak az interjúnak egy részlete sem, amelyet az író 1974-ben adott, s amely most ismét olvasható a *Magyar Szó* Selimovićöt idéző oldalán (1982. VII. 17.):

„– Valamennyi regényem önéletrajzi mű. Azon írók csoportjához tartozom, akik kizárólag önmagukról vallanak, ámbár másfelől nem szeretem maganéletem eseményeit a nyilvánosság elé tárni, amint ez előfordult már némely írók esetében. Az irodalom nem lehet önéletrajz. Egyszerűen elbeszélve az én életem története sem váltana ki érdeklődést az olvasók táborában. Kit érdekelhetne olyan dolog, amit az ember nem szívesen mesél el önmagáról? *A dervis és a halál* cselekménye nem itt és most történik, mondanivalója, mégis nagyon időszerű, erőteljesen nyilvánul meg benne az önéletrajzi vonás. Szórakoztató játékot ajánlok az olvasónak. A cselekmény valódi ideje és helye akkor tudatosul benne, amikor rádöbben, hogy róla írok, az olvasóról. Máskülönben a regény nem lenne több egy általam jól ismert keleti város krónikájánál. Kétségtelenül létezik önvallomás is, csak nem a szó szoros értelmében. A tökéletes koncentráció folyamata, az írói mesterség gyötrelmesen nehéz munka is. Tudatalatti énünk legrejtettebb mélységeibe szállunk alá, szüntelenül felszínre hozva újabb és újabb dolgokat önmagunkról. Ez némelykor elragadtató, máskor félelmetes...”

HOGYAN KELL AFORIZMÁT ÍRNI?

A belgrádi *Književne novine* (Irodalmi Újság) *Ars poetica* című rovatában találtuk Žarko Petan szlovén író kis írását *Hogyan kell aforizmát írni?* cím alatt. Ezt közöljük egészen szabad fordításban, mert meggyőződésünk szerint érdekes és tanulságos is:

„Először írd le egy egészen rövid mondatot.
Azután húzd át két szavát.
Majd még egyet.
És még egyet.

Akkor a megmaradt szavakat cseréld fel újakkal.

Újból ird le a már egyszer áthúzott szót.

Néhányszor változtass a szórenden.

Így tornáztasd agyad mindaddig, amíg minden szó a helyére nem kerül.

Amit így kapsz, az lesz az aforizma.

1. A tompa eszű olvasónak élesebb szatírát!
2. Ha a költő más Múzsájával kevergőzik, plágium lesz az eredménye.
3. Katharzisom számára sürgősen szappant keresek!
4. Írni feloldozás nélküli gyónást jelent.
5. Amit nem tudsz egy mondattal elmondani, nem tudod százzal sem!
6. A szatíra a túlságosan egészségesek és az önmagukba szerelmesek akupunktúrája!
7. A művészetnek a társadalom legmagasabb építményének kellene lennie, mi pedig a pincében tartjuk!
8. A rendőrállamokban hivatali feladatként a rendőrök írják a szatírát.
9. A problémás irodalom előbb vagy utóbb problematikus lesz.
10. Vannak könyvek, amelyek gyorsabban öregszenek, mint szerzőjük.
11. Az aforizmák nem tartoznak sem a lírához, sem az epikához, hanem az etikához."

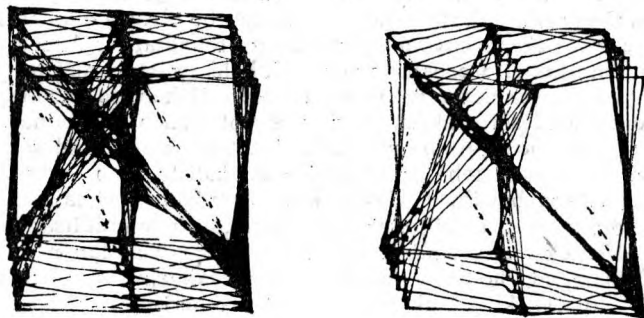
AZ IDEI NIN-DÍJAS REGÉNYRŐL

Az előző esztendőkbén is hirt adtunk a legrangosabb jugoszláviai regény-díj nyerteséről, hirt adunk most is, azzal, hogy közöljük, az 1981-es esztendő legjobb regényévé Pavao Pavličić zágrábi egyetemi előadó *Esti akt* című művét avatta a *Nin* című hetilap kinevezte bíráló bizottság, amely a szerb-horvát nyelvterületen megjelent regények között válogatott.

A szemleíró Pavličić művével nincs elragadtatva, de nem a mesterséget keveselli a regényben, hanem a művészetet, ami a szavaknak esztétikai súlyt adhatott volna, a szerző politizálásának pedig olyan távlatot, ami nemcsak érdekessé, hanem jelentőssé is avatta volna a regényt. Az *Esti akt* ugyanis fantasztikus elemekkel ötvözött társadalmi regény, amely az életstandardoktól eltérő rendellenességből hajt ki. A rendellenesség pedig a főhősnek az a képessége, hogy az eredetiekkel egyenrangú és egyenértékű hamisítványokat tud létrehozni. Ártatlan játékokkal kezdi, majd ráébred képessége valódi „értékére”, miközben tehetségének újabb és újabb jellemzőit fedezi fel. Így például azt is hamisítani tudja, amit nem is látott. Kezdetben festményeket hamisított, majd tárgyakat, később a térérzékelést, végül önmaga hamisítását is végrehajtotta. De arra is képes, hogy megkülönböztesse a hamisítványt az eredetitől: a hamisítványt ugyanis képtelen tovább hamisítani. Már ez is elég lenne, hogy összeütközésbe kerüljön környezetével, amely nem akarja megtudni, mennyi talmi érték, mennyi hamisítvány veszi körül az élet legkülönbözőbb területén, miközben irányítani szeretné a hamisító munkáját valamiféle társadalmi érdeket hangoztató szervek és szervezetek. A szerencsétlen festőművész-jelölt fiatalember egy tömegmozgalomnak válik már-már profétájává, mert az egyszerű emberek azt várják tőle, hogy egy új és más, a jelenleginél jobb világot „hamisítson” a számukra. Szembe fordul vele mindebből következően a társadalmi rend és az egyház – s üldözői elől végül csak önmaga meghamisítása árán tud eltűnni. Amit nem érez az olvasó meggyőzőnek, az a regény kínálta társadalmi dimenzió. Ezért lehet az „esti akt” metaforát a szerző ellen fordítani: igaz tehát, hogy a „mesterséges” megvilágításban a modell anatómiai tulajdonságai jobban látszanak, Pavličić művében a fantasztikum szolgáltatja ezt a fényt, ugyanakkor valahogy nehezebb mégis ezeket az anatómiai tulajdonságokat megragadni. Nem több ez a díjazott regény szabályosan megkomponált, terjedelmében az olvashatóság, a szórakoztató olvasmány kritériumait figyelembe vevő, ezeket a mércéket tükröző alkotásnál.

Szemlénket nem zárhatjuk le a jugoszláviai magyar könyvkiadás ez évi talán legjelentősebb kiadványának említése nélkül. Címe: *Ar ellen*, alcímében pedig jelzi, hogy azoknak az írásai vannak együtt Ács Károlynak e gyűjteményében, akik a háború előtti *Híd* munkatársai voltak, s az 1941 és 1945 közötti években mártírhalált haltak. „Az itt közölt szövegek szerzői közül Mayer Ottmárt, Sinkovich Rókust, Singer Adolfot, Schwalb Miklóst és Wohl Lolát Szabadkán, Kiss Ernőt Szegeden, Varga Gyulát Újvidéken állították akasztófa alá 1941 őszén; Pap Pál néphőst az olasz fasiszták végezték ki Dalmáciában; Scher Kató valahol Szerbiában, Ósz Szabó János valahol a magyarországi Bükk hegységben esett el – partizánként; Ispánovics Imre a Duna bácskai partján, útban a partizánokhoz, közelharcban vesztette életét; Atlasz János, Stern Emil munkaszolgálatosként, Kovács György, Lengyel István, Szabó Géza, Szabó Mihály börtönből a frontra vezényelt büntetőszázad tagjaként veszett oda; Löbl Iván nyomtalanul eltűnt; Cseh Károlyt, György Mátyást, Somoskői An'alt, Sugár Miklóst, Pecze Francit a németországi haláltáborok nyelték el.” Ami az írásokban a forradalmár-halál tényén túlmutat, természetesen az, hogy forradalmárként éltek, gondolkodtak és írtak, hogy munkásságuk nyomán olyan publicisztikai-szépírói tevékenység bontakozott ki, amelynek eredeti arcúja volt, a szerzőket széles körű érdeklődés jellemezte, kitűnő problémalátás minősítette és forradalmár-gondolkodás hatotta át.

A címadó írás Pap Pál programírása volt a *Híd* 1938. novemberi számában, amely konkrétségével, magas fokú elvszerűségével, nagyon pontos helyzetismeretével, s irodalmi kultúrájával tűnik ki. Mottója Babits Mihály verséből való, s akire a lehető legegységesebben hivatkozik, az Ady Endre. Az irányt mutató program központi gondolatát pedig a következő sorokban leljük fel: „A mi vallo t kötelességünk, munkánk és célunk népünk gazdasági, kulturális és társadalmi emelése, de mindenkor és mindenütt a szláv és egyéb itteni nemzetiségekkel egyetértve. Minden nemzeti és faji gyűlöletet elvetünk. Ebben a kérdésben is határozotlan és nyíltan az ár ellen úszunk. Ugyanúgy megvetjük a nemzeti gyűlöletet, mint a nemzetüket tagadókat.”

IVO ANDRIĆ

Kelet-európai íróportrék. II.

A boszniai Travnik mellett, egy Dolac nevű faluban született 1892-ben a világhírű Ivo Andrić, az első és máig egyetlen Nobel-díjas jugoszláv író. Gyermekkorát a boszniai Višegradban töltötte, amelyről később *Híd a Drinán* című regényét írta; Bécsben, Grácban, Krakkóban és Zágrábban folytatta tanulmányait. A tizedes évek elején egy radikális nacionalista értelmiségi kör tagja volt, amiért börtönbe csukták és internálták; emiatt nem vett részt az első világháborúban. Ebbe a körbe tartozott egyébként Gavrilo Princip is, aki Ferenc Ferdinánd merénylőjeként bevonult a világ örénelembe. A háború befejezése után alapítója és egyik szerkesztője egy zágrábi folyóiratnak, amely a *Književni jug* (Irodalmi dél) nevet viselte.

A királyi Jugoszláviában diplomáciai szolgálatba lépett, megfordult a jugoszláv követségek munkatársaként Rómában, Bukaresztben, Madridban, Genfben. 1941-ben vált meg a diplomáciától, és a második világháború idején Belgrádban élt visszavonultan. Ebben az időben írta a háború után megjelentetett, világhírű regényeit. A háború követően képviselő és évekig a Jugoszláv Írószövetség elnöke. 1961-ben ítelték neki az irodalmi Nobel-díjat.

Az irodalomban először a *Bosanska vila* (Boszniai tündér) című lapban jelentkezett versekkel, majd egy horvát lírai antológiában. Szerb íróként tartják számon, de a horvát antológiában való korai megjelenése sem véletlen: nyelve inkább a horvát irodalmi nyelvhez áll közel, az ún. „ijekavštinát” használja. Prózaverseinek kötetét 1918-ban jelent meg „*Ex ponto*” címen, költeményeinek második kötete pedig 1920-ban *Nemiri* (Nyugtalanságok) címmel. Ugyanebben az évben közölte első novelláját (Ali Gyerzelez útja).

Bár a későbbi, Andrićról szóló tanulmányok általában nem foglalkoznak a versekkel, kétségtelen, hogy sikert aratott velük, és hírnevét a versesköteteknek köszönheti. Igen dicsérőleg írt a kezdő Andrićról például a szigorú Milan Bogdanović, és a pályatárs, Miloš Crnjanski lelkesült cikkben számolt be olvasói élményéről. Nem könnyű ma már megérteni ezt az egyöntetűen kedvező fogadtatást. Andrić prózaversei talán formájukkal hatottak elsősorban, így épültek bele a zárt formával leszámoló avantgard hagyományba. Ugyanakkor valóban sajátosan új hangon szólalt meg: kissé érzelmes, de elvont tünődései szakítottak a vers kötelező attribútumaival. A sikerhez hozzájárulhatott az is, hogy Andrićról tudni lehetett: szervezkedésért éveket töltött börtönben és internálásban, tehát a korszak nacionalista és a forradalmiság irányában nyitott hangulatába beleillett. Ugyanakkor a szövegek melankóliája, elvont humanizmusa és sötét színei beleillettek az általános kiábrándultságba is. Mindezek az újdonságok elfedték, hogy Andrić prózaverseiben egyáltalán nem szakított a romantikus hagyománnyal, hogy lényegében újrafogalmazza a kozmosz embertelen közegének és a földi élet kínjainak ellentétét. Az emberi élet rövid és céltalan, az isten és a világ hallgat, az egykori szerető ma mást csókol, a föld kemény és kérlelhetetlen, röviden így lehet összefoglalni versesköteteinek tematikáját. Egyik egymondatos versében a maga számára a kiutat is megfogalmazza: „Amit csak nézek, az vers, amihez csak érek, az fájdalom”. A művészetnek ez az életet megneemesítő, a harmóniát megteremtő funkciója a századforduló eszétizmusának továbbélése, és nem veszett ki a húszas-harmincas évek legradikálisabb költői kísérleteiből sem; Andrić szemlélete könnyen volt integrálható, bár a kortársak lelkes fogadtatása lát-

szólag nem ennek szólt, hanem Andrić formai tömörségének és eredetinek érzett, higgadt, már a versekben mesélő hangjának.

Novellái még nagyobb sikert arattak. Andrić kitűnően ráérezett a kor rejtett tendenciáira és követelményeire. Amikor Andrić novelláiban szűkebb hazája, Bosznia múltjába, az ott élő, sajátos tudatú törökök és eltörökösödött, sláv származású mohamedánok, a velük együtt élő keresztények és zsidók életébe merül, és ezt az életet és az általa kitermelt tudatot szembeállítja a megszokott, „európai” gondolkodásmóddal, egyszerre több követelménynek is eleget tesz.

Részben olyan hagyományt emel az irodalomba, amely valóban sajátosan jugoszláv, és amely újdonságaival hat. Másrészt kielégíti a kor orientalista, a különöset, egzotikusát előnyben részesítő vonzalmát. A történelmi novella műfaja lehetővé teszi, hogy felhasználja a mesék, a szájhagyomány, a legendák eszköztárát, és a népiesség ebben az időben mind a hivatalos, mind az összes ellenzéki áramlat egyik legfontosabb követelménye. Andrić ezeket a követelményeket úgy ötvözi egyggyé, hogy a népmesék nyugodt, szenvedélytelen hangján meséli el a legvéresebb szörnyűségeket is, választékos, egyszerű nyelven ír akkor is, ha szerzői szöveget ír, és akkor is, amikor belehelyezkedik hősei lelkivilágába. Az így elért impassibilité összevethető persze Flaubert módszerével, mint ezt sokan megtették, mégis világos, hogy másról van szó: a stílus nem a szemlélet szükségyszerű következménye, hanem a szemlélettel ellentétes, külső, írói eszköz; formailag tartja össze a szétfutó tendenciákat, az ábrázolás maga korántsem egynemű. Romanika-ellenes forma, mondatépítés; a romantika és a modernizmus egymást átszövő, egymást erősítő tendenciái: a létrejövő művek ezért sorolhatók be nehezen.

Andrić novelláiban hol egy-egy népmesei hős életének különböző állomásait meséli el (*Ali Gyerzelez útja*), hol egy-egy szélsőséges magatartást mutat be (*Mustafa Madžar*), hol egy-egy valóban novellisztikus történetet szituál a különös, keleti világba. Novellái emiatt a legkritikább esetben drámaiak, „novellisztikusak”. Nem is realiztikusak a kritikai realizmus ismérvei alapján. Amikor Andrić leírja Szarajevo vagy Travnik életét, megelégszik a csarsija, a piac hangulatának felidézésével, egy-egy furcsa nevű és különös sorsú alak felvillantásával; érezhetően az ő számára is egzotikus környezetről és emberekről van szó, s amint ez a lebegő, tárgyiatlan, keleties hangulat megteremtődik, sort keríthet az elbeszélés törzsét adó mese kibontására. Ez a mese általában egy-egy ember végzetes életéről szól, a hősök egy-egy végtelen magatartást testesítenek meg: belefáradtak a gyilkolásba, vagy éppenséggel örjngve gyilkolnak tovább; elkövettek valamikor valamilyen súlyos bűnt, és ebbe hálnak bele a környezet értetlensége közepette. Az általános emberi és a speciális színhely érdekes ellentmondásban van egymással: az író erkölcsisége az európai gondolkodásból származik, ennek az erkölcsiségnek a szempontjából a csarsija erkölcsisége különös, külső; a bűn – a hősök halálát okozó hübrisz – szintén az európai gondolkodásmód szerint minősül bűnnek, azok a hősök azonban, akik emiatt szenvednek és pusztulnak, életüket ebben a másik, keleties közegben és erkölcsiségben élik le, valójában tehát – ha Andrić realista elbeszéléseket írna – nem azokat a bűnöket élnék át tragikusan, amelyek végzetes következményeit az író ábrázolja.

Ez az ellentmondás okozza, hogy a hősöket az európai olvasó – tehát a Jugoszláviában élő művelt olvasó is – a magáénak érzi, miközben romantikus érdeklődését is kielégíti a boszniai színhely, a török nevek, szokások, intézmények felsorolása. Andrić egyik első méltatója, Isidora Sekulić világosan ki is mondta, hogy ennek a prózának a legfőbb érdeme a Nyugat és a Kelet ötvözése; az író elsősorban a Kelet túlsúlyáért becsülte Andrić novelláit. A későbbi tanulmányok – és Andrić későbbi pályája is – azt mutatta, hogy az „általánosan emberi” az inkább jellemző ezekre a novellákra, ahogy a második világháború alatt született regényekre is; az író egy-egy filozófiai véletlet ruház fel emberi névvel, élettörténettel, és a bosnyák-török múltba helyezi, vagyis egy orientalisztikusan kifestett háttér elé állítja. Ezért lehetséges, hogy az andrići hősökkel kapcsolatban többek között az egzisztencialista filozófiát is emlegessék: hősei ugyan a történelemben és a színhelyben vannak he-

lyezve, de valójában olyan elvonatkoztatások, amilyenekkel Camus vagy Sartre is dolgozott.

Ez a módszer lehetővé teszi, hogy az író igen nagy számú variációt írhatson meg igen szabadon. A történelmet és a színhelyet szabadon adagolhatja az elvont tételek illusztrálása érdekében; a környezet különössége hitelesíteni képes azt is, amit más összefüggésben élettelennek, az író önkényes jáékának, szimpla parabolának tartanánk. Minthogy a keleti élet a számunkra ismeretlen, hajlandók vagyunk elhinni, hogy a múltban, Boszniában ilyen és ilyen csodák is megtörténhettek. A hősök elvontságát az író azzal ellensúlyozza, hogy a keleti elemeket a csapongva mesélő tet-szőlegetesen adagolja; ha egy hős teherbírása kisebb, mint a novella megkívánna, a csarsija hangulatát, egy-egy mellékszereplőt mindig be lehet hozni. A furcsaságok olykor a novella törzsét teszik ki, például *A vezír elefántja* című, csaknem kisregény terjedelmű írásban. Az elefánt amelyet a kegyetlenül vérengző vezír parancsára Bosz-niába szállítanak: önmagában nem súlyos történet, a novellában azonban a a vezír életének és közvetlen hatásának leírása helyett áll; a vezír életéből is csak a furcsaságokat ismerjük meg (tollgyűjteménye van); a vezír összeomlása és öngyil-kossága semmiféle összefüggésben nincs az elefánt történetével, sőt, az író nem is indokolja; a mondanivalót, amelyért a novella megszületett, nyíltan, szerzői szöveg-ben ki is mondja. Ez a mondandója lényegében valamennyi írásának: vezírek jön-nek és mennek, rendszerek változnak, az élet tragikus és nehéz, de a nép túlél min-dent. A divergáló elemeket egyedül az tartja össze, hogy a mese valahol messze, furcsa közegben játszódik.

Andrić tehetségének sajátossága abban van, hogy az ismert, akár közhelynek is nevezhető üzenetet hatásos, a kor izlésének, igényeinek megfelelő formában közöl-te; mélységként találta, különösségként fogadtatta el. A kor divatos fogásait alkalmazta, de aggodalmas tartózkodással, patikamérlegesen kimérve: nála a testi szerelem a naturalista felfogásban, de a hideg stílus révén légiessé párolva, a kegyetlenség az expresszionizmus vérgőzében, de színén megnevesítve, artistikus mondatokban van jelen. Ugyanígy óvatossággal és előkelőséggel vette át a pszichoanalízis legké-zzenfekvőbb eredményeit és tette egy-egy hőse mozgatójává.

Az előzőekből is nyilvánvaló, hogy Andrić a tézisekben gondolkodó írók közé tartozik. Az alaptézis: az egyes ember élete örök kínlás és megsemmisülés fenye-gtetésében, a nép azonban mégis minden körülmények között fennmarad. Van azonban a furcsa sorsú hősök életének egy közös vonása, ami Andrić másik alap-tételére vet fényt: hősei tudatában antagonisztikus ellentmondásban van az élhető élet az elképzelt élettél; a vágyak sohasem nyerhetnek kielégülést, de a vágyak mégis léteznek és újratermelődnek. A vágy és a valóság, a sóvárgás és a lehetőség közötti szakadék áthidalhatatlan. Amint a kegyetlen, hatalomra törő hősök elérkez-nek a hatalom csúcsára, nyilvánvalóvá válik a számukra, hogy valójában nem azt érték el, amit szerettek volna; a szerelmes férfiak a nőben nem találják meg az ideált, amelyet megszerettek; a szerzetesek nem lelik meg a szerzetben az istent; a lelki nyugalmat; örökké kielégületlenül bolyong a földön mindenki. S noha ez a tézis sem eredeti, mélyen a kor hangulatában gyökeredzik, és Andrić sikerének má-sik alapja.

Andrić a vágy-élet ellentét végletes megfogalmazásával (és hideg ábrázolásá-val) rátapintott a húszas-harmincas évek központi élményére, arra, ami az izmusok irodalmát éppúgy létrehozta, mint ezt követően a váratlannak tűnő klasszicizálást. Az elviselhetetlennek érzett erkölcsi relativizálódást, a világháború élményeit, az ál-lamban való csalódást törvényszerűen követte az utópiákban, az ideális ember meg-teremtethetőségében való hit. S amikor hamarosan kiderült, hogy az utópikusan szép társadalom és az utópikusan szép, erkölcsös ember nem hozható létre egy ember-öltőn belül, a vágy elérhetetlen álomként, az élet pedig a vágyakkal kibékíthetetlenül ellenséges viszonyban levő létezőként fogalmazódott meg; a történetiség érzete, a cél felé való mozgás, a történelmi korszakokban való gondolkodásmód adta helyét az állandóságban való gondolkodásnak: az emberi sors minden társadalmi formá-cióban azonos, a fejlődés illúzió, az utópiák megvalósíthatatlanok. Mind az utópiák-

ban való heurisztikus hit, mind a hitből való kiábrándulás ugyanannak a voltaképpen vallásos jellegű gondolkodásmódnak a körébe tartozik, és Andrić a művei alapját képező, kissé szokványos vágy-élet ellentéttel mind a hit, mind a teljes lemondás és kiábrándulás hangulatába beletalált. Andrić szemléletét és műveit a legkülönbözőbb politikai és ideológiai nézeteket és utópiákat valló csoportok és írók érezték a magukénak, mind lelkesen hívő, mind kiábrándultan hitetlen korszakaikban. Andrić maga nem vett részt esztétikai, politikai és ideológiai vitákban, nem támadott és nem védekezett, nem volt támadható és védhető – mint például a korszak másik középpontban levő írója, Miroslav Krleža. Diplomataként a hivatalos politikát szolgálta – a második világháborút közvetlenül megelőzően például ő volt a berlini jugoszláv nagykövet –, írásaiban azonban kerüli a mai tematikát, és élményeit a lehető legközvetettebb módon írja meg.

Lirainak mondják novelláit, különösképpen regényeit. Ez a liraiság azonban nem abból adódik, hogy Andrić versekkel kezdte pályafutását. Főhősei tépelődnek, vágyódnak, sóvárognak az életben megvalósíthatatlan szépség és harmónia után, Andrić középponti témájának megfelelően, és a főhősök liraisága válik az alakteremtés eszközévé. A főhősök központi vonása – a vágy kielégíthetatlensége – és a háttérként felrajzolt népelet tartóssága, változatlansága, mondhatni győzedelmessége, ez a kötöttség húzódik végig Andrić valamennyi művén. Ilyen értelemben Andrić is az „egy műves” írók közé tartozik, legsikerültebb novellái és legjobb regénye ezt a szerkezetet mutatják.

Alapélményét sokféleképpen igyekezett megragadni. *Travniki krónika* című regényében (magyarul először Vihar a völgy felett címen jelent meg) ezt az alapképletet egyúttal a Kelet–Nyugat szembeállításával párosítja. A napóleoni háborúk korában az isten háta mögötti Travnikba érkezik a francia és az osztrák konzul, velük családjuk és munkatársaik – vagyis az elmaradott Kelet világában megjeleNIK a Nyugat gondolkodásmódja, a statikus, évszázadok óta változatlan világba betör, ha csak átmenetileg is, a dinamizmus, a jövőt rejtő európai történelem. A szembeállítás történelmileg igaz, és hiteles az alakok jellemrajza is: a francia konzul, akinek a szemszögéből értékeljük az eseményeket, úgy érzi, hogy száműzték ebbe a vad, ellenséges világba, és nehezen találja meg a hangot a helybeliekkel és a partnerként szolgáló vezírekkel. Érdekes az egymást váltó vezírek jellemrajza, és komoly pszichológiai felkészültségről tanúskodik a mellékalakok kidolgozása is – egy-egy karrierista nyugati politikai munkatárs, mindenek előtt pedig a nőalakok ábrázolása. Amit azonban Andrić, az író, közölni akar, és amit szerzői szövegben mond el, az az ábrázolásban nem valósul meg. A nyugati reflexekkel megáldott – vagy megnyomorított – ember, a francia konzul, a napóleoni fordulatok és a restauráció zűrzavarát konzuli időszaka végén az író szerint már azzal a belenyugvó, derűs érdektelenséggel fogadja, ami a boszniai történelem zűrzavarából adódó tartós jellemvonásként él a csarsija népében; egyesül a két, látszólag egymást kizáró princípium, a Kelet és a Nyugat egymásba integrálódik. A tárgyul választott történelmi időszak és a helyszín azonban nem alkalmas e cél iróilag is hiteles, érzéki bemutatására: túl kevésbé van (lehet) érdekelve a boszniai nép a francia konzul lelki változásaiban, és a hős beérése, a történelmi igazsághoz való felnövesztése nem jöhet létre spontánul a passzív háttérként ábrázolt közegben. Nem epikus az anyag, inkább hosszabb novella írható belőle.

A *kisasszony* című regény is felduzzasztottnak hat. A mű főhőse passzív alak, hiába zajlik körülötte az első világháborús kavargás, nem kerül vele drámai kapcsolatba.

A *Híd a Drinán* című regényben sikerült Andrićnak megtalálnia a valóban epikus szerkezetet. A regény témáját már korábban megírta novellában (Most na Žepi; magyarul *A jeltelen híd* címmel jelent meg). A nagy találmány: Andrić lemondott a konvencionális regényselekményről, amely mind a *Travniki krónikát*, mind a *kisasszonyt* jellemzi. A regényt összetartó egyetlen motívum a višegrádi híd, amely egyébként ma is látható; építésének körülményeiről, indokairól, majd a híd további sorsáról szól a regény, és az emberek csak annyiban érdekesek, amennyiben valami-

Ilyen közül van a hídhoz. A híd a regény első részében egy érdekes, ellentmondásos, a vágyait soha ki nem élő szereplő, Szokoli Mehmed pasa török nagyvezír egyetlen érve a halhatatlanság mellett; ott épített fel, ahol valaha, gyermekkorában átvitték a folyón a törökök, amikor elrabolták a szüleitől, hogy janicsárt csináljanak belőle. A továbbiakban aztán a híd körül élő, azt csodáló, vagy éppen leromboló nemzedékek tipikus képviselőivel ismerkedünk meg, a török uralmat a regény lapjain felváltja az osztrák–magyar uralom, és a regény utolsó részében az író fiatalságának korába érkezünk. A híd, amely a folyó két partja között ível át, valóban festői szépségével, egyúttal évszázadokat és másképpen soha össze nem egyeztethető jellegüket is összeköt; a hidra való vonatkoztatás nem csupán ötlet, hanem a regény legfontosabb mondandója is: minden mulandó, a hatalom is, az emberi élet is, csak a művészet örök. S bár ez megint ismert álláspont, semmiképpen sem Andrić filozófiai és művészetelméleti újítása, ezúttal az írói megformálás sikerült, a séma megelevenedett. Sikerült a híd, a céltalan vágyakozásból, melankólikus visszagyórából született célszerű, s egyben művészi alkotás révén létrehozni a Kelet és a Nyugat közötti megegyezést, kiegyenlítést, ami íróilag kudarcra végződött a Travnik-i krónikában: nem kell drámailag ütköztetni a kétféle világot, az ellentétes, egymást kizáró gondolkodásmódokat, habitusokat, elegendő elmesélni a két világot, és a valós időrendnek megfelelően ábrázolni a törökör megzűnését és az európai gondolkodásmód behatolását. Amit a drámailag leszűkített időben és térben csak meszterként – vagy sehogy sem – lehetett létrehozni, az ebben a híd által epizált folyamatban egészen természetes. Ugyanakkor van ennek a módszernek egy másik velejárója is: az egyéniség feloldódik a hiddal való viszonyban, háttérbe szorul, eszközzé válik, s bár nincs bizonyítékunk arra, hogy ennek Andrić filozófiai jelentőséget tulajdonított volna, tükrözi az emberi történelem által létrehozott új viszonyok sajátosságait is. Modern regény tehát A híd a Drinán, végső soron a személyiség térvesztéséről, degradálódásáról szól.

Andrićnak a novellákban olykor modorossá váló szenttelensége, a hősök jellemzésében használt líraisága ebben a történetben tökéletesen a helyén van. A szempont ezúttal a híd – vagyis a történelem – szempontja. A szerkezet olyan erős, hogy bármilyen szélsőségeket képes elviselni. Andrić precíz adatközlése, gondosan mérlegelt jelző-használata, szűkösen adagolt naturalizmusa, arisztokratikusan választékos mondatformálása hitelesíti az embertelen történelmi folyamatok csaknem szentimentális humanizálását is. Talán kissé megalapozatlanul optimista az író elképzelése a művészet halhatatlanságáról, a mese kiolthatatlanságáról. Ezt az optimizmust azonban sikerült az egyre embertelenebb emberi viszonyok hiteles bemutatásával párosítani.

A Híd a Drinán mese a szó legteljesebb értelmében. A Nobel-díj átvételekor mondott beszédben Andrić a mese kimeríthetetlenségét, örök elevenségét hangsúlyozta. S ha nem érthetünk is egyet azokkal, akik Andrićban a délszláv Homéroszt ismerik fel, megtalálhatjuk ebben a regényében a valódi epikát, a valóban népköltésszettel rokoniható mesélő kedvet.

Az 1942–1943-ban született Híd a Drinán másik két regényével együtt 1945-ben jelent meg, és nagy sikert aratott. Andrić 1954-ben kísérletezett újabb regénnyel, amely az *Elátkozott udvar* (Prokleta avlija) címet viseli. Ahogy a különböző korszakokon átvélő epikát korábban a híd teremtette meg, most hasonló céla szolgál a konstantinápolyi börtön, az „elátkozott udvar”, ahová bárkit és bármikor be lehet csukni, és sorsa kizárólag a börtönigazgató szeszélyétől függ. Ez a színhely lehetővé teszi, hogy igen különböző alakok kerülhessenek együvé. Andrić időben is kitágítja a börtönudvart: magát az élményt is bizonyos boszniai Petar atya meséli, akiről már a kisregény elején tudjuk, hogy épp most temetik; Petar atyának is sok mindent mesélnek a börtönudvaron mások, a legfontosabb alak pedig, Camil effendi, a tudós, aki a Mátyás király korabeli Dzem herceggel foglalkozik, és úgy tűnik, megőrül: magát képzeletben Dzem hercegnek. Valamennyi hős sorsa hányatott és esetleges, Dzem hercege éppúgy, mint Camil effendié, vagy a zsidó Haimé, vagy magáé Petar atyáé; az önkény természete, akárcsak a börtönigazgató, kiismerhetetlen,

illogikus; megszűnik az idő, az idősíkok egymásra kopirozhatók, az élet rövidsége, értelmetlensége minden időben azonos. Andrić az egzisztencialista szemlélethez hasonlóan i.é. meg az ember mindenkori helyzetét a világban; a szerkezetből adódik, hogy nem lehet szó fejlődésről, az epikus szerkezet hiányzik ebből a műből. A mesélés módja változatlan: lassú, ráérős, konkrétumokban gazdag próza ez, az egyes szereplők meséi át-meg átszövik egymást; ez a felszínen eltüntet, hogy a legtisztább parabola áll előttünk.

A korszakban ez a gondolkodásmód igen elterjedt a jugoszláv írók körében; Krleža, akinek szemlélete mindig hajlott az időnek ilyenfajta megszüntetésére, az ötvenes-hatvanas években ugyanezt a struk. úrát hozza létre (például az Aretaeus című drámában). Andrić mesemondásában ez a szemlélet mindig jelen volt, alapja pedig az a fölismerés, ami végighúzódik a szerb irodalom két háború közötti művein is: alapjában nem sok változott a világban – a délszlávok lakta területeken – az utolsó párszáz évben.

Ebből érthető az is, hogy Andrić miért ír következetesen történelmi tárgyú prózá: nem lát alapvető különbségeket az egyes korok között. Így történhetett, hogy a napóleoni háborúk korszakáról ír a második világháború alatt: minden háborút és minden hódítást azonos jellegűnek tekint. Ebből adódik az is, hogy a prózája nem realizisztikus: lebegően stilizált akkor is, ha a konkrét török viszonyokat írja le, csupán jelzi a kort, a hangulatot egy-egy in.é. vagy étel sajátos, többnyire török nevével, háttérként festi föl a dekorációt, amelyben mindig ugyanaz a történet zajlik. A konszantinápoli börtön például, amely az Elátkozott udvar színtere, elvont tér, amely bármely kor börtöne lehet, és a kisregényben megismert sorsok is általánosak a szerző szándéka szerint. Nem állíthatjuk, hogy az adott helyen csak ezek a hősök élhetnék át éppen azt, amit átélnek. Camil effendi romantikus alakja megfér a börtönigazgató érezhetően húszadik századi lelkületével.

Ez az árbázolásmód, ellentétben a Híd a Drinán epikájával, nem magából az anyagból adódik. A megvalósulatlan álmok, vágyak, sóvárgások, amelyek a višegrádi hídra vonatkoztatva élményszerűek és igazak, az Elátkozott udvarban önkényesnek és indokolatlannak tűnnek.

Andrić az epikai szerkesztés más lehetséges módjával is kísérletezett pár évvel későbbi novelláiban, amelyeket misztikusnak, szürrealistának szokás nevezni. Érdekes kísérlete a Panoráma című kisregény: az író gyerekkorában lá ott egy panorámát – ez a technikailag fejletlen cirkuszi mu.átvány a képmutog.ás régi műfajának modernizált változata, és a fényképezés, a film elterjedésével kiveszett. A gyerek a lá ott képek alapján elképzeli egy csodálatos világot, ez a világ sokkal szebb és nagyszabásúbb, mint amit a valóságban láthat, és azontúl képzeletvilágát ez az élmény határozza meg. A látni vágyott szép világ és a valóságos környezet ellentéte épül tehát ez a mű is, a feszültséget itt az író egyetlen szubjektum pszichikumába rejti. A képzelet világa azonban kissé szegényes és mesterkelt, a mű nem jut túl az ötlet szintjén.

Az életművet összefogó, minden művében szervező erőként felbukkanó vágyvalóság ellentét magyarázza Andrić vonzódását az idillhez. Valamennyi művében felrajzolja a kibékíthetetlen ellentétet, és valamennyi művében fel is oldja. Ezt a célt szolgálja a mesélés lassú hömpölygése, a népi szólások, bölcsességek használata a megbocsátó líraiság; a kegyetlenségek leírása külső szemponból történik, azaz, hogy „ez is az élet része”, a döntő azonban a szenvedő hősök lelkének ábrázolása és a hősök eljuttatása valamilyen megnyugváshoz, resignációhoz. Andrić többnyire egyensúlyt hoz létre a vágyak és a valóság között, olykor a teljes lemondás békéje, máskor a vágyak kissé önkényes megvalósítása révén. Ebből a szemléletből adódik, hogy egyszer sem ábrázolja a húszadik század sajátos szörnyűségeit, csupán nagyon áttételesen és a békítés szándékával utal rájuk. A körülötte zajló élet-halál harcot arisztokratikus magasságból, örök kérdéseken tündödvé szemléli, következőképp prózájában nagy teret kap a szentimentális pszichologizmus. Amikor ezt a szemléletet egy emberi alkotás szépsége hitelesíti, mint a višegrádi híd, amely valóban gyönyörű alkotás, akkor ez

az érzelmesség jogosult; megfigyelhető az is, hogy éppen ebben a műben van az érzelmesség a legkevésbé jelen, a stílus itt a legtisztább, legobjektivebb.

Andrić gondolkodásmódja a jugoszláv prózában eredeti és következetes, az objektivitásra való törekvése, filozofikussága kezdeményező erejű, nagy lökést adott a fiatalabb prózairóknak. Munkásságában több, ellenétes indítást ötvözött egybe, hozzájárult az etnikai gondolkodásmód és a történelmi regény műfajának kifejléséhez. Hasonlóan jelentős kísérletező az első világháború óta csak egy író akadt a jugoszláv irodalomban, Miroslav Krleža, akivel együtt emlegetik, mint el-
lentés, egymást kiegészítő pólusokat, akiknek vonzásköre mindmáig meghatározza a délszláv prózairodalmat.

Faragatlan bálványkő

*micsoda csenddel birkóztam
csontig szoritva a semmit
miként varasódtam
néhány fédlomba-dült
vasárnap délután
micsoda öklöket bontogattam
ötszirmú virágokká
teleültetve az önmagát túlserkentő
észhideg eszméletet
micsoda harcokat vívtam
és bátran kikerültem
micsoda telek éjszakák
átvészelve-virrasztva
csak úgy kiskabátban
egyszer meg kellene nézni
oldalról lopva
rengeteg arcomat
úgy kellene higgadni végképp
mint az a faragatlan bálványkő
melyen megfordul
önmagába visszatér
a kelő nap sugara*

Metszet

*állva maradok élveteg fantáziámat
sarokba szoritja a célratartó gondolkodás
(koncentrálni csak a részletekre)
fenntartás nélkül nem mondhatnék el semmit
megfontoltan hátrálok a múlt időbe
csönddé vérzem monológjaimat üres tekerics forog
foszforeszkáló tűzfalakra kivetített
cselekmény körkörösén átfogalmazza a látszatot
(koncentrálni csak a részletekre)*

NEMES ENDRE MŰVÉSZETE

Művész pályáját talán még soha ennyire nem befolyásolták földrajzi tényezők — születés helye, az ifjúkor helyszínei, művésszé érésének városai, s immár több mint négy évtizede új hazája — mint Nemes Endrét.

Válsággal terhes időben született, a századelő Magyarországon, Pécsváradon, s épp abban a birodalomban — az Osztrák—Magyar Monarchiában — ahol a korszak legmélyebb szellemi, társadalmi, politikai válsága érlelődött, s készült kirobanni. Ifjúkorát a Csehszlovák Köztársaság békés és szabad légkörében élhette, s a prágai avantgarde nyüzsgő szelleme, európai látóköri művészi élete formálta a 20-as, 30-as évek fordulójától alakuló festői arculatát. Amikor 1938-ban elhagyta a széthullás küszöbén álló Csehszlovákiát s Finnországban, majd Svédországban telepedett le, egy immár végképp eltűnt világ emlékeit vihette csak magával örökségként. Ebből épül föl majd a későbbiek során rendkívül sajátos festői világa, s ez a múlttal való örökös párbeszéde, a múlt örökös faggatása adja meg majd fő műveinek gondolati alapját.

Valójában már utolsó prágai éveiben megkezdzi a környező világ tudatos felmérését, a „motívumgyűjtést”, az élmények felhalmozását egy végleges elköltözés előérzetétől terhelten. E korszakában még leginkább a metafizikus festészet (Chirico) hatása a legnagyobb. Rideg terekben megmerevedett alakok, bábok, modellek egy közelgő pusztulás zordonságát sejtetik meg. A Prágai madonna esernyővel c. képén enyhül e zordság, s már a motívumokat, élményeket felhalmozó tendencia kap jelentős hangsúlyt. Olyannyira, hogy a metafizikus festészet kiüresedett, semmitmondó téridomai, geometrikus modelljei az ablakon túlra kerülnek, s a műterem falain belül házak, templomok, s a „prágai madonna” várnak „becsomagolásra”, velük az egész megmentésre váró Európa, melynek térképe ott függ a műterem falán.

„A semmiből jött, magával cipelve a régi, szétrobbant világ törmelékeit, mint egyetlen csomagját” — írja Nemes Endréről Peter Weiss, s ezt a tényrt szinte illusztratív módon jeleníti meg Váratlan találkozás c. képe 1944-ből. Valójában e képtől lehet számítani Nemes napjainkig tartó festői stílusának kezdetét. Ez ad szinte kulcsot egész későbbi művészetéhez és mintegy már előre összefoglalja a bejárando művészi utat. Két bohócruhás alak találkozik itt, testükön, ruhájukon szinte koloncként csüggenek ismeretlen tájak, házak, furcsa és megszokott tárgyak, vágató huszárok, virágzó kertek képei, emlékei. A „hozott” élményanyag itt még a maga le nem tisztult rendetlenségében, feldolgozatlanságában, csupán az emberi alak által értelmezve van jelen. A művészi út, mit ettől kezdve Nemes bejár, az ezen élményanyag — kiegészülve új és új elemekkel — szüntelen újraértelmezése lesz. Mi is hát ez az emlékanyag? Mindenekelőtt a konkrét személyes élmények: a soknemzetiségű Közép-Európa városai, hol Kelet és Nyugat kultúrái találkoztak, s olvadtak össze sajátos egységbe; Prága, melynek arculatát éppúgy formálták a gótika és a barokk pompás templomai, mint avantgarde-jának nyüzsgő

szelleme. Egy új háborútól való rettegés kísértete, s egy elgépiesedő világ rémképei. Az emberiség évszázadok során felhalmozott művészi és tudományos tapasztalatai, mindenekelőtt a reneszánsz racionalizmusa, a manierizmus irracionálizmusa és a barokknak még olykor vaskosságában is érzékeny lelkülete. A modern világ gépi kultúrája s az ember immár évszázadnál hosszabb ideje tartó szorongása.

Ha Nemes egész művészete a múltból táplálkozik is, múlthoz való viszonya nem az önmagában kielégülő nosztalgia passzivitása. Műveivel a dolgok jelen- és múltidejűségének sajátosan modern kérdéseire, a művészi hagyomány fennmaradásának lehetőségeire, a múlt, az emlékek szüntelen jelené alakulásának problémáira kérdez rá és ad választ. E téren pedig az egyik legértékesebb magyar festészeti hagyományhoz is kapcsolható. Ahogy Ország Lilinél ősi jelek és írások, jelentésüket vesztett betűk „átírásáról”, ahogy Vajda Lajosnál egy adott táj, kultúrkör tárgyainak, elemeinek egy sajátos, egyéni szimbolizmusba fordításáról van szó, úgy Nemes Endrénél hasonlóképp ilyesfajta átírásról beszélhetünk. Ő nem ősi mítoszokat idéz meg, nem ősi nyelvek hajdan érthető jeleit torzítja el az érthetlenség határáig, ő e korszak „gépnyelvét” írja át. Képein funkciótlan és értelmetlen gépalkatrészek szerveződnek egységbe a reneszánsz, a barokk művészetéből vett — szintúgy átírt, fiktív — „idézetekkel”, konkrét városképi emlékekkel, önéletrajzi vonatkozású jelekkel (pl. A hóhér karosszéke c. kép bal felső sarkában Svédország térképe). Egy több évszázados technikai fejlődés eredményei szembesülnek itt a jelen kor emberével. A Találkozás a lépcsőnél rideg perspektívába dermesztett tere előtt egy minden technikai és anatómiai tudással felfegyverzett emberiség lába alatt inog meg a talaj. A kiüresedett és az értelmetlenségig „túl mért” perspektivaterekben eltorzuló emberalakok a reneszánszhoz tapadó egész történeti örökség és értelmezés nehéz koloncáit cipelik magukon (A reneszánsz öröksége c. képen). Az emberre, emlékekre fenyegetően ráboruló, túlburjánzó tárgyi „vegetáció” képei sajátosan XX. századi életérzést fejeznek ki. Nemes Endre azonban rendet teremt ebben a partalan áradásban. Műveit jellemző szurrealizmusa tudatos racionális kontrollnak van alávetve. Végül is ez a szerkesztettség, az automatizmusok teljes kikapcsolása teszi lehetővé, hogy szigorú képi rend teremtésével lépjen túl a tárgyak és az idő fenyegető előretolakodásán. A Dürer-idézet (a Dürer gyermekkora c. kép önarcképe) a gépi szervezetek, az értelmetlen perspektíva-ségédvonalak rengetegében valójában azt a gondolatot testesíti meg, hogy egy mű (itt Dürer önarcképe) jelenideje sohasem csak a maga saját kora, hanem ráarakódó összes terhével együtt mintegy az idők végtelensége, amelyben minden kor átértékeli, sőt objektíve át is alakítja a művet. Nemes új művészi szemlélésre készítet: olyanra, mely a művek örök jelenidejűségét veszi tudomásul, azt, hogy egy gépelem egy adott pillanatban éppúgy része a Dürer-rajznak, mint Dürer kezevonása. Ez pedig már nem a tárgyak uralma fölöttünk, hanem az időé, a mindent történeti értéké nemesítő időé.

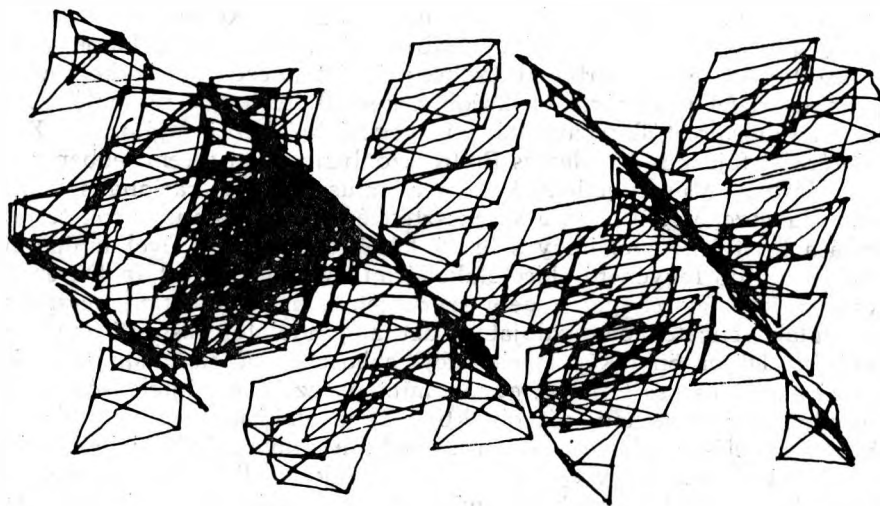
A Váratlan találkozás embertől meghatározott, emberarcú emlékképei itt már önálló életre kelnek, elveszítik arcukat és személytelen tárgyi világgá állnak össze, olyan világgá, amely dermedt mozdulatlanságával, úgy tűnik, az örökkévalóságra formál igényt. A vásznak a maguk hatalmas, több négyzetméteres méreteikkel szintén ezt az öröklétüsheet szuggerálják.

Ha írásunk elején az életrajzi tényezőkről szóltunk, úgy most megint ide kell visszatérnünk. A közép-európai meghatározók fontosságáról már emlí-

test tettünk. A konkrét tárgyi emléksanyag valóban itt leli meg forrását. A reneszánsz örökségével való birkózása nemes európaiságát húzza alá. A képei hangulati, gondolati tartalma azonban már sajátosan skandináv szellemi hagyománnyal való azonosulásról vall. Nem nehéz itt felismerni Ibsen és Strindberg, Kierkegaard vagy Bergman világát: a szorongást; a némasággal, a közlésképtelenséggel lefojtott hallatlan mondani akarását; az öntépő megnyilatkozni akarás mindig máshová célba jutó mondatait. Nézzük csak a Jelbeszéd című képének groteszkül „félrehordó” jeleit, a Tapogatózás II. megszólalásra, beindulásra váró gépének titkos gombjait, amint félénk ujjak „tapogatják” őket s egyből nyilvánvalóvá válik, hogy Nemes Endre művészete csak ennek a teljes szellemi, kulturális örökségnek a tudomásulvételével érhető meg igazán!

Sok hagyományból táplálkozik tehát Nemes Endre festészete. E sokféleség azonban épp az ő művészi tudása által hitelesítve tud olyan egységes festői világképpé szerveződni, amely végül is egyetemes érvényűvé teszi egész művészetét.

KÉPZŐMŰVÉSZETI KRÓNIKA

A nyár az átfogó nagy modern képzőművészeti seregszemlék időszaka volt Európában. Olaszországban két helyen is, Rómában és Velencében került sor erre: az előbbi Achille Bonito Oliva ismert kritikus rendezésében „Avanguardia Trans-avanguardia” címmel, míg a másik a szokásos két évenkénti seregszemle volt. Ezek mellett Kasselben, ezúttal egy év csúszással, 1981 helyett az idén rendezték meg a négy évenkénti nagy kiállítást, Amsterdamban pedig „Magatartások, koncepciók, képek '60–'80” címmel a Stedelijk-múzeum Edy de Wilde igazgató vezetésével törekedett az utolsó évek képzőművészeti mérlegének a megvonására. Ez utóbbi kettő rokon volt szellemében: olyan anyagot mutatott be, mely jószérével inkább a képzőművészet határterületeinek tekinthető, hiszen mint Rudi Fuchs, az eindhoveni múzeum igazgatója, a Documenta 7 rendezője mondta: „a Documenta egyértelmű támadás a kényelmes és hanyag látásmód ellen s jól látható rajta, hogy napjaink művészete a peremen egyensúlyoz, azaz többé nem található a történelmi besorolás védőkeretei között.”

Bizonyos mértékig más szellemet sugárzott a Velencei Biennálé, annak is elsősorban az elmúlt év decemberében elhunyt Luigi Carluccio koncepciója alapján rendezett központi pavilonja. Ennek jelszava „arte come arte: persistenza dell'opera” (azaz a művészet, mint művészet: a mű állhatatossága [vagy maradandósága]) volt. E jelszónak kettős aspektusa van: egy a múltba tekint, s a fejlődés kontinuitására utal, egy másik pedig a jelenre, s eszerint a fiataloknak napjainkat új módon kell bemutatni. A törekvés rendkívül rokonszenves: úgy tűnik, min ha az elmúlt év során a Royal Academie of Arts-ban rendezett „A new Spirit of Painting” gondolatát vinné tovább. A hagyományt ezúttal Matisse, Brancusi és Egon Schiele volt hivatott képviselni. Nem tudom, mennyire ismerik a Biennálé látogatói Matisse és Brancusi művészetét: akik jól ismerik, odaképzeltetik a központi kiállítás mögé művészet-történeti jelentőségű oeuvre-jüket, mert a bemutatott két kis korai Matisse kép, valamint a kilenc Brancusi szobor korántsem ad a meg azt a szellemi háttérrel, melyre a jelszó hivatkozott (ez a rész még ráadásul rosszul is volt rendezve, térben rendkívüli módon szétlúszva). Legjobban még Schiele volt képviselve: a nagy bécsi mester gyönyörűen kalligrafált rajzai az egész Biennálé egyik legnagyobb esztétikai élményét nyújtották. Ehhez – talán mondhatnám, e köré – csoportosította a rendezés a kiválasztott 42 művész alkotásait. Ezek kiválogatását lehetne persze vitatni (különösen amiatt, hogy csak egyetlen művész szerepelt Kelet-Európából), de meg kell elégednünk avval, hogy ebből az expresszív felfogású csoportból néhány maradandónak tűnő értéket kiemeljünk. Mindenekelőtt a cseh Jiri Anderle „Illúzió és valóság” című ciklusáról kell szólni, e vegyes technikával (olaj, pasztell, tus és kollázs) készült művekről, melyek korunk divatos nosztalgia-hulláma ellen emelnek szót. A képek sarkába ragasztott, megsárgult I. világháborús fotók, a mindent megszépítő emlék és a festett-rajzolt valóság kemény-rideg ellentéte bontja ki a drámát magas művészi színvonalon, pompás előadásban. A kitűnő bécsi szobrász, Alfred Hrdlicka öt szobra a szenvedő ember különböző aspektusait mutatja – köztük az egyik Pasolini tragédiájának állít megrázó emléket. A Párizsban élő idős belga művész, Raoul Ubac gránitból faragott tömör szobrai, mint a vulkánkitörés után megkövesedett láva kemény, merev formái, mégis élettel teljeseek, s az indián művészet régi formáit idézik; az olasz Gianfranco Ferroni üres szobái és műtermei, melyekben csupán egy keresztbe dobott szőnyeg, festőállványon félbeha-

gyott kép vagy legfeljebb üres tekintettel maga elé meredő, falnál ülő férfi jelenik meg; a horvát–olasz–francia Anton Zoran *Music* primitív művészetet idéző képei: s a többi, nem említett mű, mert hiszen a lexikális felsorolás sehova sem vezetne, közös gondo'la világa valami nagyon csüggesztőt, elkésoritőt sugároz: a magány, az egyedül-lét, a kétségbeesés bezártságáról szólnak, s az okra egyedül Floriano *Bodininak* a modern Mo'loch több arculatát bemutató szobrai utalnak.

A 37 nemzeti pavilon anyaga – ezekhez olasz nagyvonalúsággal két héttel a megnyitás után még újabbakat építettek – rendkívül heterogén. A koncepttől a filmvetítésig (az előbbit a holland Stanley *Brouwn* és az NSZK-beli Wolfgang *Laib*, az utóbbit a svájci Dieter *Roth képviselte*), a posztimpreszionizmustól a land artig (a belga Jörs *Madlener*, illetve a kilenc éve elhunyt amerikai Robert *Smithson*), a mindenféle-fajta epigonizmusig (a görög Diamentis *Diamantopoulos* pseudo-munkás kompozíciói, az NDK művészeinek déjávú vásznai, a japán Tadeshi *Kawamata* fa-pakolásai, melyeken Christo vásznai fával vannak helyettesítve) és az angol Barry *Flanagan* bárgyú nyúl-szobraiig nagy a változatosság és széles a skála (mellettük valósággal kiemelkedik az északi államok közös pavilonjának anyaga mértéktartóan vonzó művészeti anyagával) épp úgy, mint a Giudecca két partján, ahol Aperto '82 címen Tommaso Trini válogatásában fiatalok műveiből láthattam két kiállítást: a formai és eszmei tohuva-bohu bővérű tobzódása, a gondolatok kapaszkodójának teljes hijával.

Mi volt hát mégis, ami megragadott? Mint eddig szinte mindig, most is a spanyol pavilon: a bemutató ott öt művész közül három vonzó és érdekes volt. Közülük is elsősorban a negyven esztendősen kitűnő szobrász, José *Abad*. *Louise* Nevelson utódaként feketére festett (pácolt?) tárgyakat, madarakat és kis szobrokat rak szögletes és hullámvonalú keretekbe. Assamblage-ainak szigorú ünnepélyessége és barokkos fensége mágikus, totemisztikus hatásával ráz meg. Különös világ, a film és az irodalmiasság pop-ba és reklámgrafikába oltott vegyülete az Eugenio *Chicanoé*, a 20. század elejének roppant szellemi arcképcsarnoka, ahol a képcímeknek (Édes élet, Casablanca, Egy andalou kutya, stb.) megfelelő filmsztárok mellé szabadon asszociált szerepőket párosít s ezzel kvázi megkérdőjelezi a múlt szellemi értékeit. S Josep *Guinovart* hatalmas méretű, két méter magas, harminchárom méter hosszú színes kompozíciója, a festőiségnek ez a nagyszerű lírai költeménye szépségével ragad meg. Nagyszerű volt a kis portugál pavilon is: Helena *Almeida* Exorcizmus című, vászonra áttett kisebb és nagyobb méretű fekete-fehér fotósorozatában a test mozgásával, leborulásával és felállásával, felfüggesztésével vall az életről, a halál, a szenvedés, a magány elűzetéséről. S alig lehet elszakadni a lengyel pavilontól: Adolf *Ryszka* hatalmas kerámiaszobraitól, amelyeken az agyagtömbből kicsiny alakok küzdik magukat a felszínre (e műveket az 1978. évi budapesti nemzetközi kisplasztikai biennáléről ismerjük, itt díjat is kaptak) – és a másik lengyeltől: Jan *Kucz* „Az emberi feltétel” című művén ezernyi köztér közé függesztett mélyen ülő, felfelé néző nagy emberi arc; ennek talán nem is annyira plasztikai értékei ragadnak meg, mint inkább a lengyel helyzet megrázó voltára utalása döbbenetes. S minden álszerűség nélkül le kell írnom, hogy a kiállítás jeles értékei közé soroltak *Schaár* Erzsébet bemutatót alkotásai, a Nővérek, az Emlékmű, a Tükör-szoba (még akkor is, ha a rendezés nem volt kifogásalán és a videón pergő, az 1974-es székesfehérvári kiállítás rendezését és megnyitását bemutató film csak magyar szöveggel ment – ennyire világnyelv lenne már a magyar?). S a finomkodó konceptek és epigonművek mellett döbbenettel töltött el a Frari melletti San Giovanni Evangelista épületében bemutatott Antoni *Tapiès* kiállítás (megint egy spanyol! – mondhatná valaki). Vászonra és falemezre felhordott homok és cementfoltjai, melyekbe dühödten belekapart, kereszteteket és hieroglifákat mintázva rajtuk, a lírai absztrakció elvont finomságainak reakciójaként jelentek meg az ötvenes évek során – de gesztusai ma is elevenek, emberiek, gesztusuk szele ma is megcsap.

Mi hát a Biennálé mérlege? Aligha lehet egyértelműen megvonni. A napi- és hetilapok (már amelyek foglalkoztak vele) meglehetősen elutasítóan foglaltak állást,

a szaksajtó reagálása pedig nagyjából ezzel az írással egy időben lát majd napvilágot. Én magam rendkívül pozitívnak tartom Carluccio koncepcióját, s egy kicsit több körültekintéssel (Kelet-Európa felé is nézve) még jobb anyagot állíthattak volna össze. A jelenlegi válsághelyzetben, amikor a művészek nagy része a polgári világ direkt, közvetlen apologetikájának művészi vetületeként tagadja a művészet megismerő voltát, mikor a polgári művészet képviselői zömükben úgy érzik, hogy a teljes tartalmatlanság világát csak vad és nyílt tartalmatlansággal lehet adekvát módon bemutatni, a humánus tradíciókhoz való ragaszkodás magas értéket képvisel és méltó megbecsülést érdemel.

*

A pécsi Helyőrségi Művelődési Ház nagytermében volt látható *Rátkay Endre* – sajnos, kevésbé propagált – egyéni hangú kiállítása. A művész munkássága eléggé szűk körben ismert, jóllehet, amit alkot, az példa nélkül áll a hazai művészetben. Talán ez is a baj: nem igen található olyan „skatulya”, amelyikbe besorolható lenne, és nincsenek társai sem. Rátkay 1928-ban született Pesterzsébeten, a főiskolát 1951-ben végezte el Bernáth Pór és Bencze tanítványaként. Saját bevallása szerint azonban a döntő hatást Csontváry monumentális vásznai gyakorolták rá, amelyek abban az időben a főiskolán voltak láthatóak. Korábbi, kisebb méretű kompozícióin is a régi mítoszokat álmódta újra. A Pécsen bemutatott három nagyméretű mű a hetvenes évek elején született. Közös jellemzőjük, hogy egy-egy együttest a háttér azonos színe jellemez s fog egybe. Rátkay szinte a középkori miniátorok alázatával és biztonságával dolgozik, s ikonokban adja elő maga-alkotta modern műveit. A népművészet, a prehistorikus korok művészetének pompás ismerőjeként a szürrealis áktól merít bátorságot az asszociatív kalandozásra és Csontváryól ihletet a nagy léptékhez, a monumentalitáshoz. Alkotó vénájából bővérűen, erotikában gazdagon árad a maga-komponálta történet. Párját ritkítja ez az epikus tehetség: barokkos bőséggel, a tények fölényes ismeretében, a művészi önkény hajlékony erejével csoportosítva azokat, alkotja nagyszerű műveit.

A pécsi kiállításon három mű-csoport volt látható. Az Apokrif vagy a háttér színe után a Vörös ikon három szárnyból áll, s ezek mindegyike 15 kompozíciót tartalmaz. Az első szárny a zsidó nép története a bűnbeeséstől a diaszpóráig, a második – mint ő mondja – az „András”-evangélium, azaz Jézus élete az ő értelmezésében és előadásában, s a harmadik az Apokalypsis cum figuris: az együttes tehát lényegében a zsidó és keresztény hit történetének parafrázisa. A figurákban sok a törzsi művészetre visszautaló vonás, a gazdag képanyagot – mint modern comicsot – Thomas Mann, Villon, Garcia Lorca, Dante, Weöres Sándor műveiből vett idézetek, középkori latin közmondások dúsítják.

A másik együttes – méretre azonos az előzővel – a Mitologikon vagy Kék ikon a háttér színe alapján, a legszabadabban csapongó együttes: elemeit az Iliászból és az Odüsszeiából meríti, de a görög–római mitológia más elemei is előfordulnak benne.

A legnagyobb méretű – és igényű – sorozat az arany háttérű Kalendárium óriási ikonoszája, felül oromképekkel, alul predellával: 15 szárny egyenként kilenc kompozícióval és három-három predellával. A felső két sor a politika-történet (egyetemes és magyar), az alsó két sor a kultúra-történet eseményeiről szól. Az együttes rendkívül gazdag részletekben, melyek a bemutatott eseményt értelmezik, magyarázzák. Ennek igazolására egyetlen példa: a De Gaulle-ról szóló tábla a Vive Charlemagne II. címet viseli. Nagy részét a tábornok kepis alakja tölti ki. Felette Fouquet Madonnája, mellette gótikus üvegablak-részlet és Botticelli gyönyörű szőke leány-figurája, alatta Léger biciklis kirándulói, Picasso Ökörfeje és Korniss szentendrei kapuja. Ez alatt a Champs Elysées részlete az Etoile-lal, majd megismétli de Gaulle figuráját, ezúttal trikolorral, s mellette egy újabb Picasso kompozícióval zárja a

sort. Az első tábla (Madách nyomán?) Egyiptommal indítja a történelmet, az utolsó pedig – Finis operis – Michelangelónak a sixtusi kápolna Utolsó ítéletéből vett Krisztusával zárja azt. A történelem ilye-én bemutatása – melybe több sorban szövi bele egyéni életének eseményeit is – Rátkay képzeletének szülötte, gazdag fantáziájának burjánzó látomása, mely összességében az élet – mindannyiunk életének – sokoldalúságáról, élményekben gazdag voltáról, minden buktató ellenére is az értelmes lét öröméről szól.

*

A Széchenyi téri Galériában láhattuk az idei *Baranya megyei tárlatot*. A katalógusban közölt lista szerint 52 tagot számláló pécsi művészársadalom ezúttal nem nagyon törekedett arra, hogy a termet új, friss anyaggal töltsen meg: a bemutatott művek nagy része már ismerős volt korábbi bemutatkozásokról. A színvonal ezúttal is, mint az ilyen csoportkiállításon általában, meglehetősen változatos volt, csakúgy, mint a művészek szemléletmódja. Az kétségtelenül megállapítható a bemutatott anyagból, hogy a Pécsen élő és alkotó művészek nagy része követi az egyetemes művészet formai változásait, de ugyanakkor a legszélsőségesebb kísérletek nem fordultak elő. Artisztikus képekkel jelen kezett *Kolbe Mihály*, *Kelle Sándor* – s hangvétele alapján közéjük sorolható *Trischler* Ferenc izesen mintázott domborműveivel. *Valkó László*, *Pinczehelyi Sándor* nagyszerű lapjait már több ízben láttam – s írtam is róluk –, akárcsak *Lantos Ferenc* tiszta neokonstrukív kompozícióit és *Kigyós Sándor* krómacél és márvány konstrukcióit. *Psalmus Hungaricus*a kitűnő emlékműterv. *Erdős János* fehéren-fehér kompozíciói, melyekkel az illuzionizmus mindenféle megjelenési formája ellen küzd, artisztikus, érzékenyen megalkotott művek, rendkívül megnyerő szellemi attitűddel.

Ezúttal talán az ún. iparművészeti alkotások (design?) voltak a vonzóbbak: mindenekelőtt *J. Móker Zsuzsanna* pompás fehér moka- és teáskészlete, mely mind színével, mind attraktív formavilágával az üzletekben is sikerre számíthatna (ha ott lehetne őket látni és vásárolni), valamint *R. Füzesi Zsuzsanna* nagy gondtal és ízléssel készített, akusztikai hatásokra is érzékeny falburkolat-terve és redukciós technikával készült, színben-textúrában változatos párnái.

A látottak (és tapasztaltak) alapján felmerül a kérdés: nem lenne-e helyesebb a jövőben csupán másodévenként rendezni megyei tárlatot?

AZ ÉPÍTÉSZET SZOLGÁLATÁBAN

Breuer Marcel levelezéséből

II.

„Kedves Máté,

1970. május 21.

Budapesti látogatásom roppant élvezetes volt, amiben nem kis része volt a diákkal való találkozásnak. Nagyon kedves volt tőled, hogy a nap különböző eseményei során gondomat viselted, hálás vagyok érte.

A levélben csatolva megtalálod a cím átvételekor elmondott rövid beszédem szövegét.

Kérlek tolmácsolj legjobb kívánságaimat a Rektornak, Vég helyi Péternek és jó feleségednek.

Szívélyes üdvözléssel,
Lajkó”

*

„Kedves Lajkó!

[...] Ezideig azért hallgattam, mert Franciaországból csak június 5-én érkeztünk haza. Azóta rendkívül sokféle elfoglaltság kötött le, többek közt nyolc napon belül három kiállítás nyitottam meg. [...] Most csak röviden írok, mert a közeli napokban Gábor László¹² barátommal közös levelet írunk, melyben felsoroljuk azokat a tervezési lehetőségeket, melyek közül választhatasz: melyik épület megtervezésével tiszteled meg régi hazádat.

Itteni rövid látogatásoddal mély nyomokat hagytál mindnyájunkban, igazán köszönjük Neked, hogy elősegítetted és alátámasztottad célkitűzéseinket. A szöveget, amit itt elmondtál, is nagyon köszönöm. Sok szeretettel üdvözlünk, családostul, családoddal együtt.

Budapest, 1970. június 18.

Máté”

*

„Kedves Máté:

1970. június 23.

Sok köszönet június 16-i leveledért, amelyet éppen most kaptam meg. Sietségben csak pár sort arról, hogy nem érkezett meg az általad hozzám irányított könyv, és nagyon hálás lennék Neked, ha láthatnám.

Újra hangsúlyozom, nagyon érdekesnek tűnik számomra az ötlet, hogy épületet tervezek Magyarországon, és készséggel várom a Te, valamint Gábor László javaslatait. Remélem lehetséges lesz – óriási dolog lenne.

Válaszodat várva, a legjobb kívánságokkal *háztól házig*

híved,
Lajkó”

*

„Kedves Máté!

1970. július 9.

Köszönet a könyvért, amelyet éppen most kaptam meg. Nagyon jónak látszik, meglehetősen szerény voltál, amikor előzőleg említést tettél róla.

Nagyon értékelem, hogy elküldted. A legjobb kívánságokkal.

Híved,
Lajkó”

*

„Kedves Máté,

1970. augusztus 18.

Köszönöm augusztus 10-i leveledet. Örömmel és érdeklődéssel várom a további híreket Tőled és Gábor Lászlótól a magyar »Memorial« projektummal kapcsolatban. Kérlek tolmácsolj jókívánságaimat Gábor Lászlónak, továbbá dr. Szabónak¹³ és Skoda¹⁴ úrnak.

Közben megkaptam könyved három kópiáját. Az elolvasásra is alkalmam nyílt és még mindig szeretem. Sok köszönet érte, a legjobb kívánságokkal,

híved,

Lajkó”

*

„Kedves Lajkó!

Megkaptam gyönyörű új könyvedet.¹⁵ Nagyon örültem neki. Köszönöm. A listát, amit ígértünk Neked, még mindig nem kaptuk meg. Ez csak a nálunk szokásos késedelmeskedés; Szabó miniszterhelyettes ígéri, hogy most már rövidesen meglesz. Kérjük türelmedet. (Bár azt hiszem nekünk sürgősebb, mint Neked). Katalógust bizonyára kaptál a külföldi magyar művészek kiállításáról.¹⁶ Jelentős sikere volt. Részletesebb véleményemet egyidejűleg postára adom, a Nagyvilág legfrisebb számában jelent meg.¹⁷ Ott ahol kisebb logikai zökkenőt érzel a szövegben, ténylegesen is hiányzik valami. Néhány keményebb mondatomat – hozzájárulásommal – törölte a Szerkesztőség. Remélem egészségileg jól vagy. Családoddal együtt sokszor szeretettel üdvözlünk.

Budapest, 1970. november 6.

Máté

Gábor Laci is üdvözlését küldi.”

*

„Kedves Máté!

1970. november 19.

Nagyon köszönöm november 6-i leveledet. Jó volt hallani Rólad. Mostanában kaptam meg a külföldi magyarok kiállítási katalógusát és várom a Te kiállítási megjegyzéseidet a Nagyvilágban. Újból és újból foglalkozok egy Magyarországra készülő tervek gondolatával. Remélem, hogy lehetséges lesz egy ilyen épület megépítése anélkül, hogy valakit az ottaniak közül megbántanék vele. A legjobb kívánságokkal maradok szívélyesen,

Lajkó”

*

„Kedves Lajkó!

Levelednek nagyon örültem, remélem a Nagyvilágot is hamarosan megkapod.

Azért sietek írni, mert – lista helyett – egy konkrét tervezési lehetőség felajánlásáról tudlak előre tájékoztatni, bár a hivatalos felkérés is hamarosan elinául Hozzád. Arról van szó, hogy a KOZTI (Középülettervező Vállalat igazgatója, Skoda Lajos) – már minden illetékes jóváhagyásával – felajánlja Neked a Kulturális Kapcsolatok Intézete (ezt a szervezet bizonyára ismered, a külföldi magyar művészek kiállítását is ez szervezte) új székházának tervezését. A témán felül az épület helye is igen hangsúlyos, s ezért a feladat – úgy vélem – nagyon szép. A székházat a Várban, a Disz-téren kívánják megépíteni, éspedig a volt Királyi Vár területének északi peremén, szabadonállóan. Ez az a hely, melyet mondhatni az egész magyar idegentorgalom felkeres, s mi belföldiek is sűrűn látogatunk. Amint tudod, a Királyi Vár összes épületeiben a magyar kultúra különböző intézményei, főleg múzeumok és a nemzeti könyvtár kapnak helyet, s így a Kulturális Kapcsolatok Intézetének székháza igazán méltó helyre kerül. Nagyon örülnénk, ha ez a Te alkotásod lenne. A jövő év 1971 őszén ünnepeljük az egyetlen magyar egyetemi építészkar fennállásának százszentdős jubileumát, s természetesen meghívást fogsz kapni. De reméljük, hogy addig is láthatunk az építkezés ügyében.

Családommal, családotul szeretettel üdvözlünk,

Budapest, 1970. december 2.

Máté”

*

„Kedves Máté: 1970. december 14.
Nagyon kedves Tőled, hogy írtál (a december 2-i levél). Örömmel várom Skoda Lajos közléseit. Nagyon érdekes projektumnak ígérkezik.

Valójában nagyon kevés elképzelésem van arról, hogy milyen berendezéseket kellene tartalmaznia a »Kulturális Kapcsolatok Intézete« számára felépítendő székháznak. De akár nagyobb, akár kisebb épületről is van szó, az elhelyezés önmagában speciálissá teszi, és igen megtisztelve érzem magam.

Remélem, hogy Skoda Lajos levele egy elhelyezkedési tervet és egy követelménylistát is tartalmaz majd az épülettel kapcsolatosan. Köszönöm leveled. Legjobb kívánságokkal,

Üdvözlettel,

Lajkó"

*

„Kedves Máté,

1971. január 12.

Bár még nem kaptam hivatalosan híreket az elképzelés szerinti budai épülettervvel kapcsolatban, szeretném tudatni Veled, hogy valószínűleg Európában leszek február második hetében. Úgy vélem, ez jó alkalom lenne egy vagy két hivatalos személlyel való találkozásra és néhány, levelezésen keresztül talán nehezebben tisztázható körülmény megbeszélésére.

Ahogy most állnak a dolgok, február 6-tól 11-ig Párizsban leszek (mindkét határnapot beszámítva). Megoldhatnám, hogy február 22-én vagy 23-án újra ott legyek, bár jelenlegi terveim szerint február 21-én visszatérnék New Yorkba.

Az a javaslatom, hogy Párizsban és ne Budapesten legyen a megbeszélés, személyes okokkal magyarázható: egészségi okokból lehetőség szerint minimálisra kell csökkentenem az utazásokat. Azonban, ha elkerülhetetlenül szükséges, egy vagy két napra elmennék Budapestre.

Természetesen később, ha a dolgok már jobban tisztázódtak, Budapestre szándékozom utazni az elhelyezés és a helyi körülmények tanulmányozása céljából.

Ezt az utat azonban lehetőség szerint akkor bonyolítanám le, ha már ötleteim vagy előzetes koncepcióim vannak a tervről. Remélem, mind Te, mind a többi barátok megbocsátjátok nekem, amiért nem magyarul írok. Ez ugyanis, az egyedüli módja levelezéseim lebonyolításának a hivatalban. Amellett magyar tudásom immár 50 évvel ezelőtti, és ahogy azokban a régi időkben mondták »sok víz letolyik a Dunán 50 év alatt« nehézségeim lennének a szakmai nyelv használatában, mivel egyszerűen nem tanultam meg a szakmai kifejezéseket magyarul. Remélem és tudom, hogy valamilyen nyien tökéletesen megértitek az angolt. Természetesen viszont a budapesti leveleket magyarul várom.

Ugyanakkor elnézésedet kérem, hogy ezzel a levéllel zavarlak. Valószínűleg helyesebb lett volna a tervvel foglalkozó hivatalos személyek valamelyikének küldeni, bár innen úgy tűnik, hogy Te is ezek közé tartozol, és természetesen az egyedüli vagy, akit személyesen ismerek.

Örömmel várok híradásokat Tőled, légipostán vagy távirati formában, hogy lehetőleg össze tudjam egyeztetni utazási tervemet egy esetleges magyarországi megbeszéléssel. Kérlek vedd figyelembe, hogy február 5-én elutazom New Yorkból és párizsi címem a következő:

Marcel Breuer, Architecte, 48 Rue Chapon Paris 3, France, vagy Telephone: LIT 42-50, Port Royal Hotel, 7 rue Montalambert, Paris 7, France.

Legjobb kívánságokkal maradok, barátod

Lajkó"

*

„Kedves Lajkó!

Tegnap kapott leveledre sietek válaszolni. Sajnos szoba-áristomra vagyok ítélve egy ideig, mert január elején eltörtem a jobb karomat s így még írni sem nagyon tudok. Rögtön felhívtam Skodát, aki közölte, hogy bár a megbízásod teljesen fix, még néhány hétig nem tudja a programot stb. megküldeni, mert az építkezés költségeiről még mindig folynak a tárgyalások. Ugyanezért nem tud valakit Párizsba küldeni megbeszélésre. Arra kérek, ne kedvetlenítsen ez el, nálunk lassan örölnek az isten malmai. Mi viszont nagyon nagy reményeket fűzünk az első hazai Breuer mű megvalósításához!

Ez év őszén lesz a magyar egyetemi építész-oktatás száz éves fordulója, amire meghívást fogsz kapni. A helyszíni szemlét legkésőbb akkor – már a feladat ismeretében – lehetne megejteni.

Családostul, baráti szeretettel sokszor üdvözlünk:

1971. január 26.

Máté”

*

„Kedves Lajkó!

Nagyon régen írtam. Megvolt az oka. Szégyeltem magam mások helyett is. A történet röviden ennyi.

1971 júniusában tudtam meg, hogy legtöbb gazdasági fórumunk – az ún. Gazdasági Bizottság – (pénz híján) nem járul hozzá a Kulturális Kapcsolatok Intézete új székházának mostani megépítéséhez, hanem az építkezést bizonytalan időre elhalasztotta. Azonnal (június 29-én) levelet írtam Skoda Lajosnak, a Középtervező Vállalat igazgatójának, mint aki az elmaradt építkezés gazdája volt (igaz, hogy közben őt a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának elnökhelyettesévé választották), dr. Szabó Jánosnak, az építésügyi miniszter első helyettesének, Perényi Imrének, a Budapesti Műszaki Egyetem rektorának, és Gábor Lászlónak, karunk dékánjának, akiknek szívügye volt, hogy Te, mielőbb méltó megbízást kapjál Magyarországon, egykori hazádban, ahol egyetlen műved sem áll.

Szabó János 1971. július 19-én válaszolt és elküldte annak a levélnek másolatát, melyet három fővárosi, és egy vidéki tervező vállalathoz, illetőleg intézményhez (az Országos, illetőleg Fővárosi Műemlék Felügyelőséghez, a KÖZTI-hez, és a pécsi Tervező Vállalathoz) íratott, felszólítván mindegyiket megtelemelő javaslatételre (...). A felszólításra mind a négy címzett válaszolt, a válaszokat is mellékelem. (...) A javaslatokat a másolatokon sorba számoztam.

Közülük ebben a pillanatban leggyorsabban és legbiztosabban megoldható lenne, (mely) a Várban, a Szentháromság és az Úri utca sarkán lévő üres telekre kerülne, északi és keleti tájolásban. Utcaszint felett, három szinttel lenne beépíthető, éspedig – Mányoky László igazgató (Skoda megbízott utóda) közlésével részben ellentétesen – a két emeleten egy-egy berendezett luxuslakással, földszintjén pedig egy „Snack-bár”-ral, idegentorgalmi attrakcióként. Kétségtelenül nem olyan jelentős feladat, mint a másik lett volna, de – véleményem szerint – a jelenőség nem a méretektől függ, hanem attól, hogy Te csinálod-e, vagy más. Amennyiben ez a javaslat megtelemelő, ha csak lehet rögtön válaszolj, és küldeni fogják a megbízást.

Talán szebb lenne az első (...) feladat ugyancsak a Várban, a Szentháromság téren, szemben a Mátyás templommal, de ennél a gazda (az építető, aki a pénzt adja) kérdése még mindig tisztázatlan. Egyébként a javaslatok többségénél van még ilyenféle bizonytalanság.

Szilővárosod, Pécs rukkolt ki a legtöbb javaslattal. Ezek közül azonban egyik-másik megépítése, csak az ötödik ötéves tervben esedékes, mely 1975-ben kezdődik. A javaslatok közt van egy templom is, ezt csak azért említtem (hiszen pénzügyi fedezetét még kell szerezni) mert október 3-án jártam Pécsen, és vizitáltam Cserháti József pécsi püspöknél is – aki amolyan kései reneszánsz típusú egyházi, szeret építtetni, műemlékeket helyreállíttatni, melyekhez még Amerikában is szedett össze dollárokat, kitűnő konyhája van, remek borai, stb. stb. – és firtattam nála ennek a templomnak a kérdését, amire kiderült, hogy Amerikában jártakor megtördült a St. John

Apátságban is, és el van ragadtatva attól, amit Te ott alkottál. Lehetséges tehát, hogy a pesti feladat mellett, egy pécsire is tellenék. (. . .)

Családostul – Bözsi nevében is – sok-sok szeretettel üdvözlünk, ölel,
Budapest, 1971. november 1.

Máté

Ui.:

Gábor Laci kérte, hogy az Ó nevében is üdvözöljelek.

Ui.:

Szerencsére még nem ment el levelem. Ugyanis e pillanatban beszéltem a KÖZTI igazgatójával, aki közölte, hogy amennyiben a javasolt tervezés (. . .) Neked megfelelne, szeretnének még a programjának részletes kialakításába is bevonni, s ezért kérdezik, hogy még ez év november végén vagy december elején tudnál-e egy megbeszélésre Budapestre jönni? Erre vonatkozó válaszodat is postafordultával kérem.

Budapest, 1971. november 4."

*

„Kedves Mátém!

1971. november 16.

Nagyon köszönöm november 1-i leveledet, amelyet néhány nappal ezelőtt kaptam meg, az összes melléklettel együtt. Magam részéről nagyra értékelem fáradozásaidat, nagyon kedves és baráti Tőled. Leveled különféle dilemmák elé állított engem. Nem szeretem nagyon a dolgokat halogatni, mert egyre jobban érvényes rám a régi szabály. „Ember tervez, Isten végez». Másrészt úgy érzem, hogy az a munka, amellyel én a magyar táj vagy városkép kialakításához hozzájárulok, nem lehet fizikai méreteiben túl kicsi, a következő okok miatt:

a) nagyon korlátozná a szerkezeti lehetőségeket;

b) az Atlanti-óceán két partján kifejtett munka aránytalan lenne;

c) valószínűleg csalódást okoznék magyar bírálóimnak – hallgatóknak, építésszeknek stb. – egyszerűen jelenlétkelenségénél és csekély arányánál fogva.

Másrészt egyetérték dr. Dalányi László¹⁸ kívánságával, hogy a terv olyan legyen, melyet 6–8000 km távolságról irányítani lehet. Inkább problémát okoznának nekem az építési program kapcsán felmerülő komplikációk (pl. a pécsi kultúrközpont építési előírásainak meghatározása nehézségeket fog okozni az építetőnek és esetleg többször át kell dolgozni a terv készítése során), mint a terv fizikai mérete. Bármilyen méretű tervet választanak is, szükségem van magyar építésre vagy építészeti csoport közreműködésére, akik elvégeznék a részletek magyarországi viszonyokhoz való módosítását és a helyi kapcsolatok fenntartását: tehát nem okoz különbséget, hogy a terv nagyobb vagy kisebb.

Sajnos február második fele előtt nem tudok Magyarországra utazni.

Meghatott engem, hogy régi szülővárosom, Pécs mennyi új létesítményt tervez. Kár, hogy minden terv úgy tűnik, hogy a távoli jövőre tartozik, ideértve a püspök vonzó ötletét, hogy a város nyugati részében hagyományos piacteret építsünk templommal.

Ha lenne azonnali lehetőség szálloda vagy áruház vagy a Mecsekben egy emlékmű számára és ha nem volnának alávétve a legszigorúbb takarékoság alapelveinek, megpróbálnám ezek közül az egyiket vagy Sopronban egy filmszínház tervezését. Budapest természetesen csábítóbb, és a Vár még inkább. Arra a következtetésre jutottam, hogy most nem tudok határozni, annál is inkább, mert nincs általános helyszínrajzom és nincsenek ismereteim a környezetre és a körülményekre vonatkozóan. Megkérhetlek arra, hogy Te dönts helyettem? Tudom, hogy ez növelné a feladataidat és a bonyodalmaikat, de teljesen megbízom döntésedben.

Talán lehetne összegyűjteni tájékoztató anyagot, helyszínrajzot, építési programot és illetékesekkel megbeszélni, s amikor február második felében sor kerül látogatásomra, akkor megtenni a végleges döntést, hacsak Te nem tudod elvégezni helyettem, és erről értesítsél engem, amilyen gyorsan csak lehet, a további tájékoztatással együtt.

Szívből köszönöm Bözsi és Gábor Laci nevében küldött üdvözléseket.

Befejezésül, különösen boldog voltam, amikor megtudtam, hogy az a két ember, akik a Te karodhoz tartoznak, ebben az évben díszdoktori címet kaptak: jó barátom Pier Luigi Nervi¹⁹ és az építészet megkapó és megható alakja Kotsis Iván.²⁰ Sok köszönettel és baráti üdvözlettel, várom válaszodat,

*hived,
Lajkó"*

(Folytatjuk)

JEGYZETEK

¹² Gábor László (Debrecen 1910–1981), építész, egyetemi tanár, a BME Építészkarának (akkor) dékánja, aki kezdettől támogatta Breuer díszdoktori javaslatát.

¹³ Szabó János, mérnök (akkor), első miniszterhelyettes, Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium.

¹⁴ Skoda Lajos, építész (akkor), igazgató. Középülettervező Vállalat.

¹⁵ Marcel Breuer *New Building and Projects*. Praeger Publishers New York Washington. 1970.

¹⁶ *XX. századi magyar származású művészek külföldön. Budapest, 1970. Katalógus, Megnyitó 1970. augusztus 29.*

¹⁷ Major Máté: *Külföldi magyar művészek kiállítása*. Nagyvilág, Budapest, 1970. 11. sz.

¹⁸ Dalányi László építész, az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium illetékes főosztályvezetője.

¹⁹ Pier Luigi Nervi, Sondrio 1891 — Roma 1979.

²⁰ Kotsis Iván, Arad 1889 — Budapest 1980.

PASS LAJOS

Robinson, fáradalmait pihenőben

*— És volt abban valami megvilágosodás-szerű,
ahogy a csontok felfehérlettek.
Bár eszemnek nyilvánvaló volt, kik faragták le
— fogukkal — róluk a húst,
a szívdobogást egészen más okozta, az
hogy egyáltalán
Noha nevetségesnek hangzik — és ha másképpen fordul a
dolog, most aligha hallanátok —
már nem bírtam tovább a körmömet rágni . . .
Akármiféle patakból meritettem: örökkön az én képem,
levesemben a magam hajszála mindig, dehát ezt
ismeritek.
Am az a perc! Ha étkükké válok, akkor, az lett volna jó,
vagy — édes Istenem, talán feloldoztatok —
az ő gusztusukkal csordul a nyálam! Hogy kívántam!
Egy perc, mondom. Lehet: egy pillanat . . .*

*A többit is ismeritek. S bár Péntek a megfogott álom
— az árpasőr is már hogy izlik neki! —
megmarkolt az a Pillanat engem
és nem ereszt.*

Galamb

– üzenettel Baka Istvánnak, Szegedre –

*A háztetőre puhán, lebbentve hintve,
az ember fehér galamobat képzél, szinte
mögéjük feszítve a kékselyem távlatot,
hogy e mélységben, míg a Nap tojás sárgájaként forog
súlytalan, a mézshéj-néma csöndben,
a tökéletes rendbe sorra beledöbben
a fehér szárnyak sarló-íve, szorgos surrogása,
s a kis fodrok, pihe-habok villanása
a villamos üvegein pillanatképpé merevedve; váltsa
a harsány színeket puhábbra.
A mozgással, hanggal megtöltött térben, melyben
csak félig vagyok, mert félig képzelem,
e látványban rügyek s betűk fakadnak,
lombot bontanak, a hirtelen csodától száját tátja egy ablak,
s egy lassan lehulló fehér papírdarab
a köre szállva összehúzza magát, a széllel nem szalad
utcányit együtt, megül borzongva a porban,
mint a fénylő vörös, az asztalomon lévő pohárnyi borban.
Mert nem fodroz toroknyi örvény,
harag, nem igazgat metronóm s törvény,
ez emberméretre szabott, benépesült térben,
mint kietlen országban a mesében,
megszólal a várost őrző toronyban asszonyi harang,
s a háztetők fölött, a lomha ég alatt, elrepül egy galamb.*

NAGY LÁSZLÓ

9.

1978. január 30-án reggel csak Nagy László „egyik” élete ér véget: a költő „földi vonulása”. A másik, az igazi, az utókor meghódítása, a költészetét halhatatlanságba emelő most kezdődik. Megalapozott és jogos a remény: „ezen a szóra, hitre és emberi tisztességre kiehezett földön elkezd növekedni azok száma, akik őt megérdemlik, s akiket ő is megérdemel” (Csoóri Sándor).

Megkezdődik életműve megmérése és költészete által a mi megmérésünk, a továbbélők megmérése: méltók voltunk-e, méltók vagyunk-e a költőre? Az Élet és Irodalom, amely másfél évtizedig munkahelyet adott neki, s hová haláláig hetente eljárt, három teljes újságoldalon emlékezik a költőre, a lap főmunkatársára. Bertha Bulcsu a friss döbbenetnek ad hangot, és személyes találkozásai emlékét idézi: „A hír megdermeszt, kezemben kihül a telefonkagyló. A nagy atlanti homály, amit Nagy László szép versében évekkkel ezelőt jósolt, a városra ereszkedik... Nagy László könyökét az oldalához szorította, és elindult a felhők közé.” Csoóri Sándor szép esszéje már 1975-ben fölmérte nagyságát és megrajzolta jelentőségét: „A nagyság: mindenkor újrakezés, miközben makacs folytatás is. Új ritmikájú Sárkányölő, mondja Bartókról Nagy László, amit mi szóról szóra visszafordíthatunk órá. Új nyelv, új ritmus, új gyöngédségek, dühök, fejforgatások a mindenségben, új képek, képzetek, amiket rá tudott kényszeríteni a világra. És új szemlélete a történelemnek is. Mintha kizárólag csak az érzékeivel közeledne hozzá. Ő az a hályogkovács, akinek mennyezetlámpák helyett elég egy kis tükör és egy idomítható kés. Nem korszakok időszerű drámája érdekli, hanem a megrugdalt csontok visszhangja, amely századok óta ismétlődik.”

Az irodalmi folyóiratok – a hosszabb átfutási idő miatt – csak később, az áprilisi és a májusi számban emlékeznek meg a költő haláláról, és közölnek terjedelmes összeállítást, nekrológot, hozzá írt, neki ajánlott verset, róla szóló tanulmányt, közlik fényképét, kézírását. A Tiszatáj, az Alföld, a Jelenkor még a szeptemberi és az októberi számban is a fájdalmas veszteségre emlékeztet. Megszólalnak a költők, kortársai, az idősebb és a fiatalabb nemzedék tagjai (Illyés Gyula, Zelk Zoltán, Weöres Sándor, Somlyó György, Garai Gábor, Juhász Ferenc, Csoóri Sándor, Buda Ferenc, Nagy Gáspár és mások), külföldiek (a lengyel Zbigniew Herbert) és a határon túl élő magyarok (Farkas Árpád). Tanulmányírók méltatják munkásságát (Czine Mihály, Féja Géza, Kiss Ferenc, Tolnai Gábor).

A halála évében megjelent, hozzá írt, emlékének ajánlott gyászversek száma – ha csak a vezető irodalmi folyóiratokban megjelenteket vesszük figyelembe – meghaladja a félszázat. S amint ezeket megelőzték az ötvenedik születésnapra írt versek, azonképpen az emléket idéző siratók sora is folytatódik, s mind mostanáig nem ért véget. Nem sok szót érdemelnek azok a kalapemelések, gombamód szaporodó búcsúztató versek, amelyek szemmel láthatóan csupán azért viselnek ajánlást és idézik a költő nevét, hogy megtörjék a szerkesztők ellenállását, és a szerző a saját jelenlétét biztosítsa a folyóiratban. A versek zömének értékében és őszinteségében nincs okunk kétségkedni. A halál döbbenetén túl az igazi tehetség elismerése, a valódi erkölcsi értékhez való vonzódás fejeződik ki bennük, s a fölismerés, hogy Nagy László a húszadik századi magyar irodalom jelentős alakja, aki kimondott igazságokat a korról, amelyeket csak ő mondhatott ki, s amelyek érvényes igazságok maradnak az utókorra is, ha lesz füle a hallásra. S kifejeződik bennük az önvizsgálat, a lelkiismeretfur-

dalás, a vád is: a magyar költészet egy része fölhagyott a néphez szóló felelős beszéddel, programmá vált, hogy a költő csak önlélke ügyeivel foglalkozzék, háttérbe szorult a közösségi elhivatottság, kisebb lett a költői szó érvényességéért vállalt kockázat.

Weöres Sándornak a gyász hír hatására keletkezett embléma-verse három fájdalmas sor:

A csontok közti lombozat
robban, kiszárad hirtelen,
összefut szánkban a halál.

Illyés Gyula írja gyászversében:

Szívós akarat és szűzi szelidség!
Magad-faragta márványkép, csak állsz.
Szólj. Te ne halj meg.
Végy emberszámba valamennyiönket.
Légy vigasz is, – lám az is csak te lehetsz.
Még parttalanabb a nép nélkülöd.
Beszélsz örökké, mint mind a hű csillag.
(Ami majd vigaszt ad)

Miképpen az hommage-versekben kifejeződő tisztelet, azonképpen Nagy László költői hatása is – nem kerülhetjük meg ezúttal a közhelyszerű kifejezést – ellentmondásos. A halála után líránkban előállt helyzet sokban emlékeztet arra, amelybe Ady halála után jutott a magyar irodalom. Akkor az Ady-epigonok és utánzók siserehada lepte el a folyóiratokat, most, főként a fiatal, pályakezdő költők – nem találva meg a maguk számára érvényes lírai kifejezési formát – a Nagy László által kialakított versmodellt és motívumrendszert veszik át és alkalmazzák. Ami nála meglepő eredetiség, költői lelemény, az utánzók és követők kezén nem egyszer nyelvi módorosság és rutin. Egy roppant szuggesztív és forrás-tiszta költészet diadala után nehéz a megszólalás, s a gyengébb ellenálló erővel rendelkező tehetség csábul a készre szabott poétikai magatartás átvételére, utánzására, ami a „mintát” nem kompromittálja ugyan, de jócskán veszélyezteti a fiatal költő indulását, önállóságát.

Nagy László költészetének persze van másféle, erjesztő, előremutató, a költői tehetség kibontakozását, az önálló hang megtalálását segítő hatása, s vannak költészetének magatartásban és szemléletben hű örökösei, a Nagy László-i gondolatot továbbmondó, a Nagy László-i versmodellt újrateremtő folytatói is. Azok közül, akik Nagy Lászlóhoz úgy szegődnek „tanítványként”, hogy tovább tudnak lépni, s hatására hangjuk teltebb, magabiztosabb, egyénibb lesz, a szlovákiai Tózsér Árpád nevét idézzük. Kölői fejlődéséről, 1956-ban kibontakozó pályaszakaszáról írja: „De ha egészen pontos akarok lenni, el kell mondanom, hogy indult azért bennem – s éppen ebben az időben – valami differenciálódásféle. De sokkal mélyebben, sokkal általánosabb síkban, s csak áttételesen a falu-város viszonylatában. A „biológiai determinizmus” képei (egyelőre csak képei) ugyanis éppen ebben az időben (tehát 56 táján) vonultak be arzenálomba. S ha ezt a differenciálódást az engem ért hatásokkal akarnám kifejezni, akkor azt kellene mondanom, hogy József Attila és Illyés mellé Nagy Lászlót is mesteremmé fogadtam.” Ha pedig azokra gondolunk, akik a Nagy László halála után támadt úrt a fiatalabb nemzedék soraiból a legtöbb tehetséggel igyekeznek betölteni, s legmértöbb és legavatottabb őrzői költői örökségének, mindenekelőtt Csoóri Sándorra hivatkozhatunk: költészetünk bartóki vonala – mások rokon törekvéseivel együtt – az ő Bartók-modellt fejtegető és újraértelmező tanulmányaiban, Nagy László líráját elemző esszéiben és egy új népiség felé mutató költészetében folytatódik és revelálódik.

A *Jönnek a harangok értem* levonatát még látta a költő, a korrekúrárt maga készítette el, de a kötet megjelenését nem érthette meg. A kötetet a Magvető Kiadó 1978-ban a könyvhétre jelenteti meg: mindössze négy hónap telt el a költő halála

óta. A posztumusz mű a könyvhét legkeresettebb könyve. Még ugyanebben az évben a Magvető újból kiadja Nagy László összegyűjtött munkáit. A *Versek és versfordítások* új, második kiadása bővebb az előzőnél, és könnyebben kezelhető formában – három kötetben – adja közre a költő műveit.

Az utolsó verseskötet megjelenése, valamint az életmű újbóli kiadása lendületet ad a kritikának: elmélyült elemzésre, önvizsgálatra, önmagával való szembenézésre, néhány korábbi ítélet felülvizsgálatára készíti. A gyászévben csaknem két tucatnyi tanulmány, kritika foglalkozik a folyóiratokban Nagy László költészetével. Ha a korábbi megnyilatkozások némelyikében a fennmarások és kifogások kaptak hangot, most a kritikát az egyöntetű elismerés s egy részét a – talán a rossz lelkiismeretből fakadó – himnikus, sőt eufémikus megközelítés jellemzi. Nem lehet szemet hunyni afőltt, hogy – bár az életmű-kiadás módot adna a teljes költői pálya áttekintésére – a kritika egy része eléggé eklektikusan közeledik a költő munkásságához, s a hangsúlyt csak egy-egy kiemelt pályaszakaszra helyezi. Azok is, szerkesztők és recenzensek, akik nem olyan régen – másfél, két évtizede – még a költő „válságáról”, „tévedéseiről”, „ingadozásáról” írtak vagy közöltek írásokat, most a hódolók közé állnak. Persze, ahogy annakidején nem árthatott Nagy László költészetének a gáncs és ellenvetés, költészete most a szirénhangok ellenében is sértetlenül őrzi meg etikus elkötelezettségét, fájdalmas emberi jajszavát, maradandó értékeit.

A költő halott. Verseit nem mondja többé az író-olvasó találkozókon, szerzői estjein, az Élet és Irodalom-, az Új Írás-esteken. A korábinál is nagyobb szerephez jutnak verseinek értő tolmácsai, az előadóművészek, a közvetítők, a szövegek megszólaltatói, közülük az egyik legtehetségesebb: Hegedüs D. Géza. A Hungaroton Vállalat 1979-ben Nagy László emlékére nagyalakú hanglemez ad ki. A borítóról Molnár Edit fotója, a költő bőrzekés alakja, barázdákkal televezett arca, „dérre ijedt haja”, jellegzetes, ajakkerekítő szájtartása néz ránk. A lemez két oldalán ötven percnyi időtartamban az egyik legautentikusabb Nagy László-előadó, Berek Kati mondja el a költő öt művét, két „hosszú énekét”, a *Rege a tűzről és jácintról*-t és a *Menyegző*-t, valamint három rövidebb versét. „Tegnap még a kortársai voltunk, s letünk mára mindnyájan az utódai – írja Koczkás Sándor a hanglemez borítólapján. – Mert Nagy László a „legfényesebb árvák” – Ady, Barók és József Attila – nyomába szegődött. Kilépett a mindennapi időből. S művei már friss hagyományként folytatják létüket a költői és a nemzeti örökség szerves folyamatában.” Verseinek sorsa, művészi közvetítése a legavatottabb értelmezőkre, a művek tolmácsolóira van bízva. „Aki közül az első és a legkritikusabb, legszenvedélyesebb Berek Kati. Aki meglette és újjáteremtette a Nagy László-versek szívdobogását: drámai lényegüket, ellentétekben torlódo erejüket.”

Ugyanebben az esztendőben *Adok nektek aranyvesszőt* címmel megjelenik Nagy László prózai írásainak gyűjteménye. A kötet önéletírásokat, ars poetica értékű valomásokat, műveinek keletkezéstörténetét foltáró megnyilatkozásokat, a műfordításra vonatkozó nyilatkozásokat, irodalmi és képzőművészeti tárgyú jegyzeteket, kiállítás megnyitókát, glosszákat, interjúkat és fotókat tartalmaz. A részben publikált, részben kéziratot anyagot Kiss Ferenc válogatta és rendezte el átgondoltan, a témák rendre s egy-egy tárgykörön belül időrend szerint. Az utószóban írja: „Nagy László... hátrahagyott írásainak egyik gyűjteményét e címen őrizte: Próza. Tervezte is egy ilyen kötet kiadását... Ezt az anyagot kiegészítettük az irattartó által nem őrzött, de publikált művek, interjúk nagy csoportjával.” A kötetet mi is jelen munkánk megírásakor haszonnal forgattuk. A könyv, ahogy a kiadó jelzi is, válogatás, s főként az interjúk fejezete nem tartalmazza Nagy László minden megnyilatkozását, még az általa javított, jóváhagyott s nyomtatásban megjelent interjúk szövegét sem. Természetesen – a bibliográfiák és saját gyűjtésünk alapján – ezekből is merítettünk. Levezetésének összegyűjtése, sajtó alá rendezése és publikálása további kiadói gond.

Amikor Nagy László szülőföldjére látogatott, gyakran költő-öccse, Ágh István is elkísérte. Egyik közös utazásukból született Nagy László gyönyörű prózaverse, a *Jönnek a harangok értem* és Ágh István vallomásos erejű tájesszéje, szülőföldrajza, az *Üres bölcsőnk járása*. Mindkét írás a Kortárs 1975. évi júliusi számában jelenik

meg először. A Móra Könyvkiadó 1979-ben Ezerszínű Magyarország címmel sorozatot indít az ország tájegységeinek a bemutatására, s Ágh Istvánt is fölkerik a munkára. Ágh a Kortárs-ban közölt esszéiből kifejlesztett s vele azonos című írással vesz részt a vállalkozásban. Könyve vallomás a bátyjával közös szülőföldről, a fölnevelő tájról, gyermekkorukról, az „üdvözítő emlékekről”. Számára Felsőiskáz éppúgy a Világ Közepe s a szülőháztól induló dűloutak éppúgy a nagyvilág meghódítására vezetnek, mint bátyja számára: a kötetben az egyik leghitelesebb szemtanú vall Nagy László gyermekkori környezetéről. A könyv magját alkotó íráshoz a friss élményeket még együtt gyűjtötték. Amikor a kötet megjelenik, Ágh István már csak halott bátyja emlékét idézheti föl a könyv utolsó fejezetében: „Visszaindulok a távoli kerembe, kistestvérségem virágai közé, a régi kutyákhoz és lovakhoz, arany asztagok közé, a teljes családdhoz. Kisgyerek leszek, és megíjítom bátyámat is, mindig tizenhárom lépés, tizenhárom év távlatában fiatalodva.” Majd valamivel később: „Kedélyre éppúgy nem lehet emléket találni, akár a bánatra. Inkább csak a vágyam mozgat a vasárnap déli asztal felé, ahol olyan nagyokat neveltünk miatta. Szeretnék ott ülni most is, mert akkor még élne, s én se vizsgálnám hajamban az ősz hajszálakat.”

Amikor Nagy László 1947 táján a költészet mellett döntött, nem mondott le végérvényesen a vizuális kifejezésről, a képzőművészet műzsájával továbbra is jegyben maradt, ám életében képeinek önálló, egyéni kiállításon való bemutatására nem került sor. Halála után egycsapásra életművének erre a területére is fény vetődik, s fontossá válik mindaz, ami Nagy László műhelyében született. Rajzaiból, festményeiből, vázlatáiból, tollpróbáiból, képi és verses ötleteiből, kézírásos és rajzos naplójának lapjaiból a hetvenes évek végén előbb Budapesten rendeznek kiállítást, majd a reprodukciós anyag országjáró körútra indul, és Kecskeméten, Nagykanizsán, Debrecenben, Pécsen és más városokban is bemutatják. Kecskeméten a faragókéssel dolgozó, fával, csonttal, kukoricacsutkával bánni tudó, játékkészítő Nagy László műveiből is kiállítást nyílik. A grafikai anyagból rendezett tárlat kecskeméti megnyitóján mondja Buda Ferenc: „Rajzaidról kellene szólnom, László, tolladról, teremő ujjaidról, halhatatlan kezéd vonásairól. Ám én nem akarok – tán nem is tudok – arról beszélni, amit tulajdon két szemével ki-ki magának itt helyben megtekinthet. Hisz helyzetünk kiváltságos, mint ahogy maga az alkalom is kivételes: műhelyed ajtaja kinyitva sarkig, szabad belépni mindenkinek.”

A képiró Nagy László műhelyének ajtaja a könyvkiadás jóvoltából 1980-ban valóban „mindenki” előtt kinyílt sarkig. *Szárny és piramis* címmel rajzaiból, festményeiből összeállított kötet jelent meg (Magyar Helikon), *Kisértet a bánat ellen* címmel pedig munkanaplójának, zöld fedelű, spirális füzeteinek több lapját adták ki: e kötetben versvázlatokat, költemények kézírással letisztázott szövegét, „firkákat”, képterveket, lapszéli rajzokat találunk (Magvető). Az utókor kíváncsisága legalább akkora erő, mint az alkotó természetes tartózkodása, szerénysége. Nyilvánvaló: ha egy nagy művész az alkotói pálya csúcán meghal, a szívhalál és a tragikus vesztesség döbbenetében egy csapásra – a szó szoros értelmében – minden hozzá fűződő emlék fontos lesz az utókor számára. Fogadjuk el a köteteket olyanoknak, ahogy megjelentek. Mindkét könyv igen átgondolt szerkesztő munka eredménye. A két kiadó mindenekelett szép könyvet, gondosan megkomponált albumot, könyvművészeti alkotást és nem olvasmányt akart létrehozni. A közölt anyag ciklusokra tagolódik. A rajzokat, a rajzos napló lapjait nyomtatott szövegek választják el, a képeket költemények „illusztrálják”. Bár a tartalomjegyzék utal a rajzok, a kéziratlapok keletkezési évére, a kötetek nem követnek időrendet, s nem törekednek teljességre. Különösképpen a *Kisértet a bánat ellen* közöl változatos, különféle jellegű és rétegezettségű anyagot: képi igényű rajzok mellett tollpróbákat, versfogalmazványok szomszéd-ságában kész versek letisztázott változatát, képversek rajzos vázlatá mellett bútorterveket, újsághírek és telefonszámok között ritmuspróbákat.

Valóban egy nagy művész műhelyébe pillanthatunk, hétköznapijait, munkamódszerét tanulmányozhatjuk, „egy másik életmű töredékét” ismerhetjük meg a könyvek-ből. Mindkét kötet elé Csóori Sándor írt szép és ihletett bevezetőt. A rajzokból, festményekből, rézkarcokból kikerekedő könyvről mondja: „a sose pihenő képzelet és

kéz közös hagyatéka. Látszólag melléktermék: az el-elkalandozó kedv zsákmánygyűjtése a szomszédos mezőkről. Lényege szerint azonban jóval több ennél: egy másik életmű töredéke. A betetőzött költői sors mellett egy csirájában maradt festői pálya lehetőségének a vázlata. Egy lemondás vissza-visszajáró lelkipurdalása és kísérete.” A műhelynaplóból összeállított könyv előtt olvassuk: „Ha valaki végiglapozza Nagy László ránk maradt spirális füzetait: a versek, a műfordítások műhelynaplói, a javított, az összefirkált kéziratlapok tömkelegét, egy újfajta napló titkaiba pillanthat bele. Egy metaforikus naplóéba, amely szinte képsorszerűen eleveníti meg a versért folyó, változatos napi küzdelmeket.”

A rajzos és főképpen a versvázlatokat tartalmazó lapok figyelmes tanulmányozása sokat elárul a költő ihletének természetéről, egy-egy vers létrejöttének előzményéről, folyamataról, az alkotás pszichikai hátteréről, a lírai én működéséről, s ezek a benyomások és ismeretek bizonyára hozzásegítik az olvasót a költő teljesebb és mélyebb megismeréséhez, megértéséhez. Innét tudjuk meg, hogy sajtó alá rendezett, de már posztumusz kötete, a *Jönnék a harangok értem* címlapjához az *Önarckép* című betűkép fölhasználásával a költő maga is tervet készített. Innét értesülünk arról, hogy a rádióból hallott napi információk, a hírközlés sablonjai hogyan épültek – új jelentést kapva – a versek szövevébe. Innét tudjuk, hogy a festéshez használt természetes anyagok közül a pesti bodza színe sötétebb, az iszkázi világosabb. Megismerjük baráti körét: kivel és mikor telefonozott. Tudomást szerzünk róla, hogy írás előtt a tollpróba ugyanolyan ihletfakasztó „hívószó” volt a számára, mint Krúdynek: a regényíró névalírását gyakorolta, Nagy László a Korniss Dezsőnek ajánlott vers címét írta le százszor...

Tűzhányó működését figyelheti közléről, aki ezeket az albumokat kézbe veszi. Persze ahány tüköt megfejtenek, legalább annyit homályban hagynak, illetve legalább annyit újabb sejtést, kérdést, rejtélyt involválnak. A versvázlatok tanulmányozása, a tollpróbák elemzése, a grafikai és a versmotívumok tüzetes egybevetése a jövőendő filológiai és alkotáslelektani vizsgálatoknak lesz a feladata. Az albumok segítik az utókor személyes kapcsolódását a költő szelleméhez, de senki se képzelje, hogy forgatásuk pótolhatja a kiérlelt, kész művek, a vállalt veresszövegek ismeretét, a költői szó hatását és erejét. A képi Nagy László is a költő életművére mutat.

A költő ötvenötödik születésnapjára – Sára Sándor rendező-operátor és Liska Dénes szerkesztő jóvoltából – elkészül az *Égi kőkényfák alatt* című film. Sára eredetileg arra vállalkozott, hogy bemutassa a költő gyermekkorát és szülőföldjét, a bakonyalji tájat, ahogyan Nagy László látta az esztendő körforgásában. A film előmunkálatai még a költő életében elkezdődtek, a képek elkészültek, de a filmet nem tudták együtt befejezni. A hangfelvétel időpontját még megbeszélték a költővel, de újabb találkozássra nem került sor. Hosszú-hosszú tanácstalanság után – baráti segítséggel – készül el a háromnegyedórás film, melyet 1980 júliusában mutat be először a televízió.

Reményi József Tamás írja az *Élet és Irodalom*-ban: „Sára Sándor kamerája mintha a hirtelen megszakadt élet nyomait kutatná az elhagyott ösvényeken, az árválkodó falak közt, a gályás-kötényes bognár szertartásos mozdulataiban, a rajzolt lovacskák kúszva seregében, a faragott felületek fölnagyító mezőin. Az üres égboltot lassan betöltő, káráló varjúhad mintha a megmásíthatatlan elmúlást visszhangozná a hosszan kitartott totálképen. Akárcsak a befejező képsorban az elhallgató költő ünnepelesen rezzenéselen arca, a kulisszák nélküli térben, egyszerűségében üdvözülten.” A kritikus figyelme jól érzékeli a különbséget, ami a költő életében készült portréfilm és az emlékidéző alkotás között szükségképpen megmutatkozik: „Sára a hőse nélkül maradt filmanyag végső megszerkesztésében archaizál: a képek véletlenül előkerült archív felvételek töredezettségét, riadtságát hordozzák. Hiszen *főlidézni* kell ma már azt, aki nemrég még résztvevője volt a közös munkának. Innen a szöveg legpuritánabb illusztrációinak is leletjellege, kincsfényessége. Mintha a táj is az eltávozott ember hagyatéka volna.”

Az egymást követő évek növelik a távlatot Nagy László életművéhez. Előadó-művészek egyre gyakrabban illesztik műsorba verseit. Hazai és külföldi barátai, író-társai érzik sürgető kényszerét, hogy emlékezzenek rá. Fialatok indulnak el, hogy

bejárják szülőföldjét, gyermekkorának tájait. Szobrászok fogalmazzák újra arcvonásait: Ajkán 1980. április 11-én, a költészet napján fölállítják Vigh Tamás alkotását, a pécsi országos kisplasztikai biennálén Trischler Ferenc portréja kap díjat.* Verseit macedón, bolgár, angol, orosz, finn nyelvre fordítják. Bulgáriában, a görög határ közelében, a Rodope hegység egyik rejtett, vadregényes völgyében, Szmoljánban, ahol korábban díszpolgárrá választották, emléke őrzésére utcát neveznek el róla, és múzeumot rendeznek be.

Tisztelete évről évre nő. Még a nevével visszaélő vállalkozás is – fonák, torz formában – szavának súlyát igazolja. „Nem én patronálom azt a személyt – nyilatkozik Szécsi Margit 1981 februárjában –, aki egy (érzésem szerint valótlan hivatkozásokkal összetoborzott) Nagy László-kör nevében emlékestet hirdetett január 30-ra, a Népszabadság és más lapok hírrovatójában. Rám való hivatkozása mindenestre hamis.” Am ugyancsak Szécsi Margit jelenti be az év márciusában, hogy elkezdte a Nagy Lászlóval foglalkozó irodalomtörténeti kutatómunkát, s minden rávonatkozó dokumentumot megőrzés céljából összegyűjt, mivel „a tulajdonomban levő otthont, ahol ő élt és alkotott, máig változatlanul tartottam meg, s a jövőben is az ő emléklakásaként kívánom megtartani”.

1981 tavaszán, e sorok írása idején – nem elégedve meg a személyes találkozások elevenen megőrzött emlékével, művei és a róla szóló írások ismeretével – magam is elindultam, hogy fölkeressem Nagy László ifjúságának színterét, a széljárta Somló hegy vidékét, a szülőfalut és diákévei városát, Pápát. Láttam a faluszéli, elhagyott szülőházat, melynek sárból vert, mézspikkelyes falát a Zöld Agyal már régen kikezdte, s az elárvult jászlát, ami elé nem állnak többé tomboló paripák. A ház elé éppen akkor érkeztem, amikor a Veszprém megyei Tanács elnöke és deputációja azt mérlegelte, mit lehetne tenni az épület megmenéséséért, irodalmi emlékhellyé alakításáért. Láttam az édesapa sírját a templom mögötti temetőben, az ádáz iszkázi földben. Láttam a falusi népiskola apró ablakait, ahová elemibe járt, és olvastam Kiss Jenő tanító úr kezevonását, aki az iskolai anyakönyvbe két egymás utáni esztendőben azt jegyezte Nagy László neve mellé: „Betegség miatt nem osztályozható.” Beszéltem az édesanyával, Vas Erzsike nénivel, aki megmutatta Lackó fia leveleit és az utolsó karácsonyi rajzos üdvözlőt, a csupa zölddel és csupa arannyal festett három betlehemi pásztorot. „Az utolsó leveleiben is azt írta, hogy javíttassuk meg a házat...” „A Laci nagyon jó gyerek volt... Meg olyan eleven is... Mindig szeretett fára mászni...” Jártam Pápán, a pokol tornácának mondott, nemszeretem városban. Elém tették iskolai bizonyítványait, az érettségi vizsga jegyzőkönyvét, tanárainak, osztálytársainak névsorát. Tudom, hogy hol lakott, mit látott, amikor kinézett az alacsony diákszoba ablakán, s melyik utcán járt iskolába... Sokat tudok róla, s valójában mégis nagyon keveset.

Amire az utazás jó volt: Nagy Lászlót nem a porladó anyag, nem a tárgyak, nem az emlékek, Nagy Lászlót a versei, a szavak zenéje őrzi meg. Mert „a vers Pelikán / valakihez pirosa áttör időn s ködön”. Ha valamiért hasznos volt élete útját végigkísérni, pályáját bejárni, e tanulmányt megírni: az a művek ismeretére, olvasására mutató sürgetés.

„Verseimben hatalom van” – írta – írhatta! – reménykedve, szerénytelenség nélkül.

Változtassuk meg a szavak sorrendjét, s ezzel adjunk nyomatékot a magunk számára üzenetének: Hatalma verseiben van.

Műveinek legteljesebb gyűjteménye, a *Verseik és verstordítások* 1981-ben a könyvhétre újból megjelent. Hat éven belül harmadszor.

* Trischler Ferenc Nagy László-portróját azóta a *Jelenkor szerkesztőségében helyeztük el.* (A szerk.)

„A VÉGSŐ SZIVÁRVÁNY“

Szécsi Margit: *A Rózsaszínű Dzsip*

Mentőkötelet nyújthat-e az ember az embernek? Esményei hulltán, hazugságok tüskéiől felsebzetten röptethet-e még az ember másokat? Vagy már mindent a végsőkig redukálva csak szemlélődni kíván? Feledve összes hajdani indulatát és a küzdés konok akaratát? Mert a resignáció bölcsessége is egyfajta szabadság: elszakadás mindattól és fölülemelkedés mindazon, ami addig köződés volt, a létezés mámoros öröme, határtalan és korlátlan szerelem.

Az elmúlt évtized elég gyakori keserű könyvei között is kitűnően keserű Szécsi Margit *A Rózsaszínű Dzsip* című verseskötete. Rejtettebb, visszafogottabb és fokozottan áttételes líraisága szövevényéből olykor meghökkentően lobbann fel a közvetlen, a személyes panasz:

Ami kívül csalódik
itt van, de fénybe-zárva
Szobám fűtött és cifra:
egy kannibálnak álma
(*Oltalom*)

Persze e személyes megrendülés költői érvényességet csak úgy érhet el, ha többlete van. Ha a csalódás nemcsak az egyén, az egyszeri személyiség körletéből fakad, hanem a költői én ama megemelt, általánosabb nézőpontjából, amely emberek, emberi közösségek vélt vagy valódi érdekeivel keveri el, forrasztja össze a maga érzéseit és felismeréseit. Szécsi Margit lírai személyiségétől sohasem volt idegen, sőt a lényegéhez tartozott a világgal való perlekedés. S ennek jegyében gyakoriak voltak verseiben a világ pofájába vágott fintorok, a dühös vagy játékosan kíméletlen versfricskák. De mindezeket folyton ellenpontozzák a költői én lágyabb, szelídebb dallamai: bensőséges dalok és tündöklő látomások, létezést ünneplő ódák, játékos tündérkedések és az alkotás, az emberi tartás otthonosságát magáévá érlelő, vissza-visszaidéző elégiák, rapszódiaik.

Hat évvel ezelőtti verseskötetében, az 1976-os *Birodalom*-ban föltűnt már azonban egy szikárabb poétikai tartomány határvonala: a „Kassák ifjúságá”-t megidéző *Madár-e az Denevér?* című poéma. Az érzelmi azonosulásól tudatosan visszahárító, azt megkerülő, attól elidegenítő hatások lepik meg az olvasót: a nyers és különös módon elegyített valóság-elemek, a raffináltan egybehangolt és egymást ellenpontozó ritmusjátékok, -változatok és a szinte csupasz, logikai horgaikkal belénk csimpaszkodó gondolatok, amelyek hol költői kérdésként, hol direkt fogalmi formában nyugtalanítanak, szembesítenek a világgal.

E szikárabb poétikai tartományban vezet bennünket kísérletezve-próbálkozva új kötetében tovább Szécsi Margit. Költői múltjának metaforikus-látomásos „lírai fényűzése” mintha tűnőben, visszahúzódban volna – még akkor is, ha ebben az új verseskötetében is a többséget még az ilyen, nála hagyományos fogantatású költemény alkotja. Egyre több jele mutatkozik ugyanakkor annak, hogy egy másfajta poétikai képlet, megoldás irányába kíván elmozdulni, amit ideiglenesen és jobb híján fogalmi tárgyiasságnak nevezhetünk. A hangsúly a jelzőn, a fogalmiságon van, a fogalmak tárgyiasságán, tárgyszerűségén. Ilyen értelemben Szécsi vállalkozása markánsan elkülöníthető a költészetünkben régóta hagyományos leíró tárgyiasságtól és a modern

líránkban oly jelentőssé növekedett elvont tárgyiasságtól, az objektívizáló költői áramlatoktól.

Ez a fogalmiság, pontosabban ez a fogalmi elemekbe kapaszkodó költőiség különös alapegységként is megjelenik a kötetben. Anagrammás sorokból játékos-furcsán egymásra halmozott szó-grimaszok felelnek vissza a cimben megadott szóra, mintha a hangforgatások, a betűcserék némelyikében valamilyen ironizáló-relatívizáló logika munkálkodna. A hívó címszó: *Társadalom*. S erre ilyen anagrammák ütnék vissza, olykor szinte feleselnek: „Adat s morál. / Almád torsa. / Armadás Lót / s áldó Marat. / Áram s oldat. / Ma ád s tarol. // Rostám a dal.” Nem kevésbé szellemesek a *Történelem* kiforgatásai: „Tér, ötletnem. / Lőtér, menet. / Rémlő tente / élnem töret. / Lemérte önt.” Aligha gondolhatja azonban akár a költő, akár az olvasó, hogy az irodalmi szójátékok, az anagrammás jelentés-változatok bármennyire is találó véletlenei vagy máskor kissé erőltetett szófordulatai valódi, maradandó költői értéket, a kötet egészét meghatározó mondanót jeleznek. De irányultságot mindenképpen: a fogalmi tájolás egyértelműsége és a korábról is ismert metaforás-jelképes lírai kifejezés többértelműsége új minőségek kialakulását segíti elő Szécsi friss kötetében.

Az új minőségek mélyén kiáltó és végletes érzelmi egyoldalúság. Mintha kihalt volna a világból minden, ami megértő bensőség, minden, ami idill, mintha világ és harmónia egymást eleve kizáró lehetőségek, létformák, fogalmak formájában léteznének körülöttünk. Elhullott, szétroncsolt illúziók tompa puffanásait közvetíti ez a kötet, a kiábrándultság nehéz, ólmos állapotait. A *Mennybe menendő hajó* kavargó látomásai végén, a poémát záró sorokban micsoda rezignáció: „Mennyit törekedtünk hiába, / amíg megértünk a halálra”. S a kötetet nyitó lírai szösszenében ugyanaz a lemondó kiszolgáltatottság-dallam, mint az anagrammákból logikus válogatással előállított aforizma-jellegű, epigrammaszerű ítéletekben: „Végesből végtelenre, / kardomra-tűzött perre, / halálos szerelemre: / születtem életemre”. Csak ez utóbbiban a lírai jelenlét fojtott fájdalomra is olt rezeg és szíven üt.

Mintha nem volna menés az emberi létre és értelmes indíték a megújító, röptető szerelemre. Olyan árván didergünk becsapatások és csalódások, kiforga ott eszmék és eszmények végtelen csapdáiban, nem szűnő alagútjaiban, mintha a dermedt magány volna az egyetlen autentikus emberi helyzetünk. Így növekszik jelképes vízióvá a „hóbánya” képzete Szécsi Margit azonos című poémájában. Mert mint magába hullva, léttől dideregve állítja: „Világunk az utazónak / rideg hóbánya csak”. Ahol „bundásan, hó-susogásban / vér a jégnek rokona. / Rideg trónuson. Dózsa-főn / deres a vaskorona”. Mi marad ilyenkor az embernek? Visszavonulás a belső steril világba, az álmokba, az ábrándokba, amelyeknek érvényességét nem zavarhatja meg mások érdeke, a miénktől eltérő akarása, a világ labilis egyensúlya. Alternatíva ez is, ha már olyan az élet, hogy eszményeitől, áramlásaitól folyton hőkölni kell. Ezért füttyögi, veri monoton ritmusba a keserű kiábrándulás didergető dallamát a költő: „álom az oldás, a kötés, / álom a remény, a tény / álomban élünk, s meghalunk / a magunk dicsőségén, / a magunk kötelén, / mert álmaink, legalább ők / magunkból vannak, s magunk / a magunk-varrta álomban / élünk és meghalunk”. Vagy ez az alternatíva csupán okozat? Az emberek nem azért menekülnek az álmaikba belső világuk steril övezeteibe, mert az nekik jó. Azért csupán – mint Szécsi írja –, mert „hályogos szemükbe a végső / szivárvány belefagyott”.

A végső szivárvány? Kulcs-képzet ez a metafora, ez a szókapcsolat Szécsi Margit újabb verseiben. Nyitja a kiábrándult keserűségnek is. Kiábrándulni csak az tud, akinek szigorú eszményei vannak. Aki nem a szétzúllott világhoz, hanem annak új-rarendeződéséhez ragaszkodik. A *szivárvány beszéde* című költeménye éppen erről a tartásbéli magaslatról fogalmaz meg érvényes szavakat. Mintha a szivárvány tene szemrehányást a letarolt, a hitét veszteni látszó csüggedőnek: „Kit futtában felszív a nyár / s fürgeteg lehang: / ó ember, velem mi volnál! / s nélkülem mi vagy! // Én a könnyben és közönyben / egyaránt: vagyok. / S jaj neked, ha a szivárvány / nézetlen sajog”. Szubjektív megrendülés, emberi kiegészés és a remény, a szivárvány objektív szükségszerűsége között az utóbbi a döntő, a távlatos szó.

Még akkor is, ha a végtelen kiszolgáltatottságot, az emberiség patt-helyzetéből adódó mai reménytelenséget kell kidalolni. Mint a címadó költeményben, *A Rózsaszínű Dzsip*-ben vagy a kötetet záró *Piros kabátban* című poéma zuhatagos-litániás, keményen szókimondó soraiban. Egymást letaroló, kioltó, metaforikussá növekvő fogalmak ejtik rabul előrehaladásában az emberiséget: „cimboraság – hatalom; hadseregek – temető”. Nem is a fogalmak, hanem az általuk megjelölt, a mögöttük megbújó emberi, az egész emberiségre jellemző tulajdonságok (ösztönök, rontó, mindent devalváló hajlamok, ki tudja micsoda – sem a költészetben, sem a tudományban, de talán még a politikában sem pontosított, megnevezett – „démoni” erők, romboló érdekek?) rántanak vissza minden messzire nyújtózó humánus ábrándot, igényt, lendületet. Csak átkozva, megtagadva lehet emlegetni őket, s az állhatatlan emberi természetet, miközben Nagy Lászlónak üzenve jövődö halottak ügyében, „piros kabátban” járja a költő „a temetőt”.

Hiszen hiába az eleinte fénylő jelszavak, a sokak igaz érdekeit is kifejezőhordozó nagyerejű jelképek, – az idő vagy az emberek falvédő-szövegekké, rongyszőnyegekre szőtt idilli, már-már semmire se jó ábrákká koptatják őket. A minden elemet kopárrá, szikárrá csupasztító, az esztétikus-poétikus emelkedettséget magától elutasító, a kassákos kezdeményeket újraéllő poétikai magatartás és megformálás ereje éppen a fogalmi tárgyyszerűségben rejlik. Nem az etikai tartás kiküzdése már a tét, hanem a történelemfilozófiai bizonytalanság túlhaladása. Ehhez kellene a sejtető-körülíró és valamilyen mértékben mégis célratartó fogalmi jelölések, amelyek maguk köré szervezik a litániás mondandókat, az átkozó ráolvasásokat, a vilódzó metaforikus képzeteket. Szécsi poémája különös módon olyan mondandóval birkózik, olyan szorongást kiabál ki a világba, mint amit lassú sodrású, de drámaivá sűrűsödő új epikus művében, „Az évszázadnál hosszabb ez a nap” című regényében Csingiz Ajtmatov tár elénk. Ki érti a világot, ha minden érvényes emberségért, minden egyszerű igazságért ilyen értelmetlenül és tehetetlenül vergődni kell? A költőnél mindez nem a történések, nem a kompromisszumok és a nagy érdekek logikai csapdáiban gyötrődő egyszerű emberi vágyak, érzések főlegesen tragikumaként jelenik meg. De messzire szóló lírai kiáltásban: „A vásznak mögött a történelem védtelen”.

Illúziókat veszteni, eszményeket tisztogatni is érdemes, ha van miért. Sebződni is megéri, ha jobban látjuk azt, ami volt és van. Mert nyújthat az ember mentőkötelet az embernek! Ha a másik, az emberiség megérti és él vele. (*Magvető*)

EGY MUNKÁSEMBER ÉLETÚTJA

Gyurkó László életrajza Kádár Jánosról

Gyurkó László Kádár Jánosról írott kötete az idej könyvhét nagy sikere volt. Ebben két összetevő játszott lényeges szerepet. Az egyik: Kádárról, aki pedig több mint negyedszázada áll az ország élén s négy évtizede egyik vezetője a kommunista pártnak, eddig egyetlen életrajzi feldolgozás, összegző életírás sem készült. A másik: Gyurkó László könyve, amellel, hogy kitűnő portrét rajzol a mai Magyarország legnépszerűbb emberéről, sokkal több, mint biográfia. Címének megfelelően – *Arcképvázlat történelmi háttérrel* – Kádár alakját úgy állítja az olvasók elé, hogy fejlődését, személyisége formálódását beágyazza az ország történetének huszadik századi változások folyamataiba – egyén és közösség dialektikája tehát már a mű alapvető koncepciójában, szemléleti rétegeiben, elvi organizmusában is erőteljesen érvényesül. S e kettő egységként mélységesen tükröződik a műben az a marxista politika, filozófia, ami Kádár Jánosnak éppúgy személyes meggyőződése, mint a vezetésével dolgozó kommunisták százezreinek s a velük szövetséges pártönkivüli millióknak: a szocializmusnak a legemberségesebb társadalmi rendnek kell lennie, mert feltételeit nap mint nap az emberek teremtik meg – nincs az a mégoly nagyrahívott kommunista vezető, aki az emberek meggyőzése, munkája, akív részvétele nélkül bármit is elérhet. Gyurkó Kádár-életrajza pregnánsan és plasztikusan tükrözi, hogy az embereken múlik minden.

A szerzőnek könyve írásakor igen nagy nehézségekkel kellett szembenéznie. Mindenekelőtt meg kellett küzdenie Kádár János szerénységével és szemérmességével. Kádár nem szeret úgy szerepelni, hogy róla legyen szó, rendkívül idegenkedik attól, ha személyét vagy tetteit emlegetik. Úgy érzi, hogy az ilyesmi elválasztja vagy éppenséggel fölébe emeli őt azoknak, akiknek sorsával, gondjával egy életen át osztozott. Mindeddig Kádár azt sem engedélyezte, hogy személyéről a televízió portréfilmeket készíthessen – jöllehet ez már akárhány közéleti emberünkkel megörönt. Gyurkó is mindössze három napot kapott tőle, hogy a múltjáról kérdéseket tehesen fel.

S az írónak szembe kellett néznie a műfaj rendkívül terhes hazai előzményeivel – a személyi kultusz örökségével is. Olyan közönség számára kellett megalkotnia Kádár János biográfiáját, amelynek jelentős része még igen jól emlékszik arra a kötelező magasztalásra, amellyel a párt előző legfelsőbb vezetője önmagát körülvetette. Rákosi Mátyás és klikkje az olyan, ma már komikusan ható, ifjúságunk számára meg éppen alig hihető állandó epitheton ornansokkal, mint „nagy tanító”, „bölcsh vezér”, „népünk szeretett atyja”, „a nagy Sztálin legjobb magyar tanítványa” hosszú időre eljászotta idehaza a kommunista vezető tekintélyét, a tömegek nálunk azóta bizalmatlanul fordulnak el attól, ha egy személy egyedülálló méltánylásáról esik szó. Az ilyesmi azonossá vált köztudatunkban egy rossz politikai gyakorlat felidézésével.

S végül az is nehezítette Gyurkó munkáját, hogy ebben az életrajzban igen nagy politikai nehézségek leküzdéséről, bonyolult társadalmi ellentmondások és dilemmák feloldásáról – azaz folyamatos helytállásról kellett számot adnia. Egy sor olyan tényről kellett ábrázolnia, amelyek eleve kínálkoztak arra, hogy az író kiszinezze, művészileg kiaknázza, igazi drámaiságukban a közönség előtt megjelenítse őket. Mind ez azonban veszélyeztette volna az ábrázolás erkölcsi-emberi hitelét, politikai kihatását, így az írónak ezáltal eleve le kellett mondania arról, hogy elsősorban író le-

gyen. Olyan egyszerűnek és természetesnek, tényszerűen hitelesnek és lényegretörően racionálisnak kellett végig maradnia, mint maga Kádár. Könyvéről nem is mondhatunk elismerőbbet, mint hogy méltó annak emberi formátumához, akiről szól.

Ha valaki meg akarja találni a kádári magatartás és politikai gyakorlat kulcsát, olvassa el ezt az életrajzot. Egyik összetevőjét már a származása megadja. Kádár János csakugyan elmondhatja magáról: „Az utca és a föld fia vagyok.” Egy szülőfalujából messzire elkerült cselédlány „törvénytelen” gyermekeként született, s hat esztendő koráig falusi nevelőszülőknél nevelkedett. Életút a századelőn mélyebbről aligha indulhatott. Kádárnak tehát már eszmélésétől kezdve küzdenie kellett: érzékelnie az adott valóságot, és szembeszállnia vele.

Szerencséjére viszont ez a valóság a legkülönbözőbb oldalaival fordult feléje. Gyermekkorában a falut ismerhette meg: a szalmatetős, zsúpfedeles, petróleummal világított parasztviskókban két dolog mindörökké élményévé vált – az izomszakasztó munka és a távlatatlan szegénység. Itt kapta az első „marxista” oktatást, azt, hogy „a szegény ember gyerekének mindig dolgoznia kell.” Innen került a nagyvárosba, ahol anyja újságkihordóként, viceházmesterként tartotta el őket (Gyurkó meg is említi a József Attila-i gyermekekkel való meglepő azonosságot!), a fiatal Kádár pedig inasnak ment, sópörte a műhelyt, trógerolta a szállítanivalót, nyelt és túrt az írógépszerező szakmában, majd sétált a „köpködő”-n, mint a többiek. S itt kapta – ha nem is fogad a meg – tulajdon anyjától a második életre szóló oktatást: „Bitang népek ezek Jani, de nem tehetsz ellenük semmit. Ők az erősebbek.” Parasztok, munkások, kispolgárok után pedig a mozgalmi munka hozta meg Kádár számára azt, hogy megismerhette belülről az értelmiség életkörülményeit is: a Szociáldemokrata Párt VI. kerületi szervezetében összekötője lett a párt orvos- és művészcsoportjának. A szociáldemokratákkal való együttműködés itt éppúgy a vérévé vált, mint a különböző dolgozó társadalmi osztályok, rétegek egysítésének gyakorlata a közös célok megvalósítása érdekében. Kádárt az élet gyakorlata taniotta meg a népfront elvére. Arra, amit ma visszaemlékezve minden politikai munka alfajaként így határoz meg: „A valóságot semmilyen elméletnek nem tudtam alárendelni.”

Az emberek és életük, mindennapjaik, vágyaik és problémáik ismerete a legjobb kalauz a történelem megismeréséhez is, a történelem megismerése pedig óhatatlanul elvezet az emberi lélek és matria árnyalt és érzékeny felfogásához. Gyurkó könyve erre kitűnő tanúság: a kádári életút egyéni érvénye nagyon sokban elősegíti a hazai történelem vargabetűinek, zsákutcáinak megértését. A fiatalabb nemzedékek számos, a hazai történelemmel kapcsolatos kérdésükre frappáns és meggyőző választ kaphatnak ebben az áttekintésben. Ezek közül hármat feltétlenül érdemes példaképpen felemlítenünk. Így azt, hogy miként tudott a Horthy-rendszer negyedszázadon át változatlanul fennmaradni, elfogadtatni magát széles társadalmi rétegekkel is? Gyurkó könyve hiteles választ ad: eltekintve az erőszak és az elnyomás különféle módszereitől, 1918–1920 folyamatai a magyar baloldal nagy vereségét eredményezték. Az őszirózsás forradalom nem hozott békét, a Tanácsköztársaság nem osztott földet, a megalázó, a nemzeti tudatot szinte tönkre tevő trianoni diktátumot pedig a nyugati polgári demokráciák kényszerítették Magyarországra. Egy másik ilyen kérdés: hogyan hihették el a legszélesebb tömegek nálunk a Rajk-pert és a többi koncepciós eljárásokat? A Kádár-életrajz a történelem logikájával érvel: nehéz volt elhinni, de annak ellenkezőjét feltételezni – azt ti., hogy a párt legfelsőbb vezetői ilyen hazug gaztettre vetemednének – egyenesen képtelenség számba ment 1949–1951 táján Magyarországon. Kiváltképpen akkor, ha hozzávesszük, hogy a pártvezetés a megelőző évek során elért nagyszerű eredmények nyomán milyen nagy bizalomtökét élvezett. S azt a tényezőt, amire ugyancsak Gyurkó éles szemmel rámutat: ez törvényszerű pörökre akkor került sor, amikor a tömegek életében mélyreható pozitív változások is történtek. Ezek és ezek kerültek ez idő tájt felelős beosztásba, tizezernyi munkás- és parasztfiatalt vettek fel – az ország életében először – egyetemre vagy középiskolába, tizezrekhez érkezett el először a könyv, a színház, a nyári üdülés. Egy új életforma vonzása is hitelesítette tehát a tömegek szemében a szörnyű megtévesztést.

Nem kevésbé „rázós” a harmadik kérdés: ha 1956 novemberében Kádár János volt az ország legnépszerűtlenebb embere, s kormányának megalakítására az ország népe általános sztrájkjal válaszolt, hogyan valósulhatott meg utóbb a magyar csoda? Az, hogy mindössze fél esztendővel később, május 1-én már csaknem félmillió ember gyűlt össze a Hősök terén, hogy meghallgassa a párt első titkárát, s hogy a szocialista konszolidáció oly hihetetlenül gyorsan végbement az élet minden területén? Erre a könyvben maga Kádár adja meg a választ: 1956 októbere nemcsak ellenforradalom volt, hanem nemzeti tragédia is. Ez az axióma meghatározta a módszereket: a szocialista rend helyreállítása nem mehetett fájdalmak és gyötrelmek nélkül, de a vezetés szívósan törekedett arra, hogy az elengedhetetlenül több szenvedést ne okozzon az embereknek. Annak idején Kádár így írt: „Az új társadalmi rendszer, egy új világ születése nem megy kínok és keservek nélkül. A mi pártunk éppen ezért kötelességének tartja, hogy úgy harcoljon az újért, úgy valósítsa meg az újat, hogy ne járjon a szükségesnél több problémával se a társadalom, se az egyes emberek számára, mert abból a társadalomnak haszna nincs, az új születését nem gyorsítja és nem segíti, tehát kerüljük el, ha lehet.”

Gyurkó életrajzának egyik legjobb része az a mini-antológia, amelyet Kádár János beszédeiből, írásából állított össze. Egyik szentencia, aforizma, axióma, sarkigazság követi itt a másikat – mindenfajta társadalmi, közéleti tevékenység szemléleti útmutatóját adva az olvasó kezébe. E gondolatok olyan dialektikát tükröznek, amely évtizedek élettapasztalatának, valóságismeretének általánosításáiból született, amely nemcsak a célokkal, a feladatokkal és a programokkal számol, hanem azoknak az emberi természetével, alkatával is, akiknek mindezt meg kell valósítaniuk. Az ideálok mellett a lehetőségekkel, a feltételekkel, egyéni törekvésekkel – az érdekekkel is. Beleélve magát minél több és többféle ember helyzetébe, körülményeibe, gondjaiba és vágyaiba, egyszerre gondolkodva a vezetés és a népmilliók fejével. Ezek a szentenciák megvilágítják annak a titkát, hogyan lett hazánk 1956 tragikus ősze után Kelet-Közép-Európa legegyszerűsebben fejlődő szocialista országa. Egypárat ideirok azok közül, amelyeket a legidősebbeknek tartok:

„Az elmélet a gyakorlatért van, más értelme és rendeltetése nincs. Nem azért tanulunk, hogy tanuljunk, hanem azért, hogy jobban dolgozhassunk. De ez nem igaz fordítva, és ez nagyon lényeges. A gyakorlat nem az elméletért van. A gyakorlat – maga az élet. . . A tömegek nem azért vannak, hogy az élettől elvonatkoztattott, jól vagy rosszul összetakolt elméleteket vagy téziseket próbáljanak ki rajtuk.”

„. . . nagyon fontos dolog, hogy sohase istenítsünk senkit a fiatalok szemében, és ne rajzoljunk ideális képet az élet reális tényeiről.”

„Be akarjuk vonni a legkülönbözőbb felfogású embereket az ügyek intézésébe, azzal az egyetlen feltétellel, hogy támogatják a szocializmust.”

„Van véleményeltérés kommunisták és nem kommunisták között, és lehet kommunisták között is. Gondolkodó emberek között van árnyalati, kisebb-nagyobb eltérés. És ez nem helytelen. A helytelen az, ha ezt elhallgatjuk.”

Kádár János személye, a kádári politika ma az országban a létbiztonság garanciájává, letéteményesévé, majd hogynem jelképévé vált. Annak zálogává, hogy ha valaki manapság nálunk becsülettel dolgozik, két dologban bizonyos lehet. Abban, hogy személye mindenfajta hatalmaskodó hivatalos eljárástól sértetlen marad, s abban, hogy a kenyere, tisztas megélhetése holnap és a távoli jövőben is egyaránt meglesz. A történelmi tapasztalatok alapján azt mondhatjuk, hogy ez Magyarországon – s bárhol a világon – nagy szó.

AZ ALKONY ÉVE

Rónay György regénye

Az alkony éve először 1947-ben jelent meg, a háborús idők félelmeit lassan maga mögött hagyó magyar irodalom új vállalkozásai között. Szerkezetileg rendkívül egységes, mondánivalóját tekintve igen sokrétű regény, amely egy meglehetősen zárt társadalmi csoport ábrázolása révén közli e gazdag írói mondánivalót. A cselekmény helye, ideje és szociológiai kerete pontosan meghatározott: a történet Budapesten és a Balatonnál játszódik 1943 tavaszától 1944 tavaszáig. Szereplői szinte kivétel nélkül alkotó értelmiségiek: művészek, írók, tudományos kutatók, irodalmi kritikusok, illetve annak a polgári (nagyipolgári) rétegnek a tagjai, amelynek ugyancsak zárt világával e művészértelmiség élete érintkezett. Ennek a meghatározott társadalmi csoportnak az életvitele szabja meg közelebbről a cselekmény színterét: a regény szereplőinek élete a Dunakorzón, a Belvárosban, rózsadombi, naphegyi és lágymányosi lakásokban, balatonföldvári és szárszói villákban folyik, a társas élet színterei a kávéházak, a hangversenytermek, a baráti összejövetelek. Ez a zárt értelmiségi-polgári világ alig érintkezik a társadalmi lét más szféráival, képviselői legfeljebb véletlenül tévednek a külváros homályos utcáiba, hogy nyomban visszatérjenek a Dunakorzó pompás fényeire.

A regényben ábrázolt művészértelmiségnek valóságos és személyes háttere van: szereplőiben az *Ezüstkor* című folyóirat körül gyülekező fiatal írókra és művészekre ismerünk. Az 1943-ban, mindössze két számban megjelent *Ezüstkor* a polgári humanista értelmiség törekvéseit fejezte ki: az emberiség nagy szellemi értékeit állította szembe a kor erkölcsi zűrzavarával, a fasizmus terjeszkedésével és a háborús pusztítással. Az *Ezüstkor* megalapításának erőfeszítései alkotják a cselekmény egyik szálát, a folyóirat itt *Auróra* néven szerepel. A regény főhősének: Kende Gyulának, a fiatal és tehetséges zongoraművésznek a korán (1944-ben) meghalt Faragó György a modellje, akinek az *Ezüstkor* tervezett harmadik számában *A zenei előadóművészet stílári törekvései* címmel jelent volna meg tanulmánya (e tanulmányról a regényben is szó esik). Az ő baráti alakját búcsúztatta Rónay György *Faragó Györgyhöz* című elégiája, s az ő emlékét idézte a *Négy prelűd Debussy modorában* című verse. Kende-Faragó körül a korszak irodalmi és művészeti életének ismert képviselői találhatók meg: a Mester alakjában a kiváló zeneszerzőre és zenepedagógusra: Dohnányi Ernőre, Baráth Géza alakjában magára a regényíróra ismerhetünk, de felfedezhető a valóságos modellje Szabó Miklósnak, a törtető kritikusnak vagy Balázs Palinak, a világ elől menekülő filológusnak is.

Az alkony éve mindazonáltal nem kulcsregény: nem egy irodalmi társaság és egy folyóiratalapítás története, ez csupán a regényvilág egyik alkotóeleme. Az epikus anyag valójában egy történelmileg meghatározott életérzést fejez ki: a hazai művészértelmiség egy részének szorongásos közérzetét a háború utolsó előtti évében, midőn a közelgő szörnyűségek (a német megszállástól a főváros ostromáig) már sötét árnyékot vetettek ennek az ifjú értelmiségnek az életére, törekvéseire és álmaira. Érdekes, hogy a háború, mint a korszak valósága, csupán utalások formájában jelenik meg a regényben: időnként olvasunk arról, hogy a háborús gazdálkodás bizonyos beszerzési gondokat okoz, vagy hogy éjszaka az ablakokat el kell sötétíteni. A háború egyetlen komolyabb jele egy balaóni légiriadó, amelyet Kende Gyula és szerelmese, Szegedy Eszter élnek át a szárszói strandon. Am ez a légiriadó is inkább ijesztő élmény, szinte „valóságfeletti” hallucináció, mintsem valóságos veszedelem.

Igen, a háború ekkor, 1943 és 1944 tavasza között még nem rázkódtatta meg igazán a magyar polgári értelmiség életét. Ez az esztendő, az ország német megszállásáig, a Kállay Miklós vezette kormány politikai taktikázásának és politikai illúzióinak időszaka volt: magyar „drôle de guerre”. A hátszág élhette a maga megszokott életét, a Dunakorzó kávéházaiban még szólt a zene, folytak az irodalmi viták, a balatoni strandon még virult a szerelem. A nyári fényben fürdő táj felett csak néha-néha hallatszott valami baljós moraj: a regény epikai világán is még ezek az aranyló fények ömlenek el, hangulatát azonban mintha már a távoli fenyegetések árnyékolnák be. A történetben mindvégig érződik valami névtelen és egyelőre megnevezhetetlen fenyegetés: hősei katasztrófák közeledtét érzik, s e közelegő katasztrófák ellen úgy próbálnak védekezni, hogy nem vesznek róluk tudomást.

A közelegő katasztrófák elől ez az értelmiségi nemzedék az álmok és ábrándok világába vonult. Menedéket a természet tündöklő csodáinál, nosztalgikus szerelmek varázsánál keresett, s közben „elmulasztotta, hogy illúzióit lehorgonyozza a valóságba.” Az *alkony éve* hősei Malarmée híres költeményét (*L'après-midi d'un Faune*) idézik, amely Debussy zenéje révén vált a korhangulat hiteles kifejezőjévé: „Aimais-je un rêve?” Álmokat szeretnek, álmok között élnek ők maguk is. „Álom – gondolta Ella. – Valóban, lehet, hogy csak egy álmot szerettünk. Egy álmot: ez volt az élet – egy álom, és egyszerre véget ér.” A regényvilágot az „ezüstkor” enyhén fájdalmas hangulata lengi be, egy nagy hagyományokra visszatekintő kultúra elvirágzásának szomorú tudata: ez a tudat kapott kifejezést a nemzedéki folyóirat, az *Ezüstkor* címében is.

Az „ezüstkori” érzés jut kifejezésre az alkonyat költői motívumaiban. A regény címében viseli az alkonyatot, Kende Gyula életének érzelmi fordulatai sorra alkonyat körül követhetnek be: alkonyatkor fedezi fel Szegedy Esztert egy dunaparti kávéház teraszán, egy balatoni alkonyatban élük át a szerelmi beteljesülés legjobb pillanatait. A regény felett az alkonyat elégikus érzése lebeg, a történet a lenyugvó nap és a kelő hold érzelmi erőerében halad. Mintha hangulata, szimbolikája Spengler kultúrfilozófiai látomását idézné fel: „Der Untergang des Abendlandes”. A regény is szorongató veszedelmekre utal, a közelegő éjszakára, amely szabad teret enged a rombolás erőinek. A regény cselekményét valóban az apokalipszis rémülete zárja le: a művésztársaság szétszóródott tagjai iszonyattal szemlélik az éjszakai égbolton világító tüzeket. 1944 áprilisában vagyunk, az első nagy budapesti bombázás kísérteties éjszakáján. Egy esztendővel korábban Szólád Anna, az ünnepeit színesítő még valami ismeretlen katasztrófától borzongva idézte Giraudoux *Elektrá*-jának végszavait, most valóra vált a rémisztő jövendölés: „Minden ég, minden, minden... És én akkor azt kérdezem: „Mi ez a fényesség? Mi ez a tűz? És a koldus azt feleli rá: Ez a hajnal.”

A hajnal, vagyis egy új élet kezdete. Az *alkony éve* az újrakezdés, az újjászülés ígéretével fejeződik be, a polgári művészértelmiség illúzióinak szertefoszlását nem tekinti egyszersmind egy kultúra, egy nemzet alkonyának, ellenkezőleg arra figyelmeztet, hogy a beálló sötétséget újra a fénynek kell felváltania. Történelmi távlatot nyit, és ezzel nemcsak Spengler pesszimista filozófiáját utasítja el, hanem egy nemzedék önbírálatát is kifejezi. Rónay György regényét (Ruttkay Kálmán 1948-as bírálatától Bodnár György 1981-es tanulmányáig) úgy fogadta az irodalomkritika, mint a polgári származású művészértelmiség önbírálatát, amely a háború után megnyíló új történelmi korszakokból visszatekintve ítéli meg ennek az értelmiségnek a hiányos valóságismeretét, visszahúzódtását a történelem zaklató kihívásai elől. Az *alkony éve* azokkal a csalóka ábrándokkal számol le, amelyek megakadályozták, hogy ez az értelmiség nagyobb történelmi felelősséget vállaljon, cselekvő magatartást tanúsítson a háborús évek alatt.

Az *alkony éve* elutasítja a polgári származású művészértelmiség mulasztásait és ábrándjait, egyszersmind fenn akarja tartani azokat a szellemi értékeket, amelyeket ez az értelmiség létrehozott és védelmezett. Az a zene ugyanis, amelyet Kende Gyula interpretált, és az az irodalom, amelyet az *Aurórá*t megalapító írói társaság képviselt, nem múlhat el az illúziókkal együtt a történelem vad tűzvészeiben. Az

„ezüstkori” nemzedék igazi értékének: a művészetnek, az irodalomnak, a kultúrának meg kell maradnia.

A zene, az irodalom, a kultúra nélkülözhetetlensége mellett tett hitvallás, egy pusztító világégés után s egy új történelmi korszak hajnalán, valóban úgy hangzott, mint felhívás, mint figyelmeztetés. Az író szavainak nemsokára az ötvenes évek szektariánus intézkedései adtak keserű aktualitást.

Rónay György regénye ilyen módon nemcsak a polgári származású művészértelmség önbíráta, hanem kulturális értékeinek védelme is. Az a társadalmi csoport, amelynek zárt világát *Az alkony éve* életre kelti, nemcsak ábrándjaihoz ragaszkodott, hanem valós kulturális értékekhez is, és ezeket az értékeket töretlenül mentette át, a rázuhanó éjszakában, az új történelmi korszak számára. Igazi történelmi szerepe ebben keresendő: a nagy humanus értékek megtartásában, gondozásában és áthagyományozásában. Ennek az értékvédelemnek szintén történelmi távlatok van. Milyen jellemző a tervezett folyóirat címe is: a valóságban, mint említettük, *Ezüstkor*nak nevezték a nemzedék rövid életű folyóiratát, a regényben ez *Auróra*-ra változott: az alkonyat jelképe után a hajnal nevére, az újrakezdés szimbólumára. S valóban, az *Ezüstkor* is méltán lehetett volna *Auróra*: munkája és tervei szerint nem egy kultúra alkonyáról tett tanúságot, éppen azokat a szellemi értékeket kívánta védelmezni és fenntartani, amelyek méltán épülhetnek majd be a háború után megnyíló új történelmi korszak kultúrájába. Az *Ezüstkor-Auróra* és a körötte gyülekező író- és művészcsoport végül is egy kezdődő történelmi hajnal számára őrizte meg az emberi szellem nagy értékeit.

Eme értékek vállalása és gondozása határozza meg a regény emberi ideáljait, azt a „karakterológiai”, sőt „antropológiai” képet, amelyet Rónay György rajzol hőseiről. Az *alkony éve* nemcsak művészregény, nemcsak nemzedéki önvizsgálat, hanem személyes jellegű jellemtani és bölcséleti példázat is, amely a különböző emberi magatartásváltozatok végső értelmét és értékét akarja megvilágítani. Ezeknek a magatartásformáknak két szélső példája van: az, amelyet Kende Gyula, illetve az, amelyet Szabó Miklós képvisel. A zongoraművész, akárcsak nemzedékének más képviselői, kezdetben kedvtelenül teng-leng emberi sorsának útvesztőjében, kiábrándultnak, üresnek érzi magát. Aztán, szerelmi csalódások után, az alkotó munkában, az emberiség nagy szellemi értékeinek védelmében és szolgálatában találja meg küldetését: igazi önmagát. A regényben ő képviseli teljes szellemi vértetben nemzedékének humanisztikus hivatástudatát, azt a gondolatot, hogy a kulturális értékek továbbadása és alkotó gondozásba vétele milyen fontos történelmi feladatot jelent.

Vele szemben Szabó Miklós áll, a kiadói szerkesztő és irodalomkritikus. Ő nem értéknek, hanem eszköznek tekinti a kultúrát, azért kíván közreműködni az *Auróra* megalapításában, hogy nagyobb befolyásra tegyen szert az irodalmi világban, s ennek a befolyásnak a növelésére használja fel Ilmer Olga váratlan szerelmét, majd az asszony által pénzelt kiadóvállalatot is. A zongoraművész körül gyülekező baráti társaság mindvégig ellenszenvvel tekint a szerkesztő gyanús alakjára, minduntalan lelepleződé történetére. Szabó más mint ők, neki nem a művészet a fontos, hanem a hatalom. A szerkesztő hatalomra éhesen, ugyanakkor kisebbségi érzéstől gyötörve próbál művészismerősei fölé kerekedni. Eszközeit sohasem válogatja meg, becsavagyó, egyszersmind öngyötörő természete sötét gyűlölködésbe hajtja. Alakjában annak az embertípusnak a kritikai ábrázolásával találkozunk, amely oly sok veszedelmet hozott a humanista kultúrára mind a két világháború között, mind az ötvenes években. Ez az embertípus szüntelenül az irodalomra, a művészetre hivatkozott, valójában viszont csak a hatalom érdekelte, s minden lelkiismeretfurdalás nélkül árulta el a kultúra ügyét.

Kende Gyula és Szabó Miklós egymásnak ellenjátékosai: együttesükben két emberi karakter áll szemben, sőt küzd meg egymással. A zongoraművész humanus értékeket képvisel, alkotó munkát végez, gazdag érzelmi életet él, a szerkesztő gyakorlatias érdekeket követ, kíméletlenül törekszik a hatalomra, érzelmi élete sivár. Kettőjük szembeállításában az író erkölcsbölcsélete jut kifejezésre: Kende Gyula és Szabó Miklós különös kettősének nemcsak társadalomkritikai és karakterológiai ér-

telme, hanem antropológiai, sőt metafizikai távlata is van. Az értékeket védő alkotó művész és a hatalom után törte ő gyakorlati szervező két egymással antagonisztikus antropológiai típust jelent: a művész érdeklődése, alkotó tevékenysége az emberi lét lényeges dolgaira irányul, a szervező csupán időleges és tartalmi sikereket hajszol. „Kende Gyula – hangzik a szöveg – magányos óráiban egyre többet tűnődött az élet gépiességén. Valami elkezdődik velünk akaratunk ellenére, a véletlen, a körülmények különös játéka folytán, s mi aztán engedelmessé válunk e folyamat tehetetlenségének, részt veszünk benne, ismét csak akaratunk, sőt sokszor kedvünk ellenére.” A zongoraművész azt keresi, hogy miként szabadulhat az életnek ettől a gépiességétől, s miként küzdheti ki a maga szuverenitását. A választ, nem sokkal e szomorú tűnődés után, egy Schopenhauer-idézet adja meg: „A boldogság csak a jövőben van, vagy a múltban; a jelen pedig sötét kis felhőhöz hasonló, melyet a szél áthajt a nap-sütötte téren: előtte és mögötte világos és fényes minden, ő maga azonban örökkön csak árnyékokot vet. Ezért a jelen soha ki nem elégíthet, a jövő pedig bizonytalan, s a múlt visszahozhatatlan.” Az élet gépiessége, a jelen zűrzavara ellenében Kende Gyula az emberi szellem időtlen értékeit választja, a szerelemben és a művészetben egyaránt a tökéletességet keresi. Utolsó koncertjének sikerét az okozza, hogy meg tudott szabadulni a köznapok terhétől, s tökéletesen át tudta adni magát a zene hatalmának, amely lényege szerint legyőzi az időt: „játszott, s úgy érezte nem is játszik; egész lénye föloldódik, ragyogni kezd, árad és hullámszik, boldogan beléömlik a lét áramába...” Szabó a léleknek ezt a benső szabadságát sohasem érte el. Története a hatalom után nem a szabadságot szerezte meg számára, hanem a kiszolgáltatottságot: minél látványosabbak voltak sikerei, annál jobban kiszolgáltatta magát az idő zűrzavarának, az élet gépiességének, a történelem kényszerűségeinek.

Az alkotó művész és a hatalomvágyó szerkesztő, a nagy kulturális hagyományokat képviselő értékvédelem és a napi érdekek szolgálatában álló szűk praktícizmus éles szembeállításának a regény szerkezeti rendjében és poétikai jellegének megformálásában is vannak következményei. A történet főhőse Kende Gyula, arra azonban gondja van a regényírónak, hogy a zongoraművész sorsát kísérő jeleneteket időről időre a szerkesztő kétes értékű erőfeszítéseinek ábrázolásával váltsa fel. A két emberi jellem, a két élettörténet állandó szembeállítása alakítja ki a regényszerkezet belső ritmusát. A zongoraművészt és a szerkesztőt egyaránt asszonyok veszik körül, az asszonyoknak ez a világa arányos tagolódást mutat: a nagyvilági Adrienne párja Olga, a gazdag özvegy, a zongoraművésznék készülő Eszteré Emmi, a kis telefonoslány. Erős hangulati ellentétet alkotnak Kende Gyula és Szabó Miklós életének szinterei is: a zongoraművész zenetermekben, kávéházakban, baráti összejöveteleken van otthon, a szerkesztő világa az elrejtett könyvkiadói munkaszoba, a sivár lakás, az alkalmi találkahely. Kende Gyula romantikus szerelme fölött a nyári Balaton tündöklő színei világítanak, Szabó Miklós a gödöllői ős lucskos homályában alapozza meg azt az érdekházasságot, amelytől befolyást és hatalmat remél. *Az alkony éve* művészileg is jelentékeny regény, mindenképpen az új magyar irodalom hiteles értékei között kell számontartanunk. (Magvető)

Pintér Lajos:

EURÓPAI DIÁKDAL

Pintér Lajos első verskötete, a *Fehéringes tolyók* 1975-ben jelent meg, gyermekverskötete, a *Zsványok arca* pedig 1980-ban. A *Fehéringes tolyók* az indulás éveitől 1974-ig keletkezett verseket tartalmazza. Új verseskötete, a *Forrás Könyvek* sorozatában napvilágot látott *Európai diákdal* az 1974 és 1979 között alkotott versek gyűjteménye. A kezdés után a folytatás próbáiról hoz hírt az új kötet. Tudatosan építkező költő Pintér Lajos, felívelő pályán, lényegre szorítókozó szemlélettel bontja ki tehetségét, veszi birtokba a lehetőség övezeteit. Erős affinitással tud kötődni Bartók és Kodály, József Attila és Németh László, Nagy László és Szilágyi Domokos örökségéhez. Az utódköltő szeretete fűzi Kormos Istvánhoz, a holtában is inspiráló és bátorító példaképéhez.

A valóságos diákkor záróakkordja és a virtuális vándordiak-sors, a költői lét eredménye: az *Európai diákdal*. A címadásban benne van a személyes élményfedezet és a jelzővel érzékeltetett tág horizont igénye. Az emberi és költői létnek nem az elzárkózás, hanem a nyitottság adhat csak teljes kibontakozást, gazdagodó esélylehetőségeket. Pintérnek Tolnai Ottó Párizsból hozott egy meggyzsinpiros füzetet, vele a távolok üzenetét, Párizst járt magyar költők (Ady, József Attila, Radnóti, Illyés) egyetemesség-igényét tanulságul. Pintér Lajos második verskötete meggyzsinpiros borító'pappal jelent meg, a kötődés bizonyosságául pedig emlékrögzítő verset tartalmaz, *Jel meggyzsin fedelű tüzetre* címmel. Emberiség méretű horizontra függeszti tekintetét a „csillagközi garaboncos”. A „Ménesi úti ménesben” a létezés lapozta föl könyvekben, de a kőborló, valóságfaggató diák gyakran ül „árokpart asztalához” is. Illuziótlanságra törekedve is őrzi a lelkesedni tudás képességét. Jellegadó ismérve a valóságközelség, az etikai és közéleti felelősségérzés. Rokonválasztása több mint öngazolás. Kormos István emlékére nemcsak a győri élményeket és nemcsak Kormos szülőföldjét idézi, de az árván maradt gondot is tudatosítja: „Ki mond zsolttárt most — kérdezem halkan, / ki énekel most szegény hazánkról?” A fájdalmas sorsú, kivételes tehetségű Szilágyi Domokos jelentőségét versben kísérel meg definiálni:

„világ aki voltál tudom / az maradtál: áldozati oltár”, hiszen „csupa illat és virág a vakvilág”.

Pintér Lajos is az eszmények fakulását érzékeli, a közösség kohéziós erejének csökkenését látja maga körül. Magas és szigorú eszmékkel és mércével méri valóságunkat: *Tiltóidő* (In memoriam X.). Tudja, hogy a „jégcsap időt” csak a tűz, az emberi valóságalkító szenvedély, csak a sorsalkító ember, „ki égi tüzek / teremto, lobbanó mása” teheti jobbá, emberarcúvá, otthonosá. Az ő létérzékelése fájó felismerésből fakad: „Nem találunk haza többé már soha”. De a költői hivatást, a társadalmi küldetést változott formában is vállalja. Szelid emberséggel őrzi a hivatás hűségét és a tehetőség kötelezettségét: „Tünődöm: szép a csillagok / égi útja — / Szép az emberek földi / útja, emelt fővel járj! / Valaki hozzám hajol, / valaki súgja.”

Egymásra épülnek költészetében az empirikus és a szellemi élményrétegek: „napszitta férfihad kaszál — gyermekkorom, hol vadkacsák / s vadkacsák jézusos lábnyoma a vizen!” (*Vadkacsák*). Elfogja a képtel, a rezignáció, a „Viszafelé élek” személyes és jelképes életérzése, miközben „a vers is, ami kész volt, egész / volt (...) most hullik széjjel”. Verses definícióban végez önrétegzést: „Vagyok vándor, ne szoríts zárka! / Vagyok vagabondja a világnak”. Halandóként jár „Ütközi tájon, ütközi réteken”, de a változásban is változatlan a helyzetállás, az önmagunkhoz való hűség belső imperatívusza és az életigenlő jövő reménye: „hóhérló időm, életem — állítok helyembe fiút, / ki örökli arcom szép maskaráját. / S belőlünk azt is megtagadja, / amit tagadni elfeledtünk túnt napjainkon.”

Nem a képalkotás, nem is a zeneiség, hanem a gondolati elmélyülés lehetőségei, az egyéni és a közösségi léthelyzet valós értelmezése és értékelése vonzza elsődlegesen a költőt. Tudja a küldetéstudat másra át nem ruházható korparancsát:

Tudom a törvényt: a talpalatnyi
földek summázata az ország,
tenyérvnyi kékségét az égnek
látók megosztják, sokszorozzák.
(*Kettős tükör: szállsz is, zuhansz is.*)

A világot lefokozva, rendjelek nélkül érzi csak hitelesnek a költő realista elvű szemlélete. Úgy érzi, „béklyózva már az álom is”.

Ezért vetődik fel a kérdés: mit ér itt az ember? A költő joga, kötelessége a kérdésfelvetés hitelessége. A válasz közös erőfeszítés igényel. A mélyben a korézés, a „veszejtés” veszélye húzódik meg: „Régmúltunk, történelem: a föld / alól — a víz alól kipereg”. A költő megismerte Herder úr epeíz poharát. Az ő világában Rimbaud Ábellel beszélget és „A történelem mozivásznán / csontváz-ország új filmje pereg: / nyelv nő kitépett nyelv helyén, / fül nő, bár őse ólomnak öntödény”. A jövőben földereng a vízió: leomlik nemcsak a ház, nemcsak „az a tűzfal”, de „leomlik ez a nyelv, porlad a szó” is.

Pintér Lajos a Hungária kávéház asztalára — a költőtársak kedvelt találkozási helye — versből szó terítőt. A költői szó célját, értelmét keresi, jelenkori valóságunkat faggatja a *Disco of poentry* című versfüzérben. A disco tömegextázisa nem gondolatot ébreszt, hanem feledtet, ezért funkciójában részint rokon a slágernosztalgiaiával, a giccsirodalom hatásával. A költő tudja, hogy az életet gondolkodó létté kell változtatni. A feledés, ne legyen értékfelejtés, akkor se, ha „minuszidőben” rávetül az emberre a „Napfény-idő árnyék-gallya”.

Az *Európai diákdal* kötet szerkesztése is tudatos, karakterisztikus. A verskötet egyik tantópillére a múltból felívelő *Gyerekkori ég*, erre támaszkodik a folytonosság karcsú íveként a *Ráolvasó a lányra* című ciklus, amelynek ereszkedő ívpárja a *Tengerszem* és a korvalóságba, az ifjúság élményvilágába csatlakozó tartóoszlopa a *Disco of poentry*. Az *Európai diákdal* költője a pályakezdést követően kiállta a folytatás első próbáit, verstermése méltó figyelmet érdemel. (*Forrás Könyvek, Kecskemét, 1981.*)

CS. VARGA ISTVÁN

Kárpáti Kamil:

EROTIKUS KÁNIKULA

Tudatosan épülő költői világ a Kárpáti Kamilé. Alig két éve a *Madárszülőknek szárnya* c. kötet értékeire figyelhettünk, s most itt a hatodik, nem kevésbé kiváló verseskötet. Akkor e sorok írója például arról szólt, hogy a rejtelmek lírája mellett van

egy másik is: „a valóság elemeit közvetlenebbül fölhasználó, a fogalmilag könnyebben megfogható.”

Ez az összetettség most újabb fontos költői teljesítményt eredményezett. A korábbi szabad áradást némileg fölváltva a fegyelmesebb, tömörebb forma a jellemzőbb. A valódi lételemek „biztosítékai” pedig: egy itáliai utazás, az ismét föl villanó életképek, a múlt hétköznapi és általánosabb tapasztalatainak összegzései. Az élmények rögzítése sehol sem felszínes; egyre elmélyültebb, filozófikusabb Kárpáti Kamil költészete. Táplálja ezt az elmélyültséget a sorstól való félelem, a humánus értékek veszendőségének a tudata. „Nem érted, nem érted, nem érted! / Az utak egyre rövidebbek, / tengervíz-cseppek, percek, / végleg kimértek.” A *tengervíz-csepp* költői telitalálat a nyitóversben; a hatalmas és a parányi együttes létét jelenti, áttételesebben a pillanatot és a teljes élet egymás mellettségét. Másutt hasonló indítékokkal a háttérben érzékletes képek, látomások ragadják meg az olvasót, jelezvén, hogy a költő nyelve egyre pontosabban fejezi ki a létélményeket.

Ezek a létélmények persze gyakran „jelentéktelenek”, „csupán” az apró részletek rajzát eredményezik. Kérdés viszont, hogy mi a jelentős, és mi a jelentéktelen. Kárpáti nem keres közösségi álproblémákat, nem menekül pótcselekvésbe. Számára „a szép vízvezeték” vagy „az első éj Sikondán” is fontos lehet. Alapvető művészi kérdésekben foglal állást, hiszen híven érzékelteti, hogy mikrovilágunk megragadása gyakran izgalmasabb eredményeket hoz a felszínre, mint az objektivitás rögzítése. Nem véletlen a kötet cím sem: az *Erotikus kánikula* a test és a lélek legmélyebb rejtelmére utal, s egyúttal az izzó élet asszociációját keltheti. A „legerotikusabb” versekben is példás fegyelmel találkozunk: a *Fürdő lány Z-ben* az egyik legtömörebb költői szöveg. Képi világa pontos és zárt: „Szemem / tükör, amit fürdés után lábad közé teszel, / hogy láthatd: sötét kerteden ejtett holdsarló-vágás / a gömbölyű világon majdnem körbeér.” Idekívánkozik egy vallomás: „... a szerelem az ember lehetősége. Csúcson, mélyponton, mindig.” Az *Enekek éneke* és a görög-római korok szerelmi lírájának kései utódai ezek a művek, és Kárpáti egyéb témáiban is egyre inkább érzékeljük az európai kultúra több áramlatához kötődést. A másik háttér a személyes sors korábban meg-

ismert tragikum. Ebből az összetettségből nő ki a humánus általános igénye. „Köd előttem, köd utánam. De a sírgödörig / azét felelek, hogy lakható legyen ez a század.” — olvassuk a különösen szép versben, *A szerelmes szolipszizmusában*.

Az európai érdeklődést igazolja a kötet fontos ciklusa, *A Napördög Firenzében*, melyben egy olaszországi út verses emlékeit találjuk. Természetesen nem útirajz ez a hagyományos értelemben. „A sorsommal kergettük egymást végig Toscana városain, hazám púpjával hátamon...” — írja a bevezetőben Kárpáti Kamil. Az olasz múlt nagy alakjai és értékei persze föl-föltűnnek, s a költő nem titkolja csodálatát sem. A régmúlt emlékképei keverednek az utazás friss élményeivel, a szerző beleszövi verseibe a személyes lét apró képeit. „Papírsárkányt festett föléje Ő, / s mi madzagjaiba kapaszkodva / egyszer csak eljutottunk Arezzóig.” (*Előrohanó gyerekek*) Az ezt megelőző kötetben is fölfigyelhettünk a gyermekkor továbbélésére, a pesterzsébeti világ szeretetteljes ábrázolására. Az *Erotikus kánikulában* egyre inkább kitágul ez a világ, s az egyetemes körök egyre fölismerhetőbbek. Fölismerhetőek például ott, ahol a civilizáció ellentmondásos jeleit látjuk: a nagyváros „páncéldöngető orrszarvú csordáját” és a „szegények tengerpartját”, vagy másfelől a Pierro della Francesca parasztemplomát, melyben „igazi otthonára” talált a költő Arezzóban, és az „Uffizi kályhavörösen izzó sarkát”, a „San Marco kolostor cédrusát”, vagy éppen *A Napördög Firenzében* elemző emlékképsorát. Dantei poklok, bocacciói gyönyörök keverednek Kárpáti verseiben, s ily módon tárul elénk egy különös, emlékezetes lírai világ. A kritika jogosan emlegeti a szürrealizmus fogalmát a költővel kapcsolatban, bár túlságosan tág az ilyen meghatározás, ha segít is az eligazodásban. Ebben rejlik ugyanakkor a veszély; óvakodnunk kell a beskatulyázástól.

A szürrealisztikus jelleget persze főleg a gazdag képiség biztosítja. S ebben különösen fontos szerep jut Kárpáti összetett szavainak. Nem egyszer újszerű képződmé-

nyekkel találkozunk, egyszerűekkel és megismételhetetlenekkel. Külön tanulmányt érdemelne ezen szóösszetételek vizsgálata; így tán igazolhatnánk azt, ami első olvasatban nem mindig kézenfekvő. Azt ugyanis, hogy e nyelvi elemek pontosan szolgálják a költői üzenetet. A *Mintha trópusi éj volna* című szonett egyik strofája például így hangzik: „Pattognak, mint kivilágított bolhák. / S ahol az árny krokodil-toltja mered, / fölül a liándús rézfonál-vertet: / rajta ezerlábú, kéklángú pont hág.” (Kiemelések tölem. B. I.). Jellegzetes Kárpáti-hang! Az éj titkai, rejtelmek s a költői képzelet különös hangulatot árasztanak, a kiemelt szavak pedig a „trópusi éj” burjánzó képsorait jelzik. A színek ugyanezt mutatják: a kék után megjelenik a vörös és a rózsaszín, majd a „fekete-kék”. Velük szemben a „fehér vaspad” kontrasztja készíti elő a záró kérdést: „Éj, nyugalmad hol van?” A harmónia elveszett, s a líra szerepe ennek fölmutatásában sem jelentéktelen.

Újdonságként könyvelhetjük el, hogy a korábban ritka rövid versek most nagyobb számban sorakoznak — a tovább tisztuló hang szép bizonyítékaiként. Másfelől a drámaiság rögzítésére is alkalmas ez a forma. Egy példa: „Ez a zene a havazásban. / A fagyott madár összerezzen. / Megbolydulnak a fakó zászlók, / s a megfagyott madár torkából / nyílegyenesen hűz öléig / ez a zene a havazásban.” (*Tél van, tekerőlant szól*). Újabb váltást és távlatokat láthatunk az ilyen versekben.

S végezetül említsük meg a költő egyre nyilvánvalóbb életbölcességét! A megszenvedett múlt hozományai ott vannak a mai művek mélyrétegében. A lét alapvető veszélyeit ma már kikerülni tudó alkotó áll előttünk, s mégsem kényszerül mindennapos kompromisszumokra. Kárpáti Kamil példája arra is jó, hogy a bukásból állva továbbmenő emberre gondoljunk, s arra a művészre, aki személyes talpraállása mellé a közönség javára is tud áldozni. (*Magvető, 1982*)

BAKONYI ISTVÁN